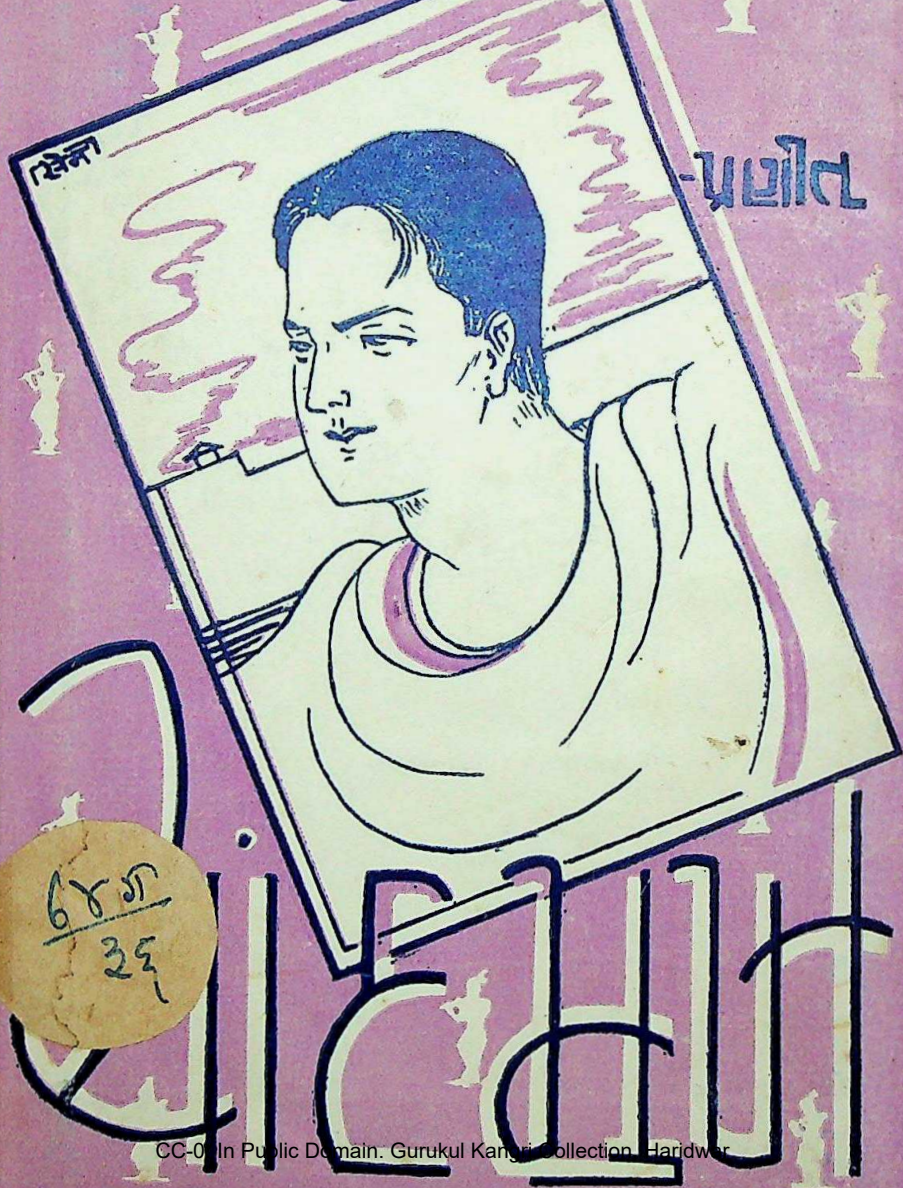

26866

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शारङ्ग यद्गोपाध्याय

प्रणीत

आश्म

पुस्तक संख्या

685
25

पञ्जिका संख्या

26865

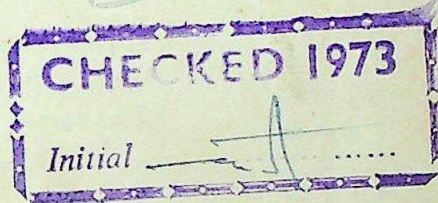
पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियाँ लगाना
वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक
पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक
रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

२६४६६

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चांदमुख

मार्क प्रमाणीकरण ११८४-११८५

11-11-11

11-11-11

श्री शरच्चंद्र चट्टोपाध्याय प्रणीत

यां द मु ञ

: अनुवादक :

अनुवादक

विप्रदास, सावकीमा, शरद्वंदना, नमरवक्ष्मी, प्रेमलक्ष्मी,
प्रेमसगार्ध, द्वितीयनीमा, पुत्रवधु, गणसप, मलीना,
शुभधन वगैरेता अनुवादक.

किंमत

रु. ३-८-०

अन. अम. ठक्करनी कंपनी

जु क से ल र्स, प ल्दी श र्स
१४०, प्रिन्सेस स्ट्रीट : मुंबई-२

એન. એમ. હક્કરની કંપની વતી
નંદલાલ મોહનલાલ હક્કર
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ - ૨

બીજી આવૃત્તિ

રૂ. ૩-૮-૦

: મુદ્રક :

મણીલાલ જગનલાલ શાહ
ધી નવપ્રભાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ
લીકાટા રોડ :: અમદાવાદ

शा २ द्वा ने
नरहरि ने

० अने अने अने ०		
०		०
०		०
०		०
शुद्ध अने अने अने		

નિવેદન

શ્રી શરચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય કૃત 'ચાંદમુખ' ને।
આ અનુવાદક મૂળ ખગાળી પરથી જ કરવામાં
આવ્યો છે એ જણાવવા સિવાય મારે
બીજું કંઈજ કહેવાનું રહેતું નથી.

—અનુવાદક

: ૧ :

ત્રેતાયુગના પ્રબળ પ્રભાવશાળી રાજા રાવણને પુત્રપૌત્રાદિ સહિત સોનાની લાંકાનગરી અને જીતેલી સ્વર્ગપુરીનો ઉપભોગ કરતાં નજરે નથી જોયો, તોયે તેલેંગિયાપુરના હરદયાળ પાલના દુર્દુર્મ્ય પ્રતાપની સાથે એ ત્રેતાયુગમાં થઈ ગયેલા વિખ્યાત રાક્ષસપતિની સરખામણી કરવાનું કોઈ જ ચૂકતું નહિ. દુનિયામાં સુખી માણસનો દાખલો દેવો હોય તો સૌએ એક અવાજે એની ભણી આંગળી ચીંધતું.

એવા આ પાલવંશના મૂળનેય ઉઘાઈ લાગી. નિષ્ઠુર કાળ, ભયંકર રાહુના રૂપે ઊતરી આવી જે દિવસે વંશના ઉજ્જવલ ચંદ્રમાથી માંડી પ્રભાતના પ્રથમ નિસ્તેજ તારલિયા સુદ્ધાંતને ગળી ગયો તે દિવસે, શોક અને સંતાપના ભારથી દબી ગયેલાં માતાપિતાનાં દુઃખ-ચિંતામાં, સહજ રીતે લોકોની સહાનુભૂતિનો એક સર્વવ્યાપી પ્રવાહ ભળ્યો. સૌ એક અવાજે કહેવા લાગ્યું: ‘હાય હાય! બળ્યા ફાંટાબાજ નસીબનું કાંઈ કરતૂક! આવા વંશનો આવી રીતે નાશ! આવી સરસ ફૂલપાંદડીમાં પણ કાળનો કીડો ઘર બાંધે!’

પરંતુ એમની એ ફરિયાદ નકામી ગઈ.

મૃત્યુ. કોઈનીયે નિંદા મૃત્યુના મુખમાંથી કાઢિયો ખુંચવી શકી નહિ; ઝાડનાં તમામે તમામ ફળ અકાળે સુકાઈને ખરી પડ્યાં.

ભીષણ વટોળિયાના ઉપરા ઉપરી આગ્રાતથી ફગડીન થઈ ગયેલું ઝાડ જેમ ક્ષોભ અને રોષથી મરવા જેવું થઈ આકાશમાં પાંદડાં રૂપી આંગળીઓ ફેલાવીને ઊભેલું દેખાય તેવી રીતે,—જુઓ, જુઓ, નિષ્કુર વિધાતાની આ લીલા ! ભયંકર કાળ વટોળિયાએ વહી આવીને, હરદયાળનો સખતેલો મંડપ ભાંગી નાખ્યા પછી, એ નિઃસંતાન વૃદ્ધ ખરાખર પડેલાંની જેમ જ ઊંડા શોક અને સંતાપથી ભરેલી આંખે અને સામે શાપ દેવાને આતુર એવી વ્યથાથી ઘેરાયેલા હૃદયે, દૂર દૂર અનંત નીલ આકાશ ભણી જોઈ રહ્યો હતો, અને લાંબા લાંબા નિઃશ્વાસ નાખી રહ્યો હતો. ભગવાન વિધાતા આપણી પેઠે માંસ હાડકાંના બનેલા પાંજરામાં વાસ કરતા નથી, નહિ તો, એ આગમાં દાઝીને જરૂર એ પોતાનું વિધાતાપણું ચૂકી જત. પ્રગ્નનો ગુસ્સો કોઈ પણ રાજ સહન કરવા ધ્વજીતો નથી, તો પછી વિધાતા તે શાનો સહન કરે ! બળવાખોરની સજા રૂપે એની આંટલાં વરસની જીવનસગિનીને પણ ખૂંચવી લઈ, ભાગેલી દુકાનનો સર સામાન બધો જ એણે ઉપાડી લીધો.

લોકો કહે છે કે થોડા શોકમાં જે હામ હારી જાય તે ભારે શોકને નોતરે છે. આ વાત અક્ષરેઅક્ષર હરદયાળને લાગુ પડી ગઈ. હવે મૃત્યુની છેલ્લી ભેટ પોતે છે એમ સમજી, ડોસાએ સંતોષ અને સુખનો નિઃશ્વાસ નાખ્યો. કારણકે, હવે થોડા જ વખતમાં એ પોતાની મોંઘી હાટડી ભેગો થઈ જવાનો.

પરંતુ જોયિંતાના શી ખર શાથી ભગવાનનો જહરાસિ મંદ પડી ગયો; એ આ છુટ્ટાની પડખે બિલકુલ ચડ્યા જ નહિ. માત્ર ધરની આશાનો પ્રકાશ ધીમે ધીમે હોલવી નાખી, શરમથી બીને જાણે એમણે મોં છુપાવી દીધું.

દુઃખનો પહેલો આઘાત સહન ન કરી શકવાથી, ડોસાએ રોષથી ચલિત થયેલા મગજે એકદમ ઠરાવ કરી નાખ્યો કે ફરી એક વાર નવો ધરસંસાર માંડી નવી તાકાતથી વિધાતાનો મુકાબલો કરવો, પરંતુ કેટલાક દિવસ વિચાર કર્યા પછી, પોતાની શક્તિ અને સામર્થ્યની જાણ નોંધીને હો, કે પછી એક નાજુક મુખવાળીનું દારૂ વેંધવ્યની જંગલોથી પીડાતા હૃદયનું વ્યાકુલ કંદન એ દૂર દૂરના ભાવિનો અધિકાર વીંધી ડોસાના કાનના મૂળમાં પ્રવેશી ધીરે ધીરે વધુને વધુ પ્રખર બની પ્રતિઘોષિત થયું હોય તેથી હો, પરંતુ તેના અંતરનો ઠરાવ અંતરમાં જ લીન થઈ ગયો. તે બહાર નીકળવાનો અવકાશ પામ્યો નહિ.

આવી અવસ્થામાં જ તે એક દિવસ વિચાર ચક્રોળે ચડી ધરતી બહાર રસ્તા પર પડતી ઓસરી પર ગૂંપચૂંપ ખેડો હતો, અને મનના ગાંડા વિચારો હેતુ વગર, ગમે તેમ બળડયા કરતો હતો. ગામમાં રહેવું એ એ વખતે એને માટે કાંતાની પથારી જેવું થઈ ગયું હતું ગમે તે કંઈ એક પકડી લેવાની આશાથી જાણે તેના પ્રાણ કંઈ આવી ગયા હતા. એટલે ઉઘાસ ઉન્મત્તની પેઠે તેણે એકદમ માથું ઝાંચું કરી વિહ્વળ ભાવે ચોતરફ જોવા માંડ્યું.

બરાબર એ જ વખતે કેટલાક યાત્રીઓનું ટોળું ત્યાં થઈને પસાર થતું હતું. તે જોઈ, તેણે રોજની ટેવ મુજબ પ્રશ્ન કર્યો: ‘ક્યાં જાઓ છો, તમે?’

આગળ ચાલતો માણસ ગતિ જરા ઓછી કરી દઇ ખોલ્યો: ટુંદાવન. ચંદ્રમુખનું દર્શન કરવા.

ડોસાના મુખમાંથી આગળ કોઈ પ્રશ્ન નીકળ્યો નહિ. તે જોઈ, ધીમે ધીમે એ લોકો આગળ ચાલ્યા. મૂઠ હતથુદ્ધિની માફક, થોડી વાર એ લોકોના જવાના માર્ગ તરફ જોઈ રહી ડોસો એકદમ ફૂટી પડી પોતાના મનમાં ખોલ્યો: ‘ખરું, ખરું. કહે છે કે જેના શરીરમાં

બળતરા છે, તેના શરીર પર પોતાનો પત્નહસ્ત ફેરવી ભગવાન તેની બધી બળતરાનો નાશ કરી દે છે. મારા કરતાં વધારે બળતરા બીજા કોને હશે?—ચાલ, જોવા દે.’

બીજી વાર વિચાર કરવા થોભ્યા વગર તેણે દોડીને ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. આડતની દુકાન અને ધીરધારના કારભારની વાત યાદ આવતાં તે એકદમ ચમકીને ઊભો રહ્યો, પરંતુ બીજી જ પળે માથું હલાવી અસ્ફૂટ સ્વરે બોલ્યો: ‘કોને વાસ્તે પણ? બહારની ચીજ આ આમ હગલાબંધ ઘરમાં લાવી ભરું, તે જોઈવે કોણ! હત તારી—’

બોલતાં બોલતાં ટુવાલ ખભા પર નાખી, ધડાધડ બારણાં પર તાળું લગાવી દઈ તે બાજુ કે દોડતો બહાર નીકળી પડ્યો. તેનું બ્યાન તે વખતે બીજી બધી બાબતમાંથી છૂટી જઈ વૃંદાવનની પવિત્ર રજમાં આજોટવા પૂરપાટ દોડી ગયું હતું. અંદર અને બહાર માત્ર એક જ લક્ષ્ય હતું—વૃંદાવનચંદ્રના ચંદ્રમુખનું દર્શન કરી પ્રાણની તમામ બળતરા, તમામ અતૃપ્ત આકાંક્ષાઓ અને ચરણે ઉતારી દેવાનું અને પછી રીસ અને ફરિયાદના ભાવે પૂછવાનું કે ‘પ્રભુ! આ શું તારી રીત છે! ક્યા પાપે મારું ભર્યું ભાદર્યું ઘર તેં સળગાવી દીધું?’

પેલા આગેવાન મુસાફરે હરદયાળને પાછળ દોડતો આવતો જોઈ મંદ હાસ્ય કરી પોતાના સાથીદારોને કહ્યું: ‘જુઓ ભાઈ, ભગવાન જોને ખેંચે છે તે આવી રીતે દોડી આવે છે. ડોસાને કોઈ પાછળ ખેંચનારું નહિ હોય, એમ લાગે છે.’

ભ્રમ હૃદયે હરદયાળે મૂંગા મૂંગા અશ્રુભરી આંખે ક્યારે માથું ધુણાવ્યું તેની તેને પોતાને જ ખબર પડી શકી નહિ. સંઘમાંની એક પ્રવાસી સ્ત્રીએ સ્નેહાળ દષ્ટિએ ડોસાની સામે નજર કરી પૂછ્યું: ‘શું કોઈ નહોતું, બાબા?’

પૂરનાં પાણી રોક્યાં રોક્યાં નહિ, આંખો પર થઈ આંસુ છાતી પર તૂટી પડ્યાં.

આકુલ કંઠે ડોસાએ કહ્યું : ‘હવે, મા, ભયું’ ઘર, કાળના વાવા-
ઝોડામાં ભાંગી ગયું છે.’

નીરવ સહાનુભૂતિની દૃષ્ટિએ પણ વાર નોંધ રહી એ સ્ત્રી આંખો
પર પાલવ ફેરવી લઈ પોતાના મનમાં બોલી : ‘આહા ! ખીજી જ
પણે એક સાત આઠ વરસના છોકરાને ખેંચી લઈ છાતી સરસો દાખી
રાખી એણે કોણ નાણે કેમ ઉપરા ઉપરી ચુંબનોતો આશીર્વાદ
વરસાવવા માંડ્યો.

હરદયાળ અતૃપ્ત આકાંક્ષા ભરી આંખે આભો બની માત્ર એ
તરફ નોંધ રહ્યો.

સાંજ પછી સૌ પાદરમાં એક વિશાળ પીપળાના ઝાડ હેઠળ
પોત પોતાનો પગારો ઉતારીને પડ્યાં. હરદયાળે આગ્રહ કરી પૂછવાથી
એક જણે જવાબ દીધો : ‘આજની યાત્રા અહીં સુધી જ છે. આજની
રાત ઝાડ હેઠળ જ મુકામ છે ભાઈ, મુસાફરોને આના કરતાં સારી
જગા મળતી નથી.’

ડોસો બોલ્યો : ‘એ ખરું, પણ ફરી મુસાફરી ક્યારે શરૂ
થવાની ?’

તે માણસે કહ્યું : ‘સવારે ફરી મુકામ ઊપડશે, ત્યાં લગી આરામ.
સમજ્યા ને ?’

નાણે બધું સમજીને ડોસો થોડે દૂર ખીજા એક ઝાડની નીચે
જઈને બેસી ગયો, કેઈની યે સાથે વધારે હળવા ભળવાની એને ઇચ્છા
નહોતી. માણસો પણ સૌ પોત પોતાના કામમાં વ્યસ્ત હતા, કેઈએ,
એના તરફ ખાસ ધ્યાન પણ આપ્યું નહિ. જેને જે મળ્યું તે ખાઈને
પગથી માથે લગી ઝોઢીને સૂઈ ગયું. પરંતુ, આપણે અગાઉ ઝોળ-

ખાણુ કરી તે સ્ત્રીની નજર તો ડોસા ઉપર જ મંડાઈ હતી. છોકરાને ખવડાવી, સુવાડી, ધીરે ધીરે એ પોતાના બાતની થાળી હાથમાં લઈ હરદયાળની સામે આવી બેઠી.

કોઘથી સળગતી આંખે હરદયાળે એની સામે ફરીને જોયું.

સ્ત્રી કંઈ જ બોલી નહિ, શાંત દેખેલી આંખે માત્ર બેઠી રહી. જાણે રત્નેહમયી દયાની પથ્થરઘડી મૂર્તિ ! રત્નેહના આવેશથી ડોસો બીજાની આવેલો આંસુનો પ્રવાહ બહુ મહેનતે દબાવી, ડોળયો મોંમાં મૂકવા લાગ્યો, એક પ્રકારના દબાયેલા કંઈયે આવેગથી એનું આખું શરીર ધ્રુજી ઊઠ્યું.

અડધી રાતે ડોઘ તો ધબ્બો ખાતાં ડોસો હાંફળો હાંફળો બેઠીને બેઠો થયો. પેલો માણસ બોલ્યો : ‘બેસી રહેશો એ નહિ ચાલે. જવું હોય તો તૈયાર થઈ જાઓ, બેતા નથી, સૌ નીકળી ગયા છે તે !’

ચંચળ નયને ડોસાએ ચોતરફ નજર કરી જોયું તો ખરેખર ઝાડ હેઠળ બધું ખાલી હતું, પોટલાં પોટલી બાંધી સાથીઓ બધા ક્યારનાયે નીકળી ગયા હતા. આકાશ ભણી નજર કરી જોયું તો હજી તો ઘણી રાત હતી.

જિજ્ઞાસા બાવે તેણે પેલા માણસ સામે જોઈ કહ્યું : ‘એટલામાં ! સવારે જવાનું તો હતું ને !’

માણસે માથું હલાવી જવાબ દીધો : ‘એ તો હતું, પણ બેતા નથી !’ અંધું વાક્ય હોઠમાં દબાવી રાખી તેણે આંગળી ચીંધી એક જગા ખતાવી. વૃદ્ધ હરદયાળે તે તરફ નજર કરી જોયું તો થોડે દૂર બીજા એક ઝાડ હેઠળ ડોઘ એક માણસ તરફડિયાં મારતું પડ્યું હતું.

નવાઈ પામી ડોસાએ સંગાથી લાણી જોઈ કહ્યું : ‘એને શું થયું છે ?’

માણસ આંખ મીંચકાવી બોલ્યો : ‘કોગળિયું.’

ડોસો આંખો બંધી એના મોં સામે જોઈને બોલ્યો : ‘અને તમે બધા એને મૂકીને જતા રહો છો !’

માણસ લવાં ચડાવી બોલ્યો : ‘ન જઈએ ? મરવાતી બીક કાતે નથી ? ચાલો, હવે મોડું ન કરશો.’

બાધાતી જેમ થોડી વાર ઊભો રહી ડોસો બોલ્યો : ‘આ શું ! બધા જતા રહ્યા, હવે આની સંભાળ કોણ રાખશે ?’

ચીડ ભર્યા અવાજે દાંત ભયરડી એ માણસ બોલ્યો : ‘બીજું કોણ ? જમરાળ ! હવે આવવું છે, કે જાઉં ?’

દયાથી વૃક્ષનું હૃદય રડી ઊઠ્યું.

એકદમ પેલા માણસનો હાથ જોરથી પકડી લઈ એણે કહ્યું : ‘રે, આવે વખતે તે છોડીને જવાય ! એ તો આપણો જ સંગાથી હતો.’

શરમાઈ મોં વીલું કરી માણસ બોલ્યો : ‘શું કરું કહો, બધા મેં જતા રહ્યા પછી—’

ડોસાએ આશ્વાસન ભર્યા અવાજે કહ્યું : ‘આપણે મેં જળ્યું રહેશું, ચાલો.’

ઉદાસ ભાવે એ માણસ પોતાના સંગાથીએના ગમનમાર્ગે લાણી નજર નાખી બોલ્યો : ‘આ કંઈ જેવો તેવો રોગ છે !’

ડોસો બોલ્યો : ‘એટલે જ તો આપણે ખાસ રોકાવું જોઈએ.’

માણસ ઉદ્વેગ ભાવે બોલ્યો : ‘શું, વૃંદાવન જવાનું છોડીને ? મારી કંઈ એટલી બધી લાગણી ઢોળાઈ નથી જતી !’

ડોસો પણ ઉશ્કેરાઈને બોલી ઊઠ્યો : ‘ઈશ્વરના સરજેલા સર્વ શ્રેષ્ઠ જીવને આવી નિરાધાર દશામાં મૂકીને જવાથી શું ઈશ્વરની દયા તમને મળશે?’

માણસ હો હો કરી હસી પડીને બોલ્યો : ‘એનો ન્યાય કરવાનું મેં તમને સોંપ્યું નથી. આવવું હોય તો ચાલો.’

ડોસો એના શબ્દોને જવાબ દીધા વગર માંદાની તરફ ચાલ્યો. માણસ તે વખતે એકદમ મજાક ભર્યું હાસ્ય કરી બોલ્યો : ‘રૂપાળા મોઝે છેવટે તમારા પર ભૂરૂકી નાખી ખરી!’

ચમકોને ઊભા રહી જઈ ડોસાએ પૂછ્યું : ‘કેમ, આવું શાથી કહો છો?’

દાંત બહાર કાઢી હસતાં હસતાં એ માણસ બોલ્યો : ‘ઊંચ થઈ છે — પણ એથી શું, બેટીનું મોઢું કંઈ ઓછું રૂપાળું છે! તમે પાછા નથી વળવાના, મને ખાતરી છે; હું તો આ ચાલ્યો.’

ગુસ્સા અને ક્ષોભથી હોઠ પીસી ડોસો બોલ્યો : ‘ચાલો આવું છું.’

પૂરેપૂરા ઉત્સાહથી ડોસાની પીઠ થાપડી પેસો માણસ બોલ્યો : ‘બસ, આવું જ કરવું જોઈએ. વૃંદાવનમાં આવી તે ધણીયે મળશે, કાકા ચિંતા શી છે, આગળ ચાઓ.’

ડોસો ચંચળ બાવે એની તરફ જોઈ બોલ્યો : ‘આટલા વાસ્તે વૃંદાવન જવાનું છે, શું કહો છો?’

માણસ હોઠમાં હસીને બોલ્યો : ‘લારે બીજું શું?’

કેધથી કાંપતા સ્વરે ડોસો બોલ્યો : ‘નથી જવું એવા વૃંદાવનમાં.’

માણસ એમના શરીર પર હાથ પસવારતો બોલ્યો : ‘હું એમાં છેડાઈ શાના પડો છો, કાકા, વૃંદાવન એટલે જ સેવાદાસી.’

ડોસો પહેલાંના જેવા જ કંઈ બોલ્યો : ‘ચુલામાં ગયું તમારું વૃંદાવન! મારે નથી આવવું.’

બરાબર એ જ વખતે એના પ્રાણની દિવાલને બાણે મજબૂત કરવાને માટે હોય તેમ પેલા ઝાડ હેઠળથી બાળકના ગળાનો અવાજ આવ્યો : ‘આવું ન કર, મા, મને બીક લાગે છે!’

પેલો માણસ નેરથી ડોસાનો હાથ પકડી ખેંચતો ખેંચતો બોલ્યો : ‘આમ ખેંચવામાં સાર નથી કાકા, પોતાનું બધું છોડી દઈ, રસ્તે જતાંની માયા માથે વહોરવાની શી જરૂર? મોડું થશે તો પછી ચંદ્રમુખીનું દર્શન નહિ થાય. ચાલો.’

ડોસો તેને ધકેલી દઈ બોલ્યો : ‘મારે નથી આવવું, તું જા.’

માણસ ઉશ્કેરાયેલા અવાજે બોલ્યો : ‘એ જ વખતે કહ્યું હોત તો હું જતો રહેત. હવે આ અંધારામાં હું એકલો કઈ તરફ જઈ ? નહિ, નહિ, તમને નથી છોડવાનો. તમારે આવવું જ પડશે, નહિ આવો તો ખેંચીને લઈ જઈશ.’

ડોસો શું કરવું તે નહિ સૂઝવાથી થોડી વાર મૂઠની જેમ ઊભો રહ્યો. પાછળથી કંઈક કંઈક અવાજ આવી પહોંચ્યો : ‘મા, મા, ઓ મા!’

એકદમ છલંગ મારી ડોસો સામે પડેલો એક પથ્થર ઉપાડી પેલા માણસની સામે ફરી ઊભો રહ્યો. ‘બાપ રે, ખુતી!’ એવી ચીસ પાડી માણસે એકદમ પાછળ ઠેકડો માર્યો. બીજી જ પળે નેરથી શ્વાસ લેતો તે દોડી ભાગી ગયો.

ધીરે ધીરે ડોસો, બિમારની પથારી આગળ આવીને ઊભો.

મળ અને કસેદથી મલીન એવી એ સ્ત્રીનું રોગથી મલિન મુખ નેતાં જ હરદયાળને લાગ્યું કે કેટલાયે દિવસના અનાહાર પછી જેના સ્નેહ અને દયાના પ્રતાપે આજે તેના મુખમાં અનનો કાળિયો પડ્યો હતો, તે જ આ સરળ સ્વભાવની માતૃમૂર્તિ હતી! એની પાસે એનાં સાડપાનનું પાત્ર, એનું ધન, એનો પુત્ર હતો! ધીરે ધીરે એ રોગિણીનું

પીગથી ફાટફાટ થતું માથું પોતાના ખોળામાં ઊંચડી લઈ, ડોસાએ સ્નેહ ભરપુર કંઠે કહ્યું : ‘શું થાય છે, મા !’

યુવતીએ મહા મુસીબતે આંખો ઉઘાડી જોયું. પછી તે ક્ષીણ કંઠે બોલી : ‘કાણુ, બાપા ! કેમ પાછા આવ્યા ?’

ડોસો મધુર સ્નેહ વરસાવતો બોલ્યો : ‘મને તારી જરૂર પડી છે, મા.’

વેદનાથી કાતર અવાજે યુવતી બોલી : ‘આ અભાગણીને લીધે તમને ચાંદ્રમુખના દર્શન નહિ થયાં !’

હસવાનો પ્રયત્ન કરી ડોસો બોલ્યો : ‘તારી ભૂલ થાય છે, મા ! મારો જીવ જરાયે એને માટે તરફડતો નહોતો. મારો જીવ આટલો વ્યાકુળ થયો છે તે તો માત્ર આ તારા છોકરાનું રૂદ્ધ સંભળીને.’

યુવતી નિઃશ્વાસ નાખી બોલી : ‘તમે ખૂબ કમનસીબ છો, આ ઉંમરે બધુંયે પરવારી બેઠા.’

થોડી વાર શ્વાસ લઈ વળી તે ફરી બોલી : ‘તમારે જવું જોઈતું હતું. બાપા ! શી ખબર, ફરી જવાય, ન જવાય !’

ડોસાએ ગંભીર કંઠે જવાબ દીધો : ‘ધક્કર જો ખરેખર હોય તો, આટલું નક્કી માનજે, મા, કે એની જ આસાથી હું તારી પાસે દોડી આવ્યો છું. તેનું દીધેલું દાન, તિરસ્કારથી લાત મારી હડસેલી દઈને, માત્ર મોહાની ભક્તિ લઈને દોડા દોડી કરી તેની સામે જઈ ઊભા રહેવાથી જ તે ખુશ થશે, સાચું જ કહું છું, કે એવું હું માનતો નથી. જરૂર પડે, તેઓ આપણી અંદર જ પોતાના અનંત રૂપનું દર્શન દેશે.’

આવી ભારે દૃઢ શ્રદ્ધાના વિરોધમાં માથું ઊંચું કરે, એટલી બધી શક્તિ એ બિમારમાં નહોતી. એટલે કાતર કંઠે તે બોલી : ‘જઈ છું, બાપા ! પાણી, ઓ ! ખૂબ તરસ લાગી છે.’

યુવતીના મોં સામે ઝૂકી પડી ડોસાએ કહ્યું : ‘પાણી આહીં છે ખરું, મા ?’

ભાગેલા અવાજે યુવતી ક્ષીણ કંઠે ખેલી : ‘નહિ હોય, ખરું હું પી ગઈ છું. સામે તળાવ છે, જરા—હાય ! ખૂબ તરસ—’

લોટા હાથમાં લઈ ડોસો યુવાનની ગતિએ દોડી ગયો. પાણી લઈને પાછા આવતાં એને થોડોક વખત થયો, એટલામાં તો યુવતી ખૂબ જ નિસ્તેજ થઈ ગઈ હતી. ખૂબ કાળજી પૂર્વક એને ઠીક કરી, ડોસાએ ખૂબ વહાલથી એને ઝાંચકીને સુવાડી.

હોલવાવાની તૈયારીમાં આવેલી દીવાની ન્યોતની પેઠે યુવતીની આંખો અને મુખ ઉપર હાસ્ય ફૂટી આવ્યું. તે ક્ષીણ કંઠે ખેલી : ‘જઈ છું, બાબા, મારો છોકરો—’

બાકી રહેલા થોડા શબ્દો, છાતી પર ઝૂકી પડવા છતાં ડોસો સાંભળી શક્યો નહિ. નિસ્તેજ આંખોની છેક નજીક મોં લઈ જઈ તેણે કહ્યું : ‘છોકરાની ચિંતા ન કરતી, મા, એ હવે મારો છે.’

પરંતુ એ શબ્દો મરનારના કાનમાં પહોંચ્યા નહિ મૃત્યુથી મલીન બનેલા મોં ઉપર પલકમાં ઉજ્જવળ પ્રકાશ પથરાઈ ગયો. નિરાંતનો નિશ્વાસ નાખી યુવતીએ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી ડોસાની આંખમાં આંખ મેળવી અસ્ફૂટ સ્વરે બાણે કંઈ ખોલવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ, શબ્દો બાષામાં પ્રકટ થવા પામ્યા નહિ.

ઉન્મત્તની પેઠે ડોસો ચીસ પાડી બેઠો : ‘તારો છોકરો, તારા વગર કાણ એને સાચવી શકશે, મા,—હું તો પરાયો છું.’

એક ઉજ્જવળ હાસ્યતરંગ તે વખતે પણ યુવતીના વદન પર રમી રહ્યો હતો. એ હાસ્યનો અર્થ બાણે સાવ સ્પષ્ટ હતો—‘કખૂલ કર્યું

છે, બાબા, હવે ના નહિ કહી શકો—' અને સાથે સાથે તેનું અત્યારલગી જત્રણાથી પીડાતું માથું જાણે કે થાકથી ઢળી પડ્યું.

બાળકની લાંબી ચીસ ભેગો આકાશ ચીરી નાખે તેવો અવાજ મેળવી ડોસો ખોલ્યો : “હાય, હાય! હવે આ શબ્દો ભાર લઈ હું ક્યાં જઈ?”

: ૨ :

મથા ઉપર ઝોચિતો કંઈ કડક અવાજ થતાં ડોસાએ ચમકીને આકાશભણી નજર કરી; ધનધોર વાદળાંએ આખા આકાશમાં બણે શાહી ઢોળી દીધી હતી.

પાસે ઊભેલો બાળક બીકથી માને વળગી પડી બોલ્યો : ‘આમ શું ત કી રહી છે, મા, મને બહુ બીક લાગે છે!’

આવેગથી કુપ્ત બનેલા હૃદયે તેને છાતી સરસો ચોંપી લઈ વૃદ્ધ બોલ્યો : ‘બીક શાની, ભાઈ, હું અહીં ઊભો છું ને, હું તારો દાદુ!’

ડોસાતી છાતીમાં પોતાને સમાવી દઈ, બાળક ફૂસકાં ખાતાં ખાતાં બોલી ઊઠ્યો : ‘મા આમ કેમ થઈ ગઈ, દાદા?’

બાળક આવું પૂછે એ સહજ સ્વાભાવિક હોવા છતાં યે, એનો જવાબ દેવાનું ડોસાને માટે અતિ કઠીન બની ગયું. મોટે કંઈ બોલી ન શકવાથી તે બાળકને વધુ જોરથી દાબી રહ્યો. થોડો વખત આમ મૂંગામૂંગાં વીતી ગયો. પછી કહેવા જેવું કંઈ જડી આવવાથી, ડોસો ચંચળ કંઠે બોલ્યો : ‘તારી મા વૃંદાવનચંદ્રતા પગમાં સંતાર્ધ ગઈ છે, ભાઈ! આ જે પડ્યું છે તે તો માત્ર કાંચળી છે.’

બાળક શું સમજ્યો તે તો કહી શકતો નથી. પરંતુ મરેલી માની ઉપરથી મુખ ફેરવી લઈ તેણે નિસાસો નાખી કહ્યું : ‘ મને બીક લાગે છે, દાદા, ઘેર ચાલો. ’

મરનારના માથા આગળ પડેલી પોટલી અને પાણીના લોટા ભણી ડોસાએ એકવાર ઉદાસભાવે નજર કરી. પછી એક બે ડગલાં એ આગળ વધ્યો, અને બીજી જ પળે શી ખમર શો વિચાર કરી એકદમ થંભીને ઊભો રહ્યો. વીજળીના ઉજ્જવલ પ્રકાશમાં મરેલી માનું સંતોષથી ચમકતું મોં એકદમ એની આગળ સ્પષ્ટ દેખાઈ ગયું. એ તરફ જોતાં જ ડોસો જાણે કે કંપી ઊઠ્યો.

આંખે હાથ દઈ તરફડતા જીવે તે બોલી ઊઠ્યો : ‘ તારી અંતિમ ક્રિયા કરી ન શકવાથી મને દિલમાં શું શું થઈ જાય છે મા, એ તારો વૃંદાવનચંદ્ર એકલો જાણે છે ! ’

બીજી જ ક્ષણે કોણ જાણે કેમ, તે ગાંડાની પેઠે તે સ્થળ છોડી દોડતો ભાગવાં લાગ્યો. જાણે કોઈ ચોર ગૃહસ્થનું અમૂલ્ય રત્ન ઉઢાવી સૌને ઝાંઘતાં મેલી ચોરી કરી પલાયન થઈ ગયો ! વખતે ગૃહસ્થ જાગી જાય અને આટલી મહેનતે મેળવેલું પાણું પડાવી લે એવી એને બીક છે.

સવારનું અજવાળું થતાં ના થતાંમાં તો તે ખાછો પોતાને ઘેર આવી ગયો. કોઈ દિવ્યસ્વાનની પેઠે નવું પ્રભાત તેની આંખો આજે આજે જાણે નૂતન પ્રકાશ વેરવા લાગ્યું. એની રોરગે આજે જાણે નવા આનંદનાં કંપનો ઊડી રહ્યાં છે. એ કંપનોમાં આજે જગત મધુમય બની ગયું છે ! ઝાડનાં પંખી, વનનાં ફૂલ, આકાશ, પવન બધું યે જાણે એ મધુપ્રવાહમાં ડૂબીને મધુમય બની ગયું છે.

ધરના બારણા આગળ આવી ડોસાએ ચંચળ નજરે જોયું તો કેવું અદ્ભુત પરિવર્તન ! એક રાતમાં ઘર આવા ખરાબ કચરાથી કોણે

ચાંદસુખ

ભરી દીધું ? ધરના ઓંપાતી અને આત્મએ કેવું કાંટાનું જંગલ ! આવા ધરમાં રહેવું અને વનમાં રહેવું એ ચ સરખાં ! કોણ જાણે કેવી રીતે ડોસાએ આ જંગલમાં જંગલી જનવરની પેઠે આટલાં વરસ કાઢ્યાં !

બારણાનું તાળું ઉઘાડી ડોસાએ અંદર નજર કરી. બહાર કરતાં અંદરનું આંગણું વળી વધારે જંગલમય છે. રે, તો આવા જંગલમાં શું પારકા છોકરાને લઈને પગ દેવાય ! એકદમ બહાર આવી ડોસો કેટલાંક ઘર વટાવી ચાલ્યો.

છેવટે ડોસાએ એક બારણા આગળ આવીને ખૂસ મારી : ‘પુંડી, એ પુંડી !’

માથાનો છેડો ખેંચતી ખેંચતી એક વિધવા અંદરથી બહાર આવીને બોલી : ‘આવો ને બાબા, શું કહ્યું ?’

ખોળામાંથી છોકરાને બારણા આગળ તેની પાસે બિતારતાં બિતારતાં ડોસાએ જોઈને હસીને કહ્યું : ‘આને થોડો વખત અહીં રાખ તો, મા. આ — આ ઘર કેવું વગડા જેવું થઈ ગયું છે ! જરા જોઈ’, જદુ મળે તો.’

વિધવાએ છોકરાને ખોળામાં લઈ લીધો !

ડોસો પોતાના મનમાં મનમાં બગડતો ગયો : ‘તું તો ઘરનું માણસ છે, હિમુની વડુ, એ છે મારા ફાઈઆઈ ભાઈનો છોકરો, એટલે હું તારી જ પાસે સીધો દોડી આવ્યો. જંગલ જ થઈ જાય ને ! કોઈ જુએ કે કરે ! જાતે તો જંગલમાં ગમે તેવામાં પડ્યોં રહું, શું બગડવાનું હતું, પણ એથી કંઈ આને લઈને — આપરે !’

પરંતુ એક ગામમાં, અને એક જ મહોલ્લામાં રહેવા છતાંયે ડોસાએ આજ લગી આ દુઃખી સ્વજનની ખબર લીધી નહોતી, એ વાત એને યાદ જ આવી નહિ. પુંડીની માને પણ એ વાત યાદ કરાવવાની જરૂર લાગી નહિ.

પુટીની માએ ઊંઘતા છોકરા પર લાડ કરતાં ડોસાને પૂછ્યું :
‘આ કોણ છે, ભાઈ?’

મૂઠની જેમ ડોસો તેના મોં સામે તાકીને જેતો ઊભો રહ્યો. કારણ કે આવો પ્રશ્ન કદી પૂછાઈ શકે એનો એને આ પહેલાં કદી ખ્યાલ આવ્યો નહોતો. શું જવાબ દેવો! માણસને—ખાસ કરીને સ્ત્રીજાતિને, પારકાની વાત જાણવાનો આવો અધટિત આગ્રહ શા માટે હોય છે? આ કેવી દુષ્પ્રવૃત્તિ!

ડોસાને મૂંગો જેઈ વિધવા પોતે જ પોતાના પ્રશ્નનું સમાધાન કરતી બોલી : ‘દુર્ગાપુરના ઊમિનો છોકરો લાગે છે, સરસ છોકરો છે!’

આટલી સહેલાઈથી છૂટકારો થતાં ડોસો જાણે હાશ કરી ઊઠ્યો. પરંતુ વાત કંઈ સાચી નહોતી. દુર્ગાપુરવાળો ભાણેજ ધણા દિવસ થયાં પોતાની દુકાન સંકેલી લઈ પોતાની પુછ પોતે જ પૂરી કરી અનંતને માર્ગે ચાલી ગયો હતો, તેનો છોકરો! - આવું ભારે અસલ બાળકના માથા પર ઠોકી બેસાડવા જતાં ડોસાનો જીવ પળવાર ધ્રૂળ્યો. તે નિર્મળવંશનો પરિચય,—છટ્ટ છટ્ટ, એ અમર રહ્યો. પરંતુ ખીજ જ પળે એક વૃષ્ટિ અને આનંદના ફવારાએ, તેના પ્રાણની અંદર, પથ્થરમાં થઈને ફ્લ્યુ વહે તેમ વહીને ડોસાને શાંત કર્યો. ભલેને જૂઠું હોય, પણ લોકો બાળકને એનો તો સમજશે ને!

એકદમ ડોસાએ એ શબ્દોનું સમર્થન કરીને કહ્યું : ‘હા.’

તે પછી, વખતે વધુ વાતચીતમાં ખરી વાત પકડાઈ નય એ બીકે તે ઝડપથી દોડીને ભાગી ગયો.

પરંતુ થોડી જ વારમાં બેબાકળા જેમ પાછા આવી એણે કહ્યું :
‘વૃંદાવન, અહીં આવ તો જરા.’

બાળપણનો સ્વભાવ છે કે સોયતી મળે તો એને પોતાનું જ માણસ સમજી જાતીએ વળગાડી રાખવું. પુટી મળતાં આ બાળકે પણ બરાબર એવું જ કર્યું, વહાલ અને લાડથી એ એની સાથે રમવા લાગી ગયો હતો.

આચિંતું મોં ઊંચું કરી એણે કહ્યું : ‘કોને ખોલાવો છો તમે?’

ચંચળ આંખે ચોતરફ જોઈને ડોસો ખોલ્યો : ‘એ ક્યાં છે?’

ખાળક ખડકી તરફ આંગળી ચીંધી ખોલ્યો : ‘ઘાટ પર ગયાં છે, ખોલાવું?’

ડોસાએ સૂકા અવાજે જવાબ દીધો : ‘ના, જરૂર નથી. વારૂ, પણ આટલી જ તારામાં અક્કલ કે, વૃંદાવન! તું કહે છે કે તારી સાથે મારે કંઈજ સંબંધ નથી — હું તારો દાદુ નથી!’

ખાળક મૂઠ વિસ્મયથી ડોસાના મોં સામે જોઈ રહ્યો, પછી ખોલ્યો : ‘કોણે કહ્યું, હેં! હું તો કંઈ ખોલ્યો નથી.’

પુંડી પણ જોરથી ખાળકના પક્ષને ટેકો આપતી ખોલતી : ‘એ ક્યાં કંઈ ખોલ્યો છે, દાદુ, એ તો કશું ખોલ્યો નથી.’

ડોસાએ નિરાંતનો દમ ખેંચી કહ્યું : ‘તું નથી જાણતો ભાઈ, ખાળક ખરું ને, એટલે જરા પૂછું છું. હું જ તારો ખરો દાદુ છું, સમજ્યો ને!’

માથું હલાવી ખાળકે તેની વાતમાં હા બણી

ડોસાએ ફરી કહ્યું : ‘તારી માને વૃંદાવનચંદ્ર નામ ખૂબ ગમતું. એથી હું તને વૃંદાવનચંદ્ર નામ દઈને ખોલાવીશ, સમજ્યો?’

એ આઠ વરસનો ખાળક અને પાંચ વરસની બાલિકા પુંડીની સાથે વાતચીત કરતાં વખતે પકડાઈ જવાય એ ખીકે ડોસો ઝડપથી લાંથી છટકી ગયો.

જદુ વાગ તે જ વખતે નોકરીના કામે બહાર નીકળતો હતો ડોસાને જોઈ હાથ ઊંચો કરી પ્રણામ કરી તેણે કહ્યું : ‘ક્યાં જાઓ છો, પાલ મ’શાય?’

ડોસાએ અસ્વસ્થ નયને એની સામે જોઈ, ખીજ તરફ મોં ફેરવી લઈ કહ્યું : ‘આ તારી જ પાસે આવતો હતો, જદુ. ધર આખું જંગલ જેવું થઈ ગયું છે, જરા સાફ કરો આપીશ?’

જદુ હસીને બોલ્યો ; ‘કેમ નહિ કરી આપું, શેઠજી ! મારું તો કામજ એ છે, આટલા દિવસ બોલાવ્યો હોત, તો એ જંગલ તો શું, જંગલનો આપ જણુ જદુના હાથમાંથી હાથ આપ ! કરીને ભાગ્યો હોત !’

એકદમ આવેશપૂર્વક હરદયાળ બોલી બેઠો ; ‘હવે કોણ રહ્યું છે જદુ, કોને વાસ્તે બધું કરું !’

નિઃશ્વાસ નાખી જદુ બોલ્યો : ‘વાત તો ખરી, શેઠ, એકાદ છોકરું જે ને હોત તો એને લઈનેય મન કરત. પણ આ તો કોઈ જ નહિ !’

એને બોલતો અટકાવી વચમાં જ હરદયાળ બોલી બેઠો : ‘આજ લગી તો કોઈ નહોતું, એટલે સારું હતું. ગમે ત્યાં હું મારે પડી રહેતો, પછી સાપ કરડી ખાય, કે વાઘ લઈ જાય—મારે તો બધું સરખું હતું. પણ આજે એક પારકા છોકરાને લઈ આવ્યો છું, એની ચિંતા થાય છે !’

આમ બોલી તો નાખ્યું, પણ પછી ડોસો જાણે ખરેખર કોઈ ગુનેહગારની પેઠે આંખો ફાડીને જદુની સામે નિરાસુભાવે નોંઘી રહ્યો.

જદુ નવાઈ પામી ડોસાની સામે નોંઘી બોલ્યો : ‘તમારું જે હતું તે તો કોઈ કામ આવ્યું નહિ, ને હવે ખીજ કોને લેવા ગયા હતા, શેઠ !’

મનમાં મનમાં ગુસ્સે થઈ હરદયાળ ચીડભર્યા અવાજે બોલ્યો : ‘સગાં વહાલાં ભાણેજાં હોય તે કુંઈ લોકો ફેંકી દે છે, જદુ ! વંશનો એક ગમે તેવોય ફણગો રહ્યો હોય તો લોકોને દિવમાં હિમ્મત આવે છે.’

કોઈ ભારે મોટો અપરાધ થઈ ગયો છે સમજી જદુ ગભરાઈને તે સુધારી લેવા માટે બોલ્યો : ‘એમાં તે વળી કહેવાનું શું ? બહુ સરસ કયું શેઠ, એવું જ કરવું નોંઘીએ.’

એના શબ્દો પ્રત્યે ધ્યાન આપ્યા વગર ભવાં ચડાવી ડાસો બોલ્યો : ‘એ રહ્યું, પણ હવે તું આવે છે કે નહિ તે બોલ ને.’

જદુ બોલ્યો : ‘આવું જ છું તો, શેઠ, તમે બોલાવવા આવ્યા છો, ને હું નહિ આવું? પણ જરા તોફારી રહી ખરી ને, એટલે, ટાઢે પહોર આવું તો નહિ ચાલે?’

હરદયાળ રાષે ભરાઈને બોલ્યો : ‘બેટાએ હજી એવા ને એવા રહ્યા. સીધેસીધું કામ આપવા આવીએ તો બસ, કરવાના જ નહિ. મારું ‘યે મુંઉ’ મોત આવું છે. પણ આ છોકરાની ચિંતા થાય છે. નહિ તો વગડો કે મહેલ બધું મારે તો સરખું છે. ફાવે ત્યાં પડી રહેત ને મરી જાત. તું ન આવે તો રહ્યો. બેઉં હવે કેનો આવે તો.’

ગભરાઈને જદુ બોલ્યો : ‘ગુસ્સો ન કરશો, શેઠજી, ચાલો, આવું છું. એ લોકોને ઘેર વળી સાંજે જઈશ. તમારી વાત કેમ પાછી ઢેલાય? ચાલો.’

આંગણ પરસાળ વગેરે સાફ કરી જદુ ચાલ્યો ગયો. પછી ડાસાએ થોડો વખત મૂંગા મૂંગા બેસી રહી બેધ્યાનપણે કંઈ વિચાર કર્યો. ત્યાર પછી એ ધીરે ધીરે ઊઠીને બારણાની બહાર ગયો. એકાએક સંકડો સ્મૃતિએ એકસામટી જાગીને એને મર્મમાં આઘાત કરવા લાગી. થોડીવાર તે જડવત ઊભો રહ્યો, પછી તેણે પોતાના મનની સાથે મૂંગાં મૂંગાં દારણુ યુદ્ધ ખેલી લીધું.

પછી તેણે ઘરની વેરણુખેરણુ દશા અને ચારે કોરની સાત પેઢીની ધૂળના ઢગલા ભણી નજર કરી; પોતાના દિલનો પહાડ તેણે નિશ્વાસમાં બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ બન્યું નહિ. પછી ઉઘાડું ઘર ઉઘાડું જ રાખી, દોડતો દોડતો ડાસો પુટીની માને ઘેર આવી ઊભો, ને બૂમ પાડી : ‘એ પુટી, તારી માને કહે, એકદમ જઈને

ધર બાર જરા સાફસાફ કરી રાખે; હું બજારમાં જઈ છું. અત્યારે તો ન બન્યું, પણ સાંજે જે કંઈ થાય તે કાચું પાકું શેકી ખાઈએ. ખારકાના છોકરાને ખાંધે લેવાનું કંઈ સહેલું નથી. આવરા થઈને દોડી મરવું પડે છે. મેં કેમ આ પીડા માથે લીધી, ભગવાન જાણે !’

પુંટીની મા બહાર આવીને બોલી : ‘રસોઈ તો મેં કરી રાખી છે, બાબા ! તેલ ચોળી જરા ઢૂંકી મારી આવોને, છોકરો તો ખાઈને બેઠો છે.’

ડોસો સ્તબ્ધ બની પળવાર ઊભો રહીને બોલ્યો : ‘પોતાનું ગળું વિચારીને તું કામ નથી કરતી, મા, પછી લાવીશ ક્યાંથી !’

પુંટીની મા હસીને બોલી : ‘જેણે મોકલ્યાં છે, બાબા, તે જ પૂરું કરશે. મલિકની ધરવાળાએ આજે બોલાવીને સીધું આપ્યું હતું.’

ડોસો ગભરાઈ બોલ્યો : ‘છેવટે ભીખ પણ માગી ! શેતાન, શેતાન ! બહુ મળવાનું કરવાનું રાખીશ નહિ. છેવટે કંઈ અલાબલામાં સપડાઈ મરીશ !’

બોલ્યો તો ખરો, પણ પછી ચપળ નયને બાળકના ખેદયુક્ત વદન ભણી જોતાં જ ડોસો ઉતાવળે પગલે ત્યાંથી નાસી દૂટ્યો. જતાં જતાં ઝટપટ બોલતો ગયો : ‘જોયું કેવી ભૂલ કરી તે ! બળ્યા મનને લગીરે સાન છે ! બારણું ઉઘાડું ખુલ્લું મેલીને આવ્યો છું એ યાદે ન રહ્યું !’

687

26863

૩૬

: ૩ :

ખ વિચાર કર્યા પછી હરદયાળ પાલે, વૃંદાવનની સાથે જ પોતે પણ હવિષ્ય * જવાનો ઠરાવ કર્યો. હિંદુનું ધર કહેવાય, મરેલી માનું સૂતક ન પાળે તો કેમ ચાલે ?

આ તરફ છોકરાને એકલો હવિષ્ય કરતો જોઈ લોકાના મનમાં શંકા પણ જાગે, એ પણ એક મોટો ભય હતો. એથી સૌની આંખમાં ધૂળ નાખવા ડોસાએ આમ વિચાર કર્યો હતો. પુંડ્રીની મા થાકમણિએ, પરંતુ, આ બાબતમાં ભયંકર વિરોધ કર્યો.

એને હરાવી ન શકવાથી ડોસો હસીને બોલ્યો: ‘કહે છે કે મા, આ બહુ પવિત્ર માસ છે. વળી કદી એવો અવસર મળ્યો નથી, તો આવો સરસ યોગાયોગ હાથમાં આવેલો શું કરવા જવા દઉં ?’

થાકમણિએ કંઈ સાંભળ્યું નહિ. તે બોલી: ‘તમારે કરવું હોય તો કરો, પણ વૃંદાવન હજી દૂધમલ બાળક છે, એને શું કરવા વચમાં ખેંચો છો ? એને તે આ ઉમરે ખાઈ પીને ખેલવાનો વખત છે કે સૂકવેલો ભાત અને દાળના લોટના લોદા ખાઈ પુણ્ય કરવાનો વખત છે ! આવું પુણ્ય ન મળે તો રહ્યું !’

* તડકે સૂકવેલા ભાત ની સાથે થોડું શાકપાંદકું અને ઘી.

હસતો હોય તેવું મુખ કરી ડોસાએ તેને સમગ્રતાં કહ્યું :
‘પહેલાં દેવને ધવરાવીને પછી એને દંધશિ. દેવનો પ્રસાદ અમૃત, એમાં તો
તને વાંધો નથીને !’

છણકો કરી થાકમણિ બોલી : ‘તમારું અમૃત તમે જ ખાજો,
બાપુ ! હું તો એને ખવાતું હશે એ બધું જે ખવડાવીશ. બચ્ચાનું શરીર,
એ કેવી રીતે સહન કરે ?’

ડોસો દાંત ભચરડી બોલ્યો : ‘સગળ્યો, ભાઈ સમળ્યો. માત્ર
પોતાનું ધાર્યું કરવાની વાત છે. પણ એ નહિ ચાલે, હું કહું તેમ કરવું
પડશે.’

આ શબ્દોથી વ્યથિત થઈ થાકમણિ એકદમ ત્યાંથી જતી રહી.
જતી વખતે મનમાં મનમાં બોલતી ગઈ : ‘મારે તે મરવા બેઠું એ
આ ! જેનું સગું છે, એ ભોગવશે માંદો પડશે તો, મારે આટલી પેટ
પીડ શું કરવા બેઠું એ ?’

પરંતુ આખો દિવસ મથી તોયે એ ‘શું કરવા’નો કંઈ યોગ્ય
જવાબ એને જડ્યો નહિ. તે મનમાં મનમાં ખૂબ બહાવરી બની ગઈ.
સાંજ સમે કંઈ દૂધની ભોગવાઈ કરી વૃંદાવનને ખૂણે બોલાવી તે
ખવડાવવા આવી, ત્યારે ડોસાની તીષ્ણ દૃષ્ટિથી એની આ ચોરી છૂપી
રહી નહિ. પકડાઈ જાય તો શરમાવું પડે એ બાકિ એ એકદમ બાબુએ
થઈ છટકો જવાનું કરતી હતી, ત્યાં તો એ જ પગે ડોસાના ગંભીર
કંઠમાંથી ખૂમ સંભળાઈ : ‘જરા મારું કહેવું સાંભળતો જા.’

પરસેવો વળી ગયેલા શરીરે પુંટીની મા ધીમે ધીમે આગળ
આવી—નિર્દય ન્યાયાધીશની આગળ ગુનેહગાર બોમ્બો રહે તેમ તે બોમ્બો
રહી. ડોસાએ કમરેથી ચાવીઓનો ગૂમછો કાઢી તેની તરફ ફેંકી કહ્યું :
‘પેલા નાના દાખડામાં ચાર રૂપિયા છે, લઈ આવ.’

થાકમણિ હાલી ચાલી નહિ, માથું નીચું ઢાળી એ મૂંગી બનીને
બોમ્બો રહી.

રેષે ભરાઈને ડોસો ખોલ્યો : ‘ દૂધ લઈ આવી છે, ને પૈસા લેવા નથી, આટલો બધો ઉપકાર મારે નથી જોઈ તો. લોકોને કામ વેળા માત્ર હરદયાલ યાદ આવે છે. કેમ ?

હોદમાંથી તીવ્ર અવાજ નીકળવાની તૈયારીમાં હતો — ‘ આટલા દિવસથી એ ગયા છે, ક્યાં, કોઈ દહાડો એ તમારે આરણે હાથ લાંબો કરવા આવી છું ? ’

પરંતુ દાંત દાખી દાખી થાકમણિએ એ શબ્દો અટકાવી દીધા, તે બેધ્યાનપણે પગના અંગૂઠા વતી માત્ર ભોંય ખોતરવા લાગી. ડોસાની સામે તેણે પળવાર જવલંત દષ્ટિએ જોયું, પછી ધીમે ધીમે તે ત્યાંથી જતી રહી.

ડોસો ગેરહાજર વૃંદાવનને ઉદ્દેશીને ખોલ્યો : ‘ જોઈને વન્દા, તારી માસીની કાર્તિ ! પૈસા આપું તોયે જરા અમથું દૂધ એનાથી નહિ રખાય, આ દુઃખ છે. ’

તો પણ પાછા ફરવાની થાકમણિની જરાયે વૃત્તિ નથી એમ જોઈ, ડોસો એકદમ દોડતો જઈ તેના પગ આગળ માથું પછાડતો પછાડતો ખોલ્યો : ‘ મા ઠાકરુનના સમ છે ! છોકરા ઉપર જરા કૃપા-દષ્ટિથી જો. તું શું મા નથી ? મા થઈને આવડા અમથા છોકરા પર શું સમજીને ગુસ્સો કરે છે કહે ? બાકી આટલી પછાડો ખાધા પછી મારા મગજનું તે કંઈ ઠેકાણું છે ! ’

એક અખૂટ શ્રાવણનો ધોધમાર પ્રવાહ બંનેના ગાલ ઉપર થઈને વહેવા લાગ્યો. થાકમણિ હવે આગળ વધી શકી નહિ. એકદમ પાલવ વડે આંખો લૂછી નાખી તે ઘરમાંથી પેલો દાબડો બહાર લઈ આવી, અને ધીરેથી તે ડોસાની આગળ મૂકી દઈ ખોલ્યા વગર હાથ લાંબો કર્યો.

ડોસો મોં બગાડી ખોલ્યો : ‘ આટલું ક્યું એટલે પતી ગયું કેમ ? મને બહુ આંખે દેખાય ખરું ને, જરા ઉઘાડી તો દે. ’

દાબડો ખેંચી લઈ પુંડીની માએ, હવે જાતે જ ચાવી લગાડી ચાર રૂપિયા દાબડામાંથી બહાર કાઢી, ધબ્બાક કરીને તેણે દાબડો બંધ કરી દીધો. હો હો કરી હસી પડીને ડોસો બોલી બેઠ્યો : ‘ગુસ્સામાં તારો પાલવનો છેડો દાબડામાં બંધ થઈ ગયો એનું ચે તને લાગે નથી !’

જરા વંકી નજરે થાકમાંથી જોઈ રહી. ખરેખર તેના પાલવનો એક છેડો દાબડો બંધ કરતાં અંદર દબાઈ ગયો હતો. ઝટપટ તે ઠીક કરી લઈ દાબડો ઘરમાં મૂકી આવી તે ઝડપભેર ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગઈ. ભૂલથી ચાવીઓનો ગૂમછો એની જ પાસે રહી ગયો તે એને યાદ આવ્યું નહિ, ડોસા હરદયાળે પણ એ યાદ કરાવવાની જરૂર ન જોઈ. પોતાના મનમાં એ જરા હસ્યો એટલું જ.

એ દિવસ પછી, એક દિવસ સાંજ પડવાના સમયે, મોટા પુકુરની પાળે થઈને આવતાં આવતાં હરદયાળે જોયું તો વૃંદાવન એક ચિત્તે માછલાં મારતો હતો. પાળ ઉપર થોડે દૂર બેસીને પુંડી મોં ફાડીને વૃંદાવનને માછલાં પકડતો જોઈ રહી હતી એ જોઈ ડોસાને યાદ આવ્યું કે વૃંદાવન કેટલાક દિવસ થયાં છોકરાં ભેગાં કરી ખૂમાખૂમ કરતો હતો ખરો. વળી પેલે દિવસે તે હડં કરી ડોસાની પાસેથી થોડાક પૈસા પણ લઈ ગયો હતો. એ પૈસામાંથી એણે દોરી ને માછલાં પકડવાની લાકડી ખરીદી હોવી જોઈએ એવું એણે અનુમાન કર્યું.

જોત જોતામાં બાળકે માછલી પકડી. ડોસો એકદમ એની પાસે પહોંચી જઈ બોલ્યો : ‘આવું તે થાય ભાઈ, છોડી દે.’

વૃંદાવન સામે જાહે કરી બોલ્યો : ‘હં, મેં કેટલી મહેનતે પકડી છે !’

ડોસો હસીને બોલ્યો : ‘ભલે, છોડી ન દે, તો તારી વહુને આપ.’

છોકરો ખૂબ નેરથી માથું હલાવી બોલ્યો : ‘હં, આપીશ જ તો ! ખાતી વખતે બધાંયે વહુ થવા આવે છે. આ માછલી તો હું ખાવાનો.’

ડાસો ધીમેથી ઠપકા દેતો બોલ્યો : ‘છિ, આ મહિનામાં આનું ખવાય ?’

માં બગાડી છોકરો બોલ્યો : ‘માત્ર પીસેલી દાળ ને કાચકિળાં જાતમાં નાખીને ખવાય, ખરું ને !’

ડાસો નિઃશ્વાસ નાખી મનમાં મનમાં બોલ્યો : ‘ખરું.’

પરંતુ મોં બોલી એવી સહાનુભૂતિનાં વેણ બોલવાં પાલવે તેમ નથી. હિંદુ ધર્મની નિષ્ઠુરતાએ એના દિલમાં ખૂબ ઝંડો ધા કર્યો. તે નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યો : ‘હું દૂધની રબડી લાવીને તને ખવડાવીશ, દાદુ, છોડી દે.’

છોકરો જોરથી માથું ધુણાવી બોલ્યો : ‘ના.’

ડાસાને ધડક મનમાં થઈ ગયું : ‘જવા દે, બબ્બું. નાનું બાળક છે—ત્યાગનો, પ્રત્યક્ષનો મર્મ એ શું સમજે ?’ બીજી જ ક્ષણે એથી ઊલટો વિચાર ખડો થઈ ગયો, એને યાદ આવ્યું કે આ તો શાસ્ત્રની અવગણના કરી વૃંદાવનના નિરંકુશ જીવનને ઉત્તેજન આપવા જેવું થાય છે.

આ બંને વિચારોના દ્વન્દ્વમાં તેને કંઈ ઉકેલ જડ્યો નહિ. તે બોલ્યો : ‘શી રીતે તું ખાઈશ, દાદુ, મારી તપેલીમાં એ નાખવા નહિ દઉં !’

આડી નજરે ડાસાના મોં સામે જોઈ છોકરો બોલ્યો : ‘હું શેકીને ખાઈશ.’

કંઈ ઉપાય ન જડવાથી ડાસો ચોતરફ જોઈ કાતર કંઠે બોલ્યો : ‘હું નહિ ખાઉં, તું એકલો ખાઈશ, દાદુ ?’

બાળક લોલુપ નજરે માછલી તરફ જોઈ રહી બોલ્યો : ‘તમે ન ખાઓ તેનું હું શું કરું ? ખાઓ તો ખવાય.’

ડોસો હસીને બોલ્યો : ‘એક માછલીમાં બે જણનું કેમ પૂરું થવાનું? એ ફેંકી દે. દશેક દિવસ પછી તને બળરમાંથી સરસ લાકડી વગેરે આણી આપીશ, પછી મોટા મોટા માછલાં પકડી મને ખવડાવજે.’

બાળક ખુશ થઈ ને બોલ્યો : ‘આણી આપશો?’

ડોસો વ્યાકુળતા અને ભારપૂર્વક બોલ્યો : ‘ચોક્કસ. પણ એટલા દિવસ માછલાં પકડવાનાં નહિ.’

હાથમાંની માછલી પાણીમાં ફેંકી દઈ મોજાં ઉછાળતો ઉછાળતો છોકરો બોલ્યો : ‘જા, આજે તને છોડી દઉં છું. મોટી થઈને મારી જગામાં આવજે. હું ખાઈશ, દાદુ ખાશે ને પુટી ખાશે.’

પરંતુ, સૂતક - ઉતારના આગલે દિવસે ડોસાની ચિંતા સૌના કરતાં વધી ગઈ. હવે ક્યા બહાને વૃંદાવનના નખ ને વાળ ઉતરાવવા? બહુ બહુ વિચાર કરવા છતાં કંઈ ઉપાય જડ્યો નહિ. રાતે ડોસાને બિલકુલ ઊંઘ પણ ન આવી.

સવારના પહોરમાં વૃંદાવને જગીને જોયું તો ડોસો હજીયે દીવો સળગતો રાખી જગતો ખેઠો હતો. પથારીમાં ખેઠો થઈ મૂઠીઓ વાળેલા હાથ વડે આંખો ચોળતો ચોળતો વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ઊંધ્યા નહિ, દાદુ, આખી રાત જાગરણ કર્યું?’

ડોસો રુક્ષ સ્વરે બોલ્યો : ‘શી રીતે જાંધું, કહે, તારી બળરામાં કંઈ મને જાંધવાનો વખત છે!’

આભો બની તેમના મોં સામે જોઈ રહી છોકરો બોલ્યો : ‘મેં એવું શું કર્યું છે દાદુ, ડાહ્યો થઈને હું તો સઈ ગયો હતો! આ જુઓને, ઉશિકું જે ન્યાં હવું ત્યાંનું ત્યાં છે.’

ડોસો હસીને બોલ્યો : ‘તારા માથામાં ખૂબ જૂઓ થઈ છે, બાઈ કાલે ખૂબ ચોળી કરીને પછી વાળ કપાવી દઈશ. નહિ તો પછી ખૂબ હેરાન થવું પડશે.’

દઢ વિશ્વાસથી ડોસાના મોં સામે જોઈ છોકરો બોલ્યો :
'ખરેખરે ? પણ મને કેમ એની ખબર નથી પડતી, કહો જોઈ !'

આ સરળ શબ્દોનો ઉત્તર દેવા ડોસાને માથું ખંજવાળવું પડ્યું.
થોડી વાર વિચાર કરી હસીને તે બોલ્યો : 'પોતાના માથામાં હોય
તે કંઈ ખબર પડે, એ તો પાળેલી થઈ જાય ને !'

બાળક જ્ઞાનીની પેઠે માથું હલાવી બોલ્યો : 'ઓ, એટલે
કરડતી નથી. ખરું ને, હા ? તો તો તમારે પણ વાળ કપાવવા પડશે
દાદુ, નહિ તો તમારા માથાની જુઓ પાછી આવીને મારા માથામાં
ઘર બાંધશે.'

નિરાંતનો દમ ખેંચી ડોસો બોલ્યો : 'ખરું કહ્યું, દાદુ,
આપણે બંને જણ સાથે જ વાળ કપાવીશું. પછી થોડા કંઈક મંતર
બોલી બામણને જરા દક્ષિણા આપીશું, એટલે પછી એ નહિ આવે.'

બાળક બોલ્યો : 'મંતર તમે બણુજો, દાદુ, મને નહિ આવડે.'

ડોસો બોલ્યો : 'એમ કરીશું, ભાઈ, એમ કરીશું.'

તેણે મનમાં વિચાર્યું કે પ્રતિનિધિ દ્વારા જે કામ થતું હોય તો
લોકોને જણાવવાની જરૂર શી છે ?

વાત એક રીતે દીક પાકી કરીને ડોસાએ નિશ્ચિંત મને શય્યા
ત્યાગ કર્યો.

: ૪ :

માએ છોકરીને બોલાવીને પૂછ્યું : ‘ખીરનું શું થયું, પુંડી ?’

છોકરીએ જવાબ દીધો : ‘મેં ખાધી છે, મા.’

નવાઈ પામી, મૂઢતી જેમ દીકરીના મોં સામે જોઈ માએ કહ્યું :
‘શું કહે છે, ક્યારે ખાધી ?’

ભોળી બાળિકાએ સરળ ભાવે જ ઉત્તર દીધો : ‘તું લૂગડાં ધોવા—’

સામે પડેલું વેલણ ઉપાડી માએ ધડાક કરીને છોકરીની પીઠ પર એનો એક ધા કર્યો. પછી એની ગરદન ઝાલી હલાવતી હલાવતી બોલી : ‘અભાગી — બળ્યા મોની, આવ, તારી લૂલી પર ડામ દઈ દઈ...આ ! તું ભૂખે મરી જાય છે, ખરુંતે !’

આ નહિ ધારેલી સળ થવાથી, છોકરી રડવાનો વખત ન મળવાથી, આભી બની આંખો ચોળતી ચોળતી બોલી : ‘અ...મને આપી, પછી ! હું શું કરું !’

એક વજ મૂઠી ચોડી દઈ માતા બોલી : ‘બોલ — આમળ બોલ, કેણે આપી તને ?’

ક્યાંકથી દોડી આવી વૃંદાવન છોકરીની આગળ આવી બોલ્યો :
‘એને મારશો નહિ, એ ખાવાની ના કહેતી હતી, મેં ખવડાવી છે.’

થાકમણિની સળ કરવાની વૃત્તિ તે વખતે યે ખૂબ જોરમાં હતી.
ધમકી દઈ તે બોલી : ‘હં, તેં ખવડાવી છે ! એ સવાદિયણની જીભ
ખેંચી કાઢીશ ત્યારે છોડીશ.’

વૃંદાવનની પાછળ છુપાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતી છોકરી બોલી :
‘હું મરું મા, મેં જાતે નથી ખાધી, મને એણે આપી હતી.’

છોકરોને પાછળ રાખી સામી બાજુએ બેસી રહી છોકરો
બોલ્યો : ‘સાચું કહું છું મેં આપી હતી, એણે જાતે નથી ખાધી.’

છોકરાના આગ્રહ આગળ હારી જઈ થાકમણિ બોલી :
‘કેમ આપી ?’

બાળક, ચમકતી આંખો તેના મોં ઉપર સ્થિર કરી બોલ્યો :
‘વાહ, ન આપું ? એ મારી વહુ છે ! હસો છો કેમ, પૂછો એને,—
એ જ કહેશે.’

ધીમું હસીને મા ઘરકામે ચાલી ગઈ.

જતાં પહેલાં તેણે છોકરાને કહ્યું : ‘એ બહે, પણ આજે આપ્યું
તે આપ્યું, ફરી આપીશ નહિ.’

છોકરો આગ્રહ કરી બોલ્યો : ‘ચાલ પુટી, માછલાં પકડવા
જઈએ.’

પીઠ પર હાથ ફેરવતી ફેરવતી છોકરી બોલી : ‘ના—જા, તું
બહુ ખરાબ છે !’

છોકરો છોકરીનો હાથ પકડી દીવાસો દેતો બોલ્યો : ‘મને
શી ખબર કે તને મા મારશે. તો આગળથી આવીને કહી જાત. બહુ
ક્યાં વાગ્યું છે, એને બીજા કોઈએ તો નથી મારીને !’

વિરોધ કરી મોં બગાડી છોકરી બોલી : ‘હં, નથી વાગ્યું :
ખરડામાં જરા જો તો ખરો.’

છોકરો જોઈને ઘુજી ઊઠ્યો: પછી સામે પડેલું વેલણ ઉપાડી લઈ ખોલ્યો: 'લે, તું જે મને માર, એટલે એનો બદલો વળી જશે.'

એના હાથમાંથી વેલણ ખૂંચવી લઈ છોકરીએ તે ભાંગી નાખ્યું. પછી બે ય દુકડા દૂર ફેંકી દઈ તે મોં ચડાવી ઊભી રહી.

છોકરાએ અત્રુભર્યા અવાજે કહ્યું: 'તે હું શું કરું, કહે! ચાલ, તેલ ચોળી દઉં.'

છોકરી મોં ઢોંકી દઈ ખોલી: 'જા, મારે કાઈની પાસે ચાકરી કરાવવી નથી.'

એકાએક ચારપાઈ પર માથું ફૂટતો ફૂટતો વંદાવન ખોલ્યો: 'તો આ લે—આ લે—આ લે. આઘી ખસ મને અડકીશ નહિ, હું આમ જ મારો જીવ તને કાઢી આપીશ. હું તારું કાણ કે તું મારું માને, તું મારી પાસે ચાકરી કરાવે!'

છોકરી હાસ્યથી ચમકતા મોઢે એને ઝડપથી પાછો ખેંચી લઈ ખોલી: 'હિ: આ શું કરે છે! મને જરાયે વાગ્યું નથી, મશ્કરી જે સમજતો નથી!'

છોકરો વ્યથા ભર્યા કંઠે ખોલ્યો: 'ના, નથી વાગ્યું! અમથા સોળ ઉઠવા છે, કેમ?'

છોકરી તેનો હાથ ધીમેથી દબાવતાં દબાવતાં ખોલી: 'ખરેખર, મને જરીયે નથી વાગ્યું. શરીર જ એવું છે, કે જરાજરામાં સૂકી આવે છે. વારૂ, તેલ ચોળી આપવાનું કહેતો હતો, તે ચોળી આપને!'

બાજુની ભીંત પર લટકતી શીશીમાંથી થોડુંક તેલ હાથમાં નિતારી લઈ, છોકરો કાળજીપૂર્વક છોકરીને ખરડામાં ચોળવા લાગ્યો. થોડીવાર શાન્ત રહી, છોકરી ઓચિંતી ઠેકઠેક મારી ઊભી થઈ ગઈ. ખોલી: 'થયું, ક્યાં જવાનું કહેતો હતો તું, ચાલને!'

વિષાદનાં વાદળ વિખરાઈ જવાથી છોકરાના મોં પર ને આંખો પર હાસ્યનાં મોજાં ફરી વળ્યાં.

ઉત્સાહભર્યા અવાજે એ બોલ્યો : ‘માછલાં પકડવા. જરા રહે, તને વાગ્યું છે.’

છોકરી બોલી : ‘એ તો મટી ગયું, ચાલ. દાદુ વઢશે નહિ પણુ?’

છોકરો પ્રમુદ્ધ અવાજે બોલ્યો : ‘હરે, વઢવાના કેવા! પોતેજ તો દોરી લાકડી બધું આણી આપ્યું છે, ચલ ખતાવું.’

પહેલી જાળ ફેંકતા છોકરાએ છોકરીની સામે જોઈ કહ્યું : ‘પહેલી માછલી કાણ ખાશે, પુટી?’

પુટી હસીને બોલી : ‘તું!’

છોકરાએ આગ્રહ પૂર્વક કહ્યું : ‘એવું તે બને? તું નહિ ખાય? તું મારી વહુ છે.’

જરા શરમભરી નજરે એના મોં લાણી જોઈ પુટી બોલી : ‘હં, એમ તે કંઈ ખવાય! હું તો સ્ત્રી જાત, પહેલાં વરને ખવડાવી, પછી અમારે તો ખાવાનું હોય.’

ડોસો હરદયાળ આ વખતે પરગામથી એ જ રસ્તે થઈને ઘેર આવતો હતો. છોકરાછોકરીને તળાવ કાંઠે બેઠેલાં જોઈ હસતો હસતો તે તેમની પાસે આવી બોલ્યો : ‘કેમ રે, વરવહુને શી વાતો ચાલી રહી છે?’

છોકરો ગંભીર અવાજે બોલ્યો : ‘આને વહુ નહિ કરું, દાદુ.’

છોકરી હોઠ કુલાવી બોલી : ‘હં, કેમ નહિ કરે, તારે વાસ્તે તો મેં માર ખાધો છે!’

ડોસો હસીને બોલ્યો : ‘ શાનો કળ્યો છે, દાદુ ! ’

છોકરો આંખમાં ઝળઝળિયાં લાવી મોં ફેરવી બોલ્યો : ‘ પહેલી માછલી ખાવાની એ ના કેમ કહે છે ? ’

છોકરી અનુભવી ગૃહિણીની અદાથી હાથ ઊલાળતી બોલી : ‘ એ કંઈ ખવાય. દાદુ ? તમેય કેમ કંઈ બોલતા નથી ! વર પહેલો કે વહુ ? ’

છોકરો ગુસ્સે થઈ લાકડી ઠોકતો બોલ્યો , તો હું માછલી પકડવાનો જ નથી. ’

ગભરાઈને ડોસો બોલ્યો : ‘ ગુસ્સે શું કામ થાય છે, દાદુ ! માછલી કાપી બે કકડા કરી દઈશ, તમે બેય જણ ખાજો. પહેલાં પકડ તો ખરો. ’

છોકરો ઉત્સાહમાં આવી ફૂટકો મારી બોલ્યો : ‘ નહિ પકડી શકું એમ તમે માનો છો શું ? અચ્છા, તો જોજો—ઓહ, જુઓ જુઓ. દાદુ, સડસડ કરતી દોરી ખેંચાય છે. ચોક્કસ મોટો માછલો છે. તમારે યે લાગ પડાવવો પડશે પણ. ’

ઉત્સાહભર્યા અવાજે ડોસો બોલ્યો : ‘ ઢીલ મૂક, વિન્દા, હજી ઢીલ મૂક. બસ, થયું. લે, હવે ખેંચી લે, ખૂબ મોટી માછલી પકડાઈ લાગે છે. ’

છોકરો ખભા ચડાવી બોલ્યો : ‘ જવાબ તો આપતા નથી. દાદુ ! તો હું નથી પકડવાનો માછલી. પાણીની માછલી પાણીમાં રહી, હું જઈ છું. ’

ડોસો હો હો શબ્દ કરી હસીને પાસે આવી બોલ્યો : ‘ કેવો છોકરવાદ કરે છે ! હમણાં માછલું છટકી જતું હતું. ’

છોકરો ડોક ધુણાવી ગુમાનભેર બોલ્યો : ‘તો ખાશો ને?’
 ડોસો હસતે મોઢે બોલ્યો : ‘તારો બળતરામાં શું હું આ ઘરડે-
 ઘડપણ ધર્મ કર્મ ખોઉં, વિન્દા? જો, જો, કેવી મોટી માછલી છે!
 વરવહુ ખાશો તો ચે પૂરી થવાની નથી.’

છોકરો આંખનાં આંસુ હાથવડે લૂછીને બોલ્યો : ‘કાણુ ખાવાનું
 ત્યારે! અમે પણ ધર્મકર્મ હુબાડીએ શા દુઃખે!’

ગાલ ભરી હસીને ડોસો બોલ્યો : ‘ઉંમર પણ તારી ક્યાં
 ચોછી છે! આજે ધર્મકર્મ નહિ કરે તો પછી ક્યારે કરીશ!’

છોકરીનો હાથ પકડી તેને ખેંચીને લઈ જતાં જતાં છોકરો
 બોલ્યો : ‘મારે કાઈનું કામ નથી. તમે પણ જાઓ. તમારી માછલી હું
 નથી ખાવાનો, તમારે ઘેર હું નથી આવવાનો — તમારી સાથે હું
 વાત પણ નથી કરવાનો.’

થોડીવાર મૂઠ્ઠા હતથુદ્ધિની પેઠે ઊભો રહી ડોસો બોલ્યો : ‘પાછો
 આવ વિન્દા, આ તારી માસીને આપજો, એ તને જરા સારી રીતે
 રાંધી આપશે.’

છોકરો ગંભીર ચહેરે પાછો ફરી ઊભો રહી બોલ્યો : ‘તમે
 ખાશો ને? હું નથી લેવાનો, — કમે નથી લેવાનો.’

ડોસો નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યો : ‘જા, ખાઈશ.’

માછલી જોઈ ખૂશ થઈ પુટીની મા બોલી : ‘ખૂબ સરસ
 માછલી છે! પણ ખાવાનું કાણુ? તું તો બાણુમાં ચે નહિ લે, બાબા,
 એકલી આ છોકરી — મહોદ્ધામાં વહેંચી આવ જા, પાંચ જણુ ખાશે તો
 મહેનત બર આવશે. ખાલી એ ઘરમાં રાખવાથી શો લાભ છે!’

બમણા ઉત્સાહથી છોકરો બોલ્યો : ‘દાદુએ ખાવાનું કહ્યું છે.
 સરસ રાંધજો, ખરાબ ન થાય હોં. રહો, હું સીધું લઈ આવું.’

જવાનું કરતા છોકરાનો હાથ પકડી લઈ થાકમણિ બોલી :
 ‘સીધાની ક્યાં ખોટ છે, ગાંડા, ઘરમાં ખૂબ ભર્યું છે. તે ખાવાના છે,
 કે પછી ખાલી મશ્કરી કરતા હતા !’

વૃદ્ધ હરદયાળે હસતાં હસતાં ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ને કહ્યું :
 ‘ખિલકુલ મશ્કરી નથી, મા. મારા લીધેલા નિયમો આ છોકરાએ
 તોડાવવાનો ઠરાવ કર્યો છે. માત્ર મને જ એકલાને શા માટે, દાદુ,
 ફળિયામાં સૌને ઘેર કહી આવ. આવતી વખતે — ચાલ, હું જ જઈ છું.
 સરસ રાંધણે, મા. હા ! કેટલા વખતથી આવું બધું ખાધું નથી,
 મોઢું એવું કદરૂપું થઈ ગયું છે ! આજે તારા હાથનું ખાઈ જોઉં,
 ને કંઈ સુધારી શકાય તો.’

: ૫ :

ત્યાર પછી આઠ વસંત પછીની વાત છે. સૂકી માટીમાં અમૃતજળનો છંટકાવ થતાં, નવા અંકુરોમાંથી ઝરેલાં ફૂલોએ સુધ્ધાં આઠ આઠ આહ્વાન, અને વિસર્જનનું ગીત ગાઈ લીધું છે, ને ફરી નૂતન સ્વભાવ ધરવા માંડ્યો છે. આ દરમિયાન જગતમાં કેટલું અનિવાર્ય પરિવર્તન થઈ ગયું છે એનો આંક કાણ જાણે છે!

આપણો વૃંદાવન અત્યારે કલકત્તામાં છે. ગામની નિશાળમાં કેટલાંક વર્ષ પસાર કરી, સ્મરણશક્તિના ફળરૂપે છાત્રવૃત્તિનું જથપત્ર સંપાદન કર્યા પછી, તે જાણવાના ઘેનમાં ગાંડો બની ડોસાનો અતિ આગ્રહ પાછો ઠેલીને શહેરમાં ચાલ્યો આવ્યો હતો. માસ્તર સાહેબોના ટોળાએ, ખ્યાતિનો પહાડ ઊભો કરીને, ડોસાને, વૃંદાવનના ઉચ્ચ પ્રગતિના માર્ગમાં વિદ્વન નાખવા માટે કંઈ કંઈ સંભળાવી, કાયર કાયર કરી નાખ્યો હતો. એટલે બહુ વિચાર કર્યા પછી છેવટે હરદયાળને તેમના મતની સાથે મળતા થવું પડ્યું હતું.

વરસમાં સર અવસરે, વાર તહેવારના દિવસે તેના આવવાની વાટ જોઈને કેટલા જીવ આપુર થઈને દિવસો ગણ્યા કરે છે તેની વૃંદાવનને ખબર હતી! અને જાણતો હતો તેથી જ, રજાના દિવસો

શહેરમાં કાઢવાનું એને ભારૂંપ લાગતું. તેથી નવી થયેલી રેલગાડીનો લાભ ઉઠાવી, સરળ સ્નેહભર્યાં માણસોની પાસે દોડી જઈ એ સંતોષ અને આનંદનો દમ ખેંચતો. એનો ભાવ જોઈ સૈને થતું, કે વૃંદાવન હવે કલકત્તા પાછો નહિ જાય. પરંતુ રજના દિવસો પૂરા થતાંની સાથે જ એ બહુરૂપી છોકરો નિર્વિકાર ચિત્તે જ્યારે ગાંસડાપોટલાં બાંધવા લાગી જતો, સારે પોતાનો ભ્રમ દૂર થઈ જતાં, આંખો લૂછતાં લૂછતાં તેઓ કાતરકંઠે પૂછતાં : ‘તું તે કેવો છે વિન્દા, અમને છોડીને જતાં તને જરાયે લાગતું નથી!’

ઉપહાસનાં મોજાં ઉછાળતો વૃંદાવન જવાબ દેતો : ‘એથી કંઈ ધરફૂકડી થઈ એસી રહેતું મને નહિ પાલવે, બાપુ. મારી તો સાફ વાત છે. આ આવું છું એ જ શું આજીવું છે!’

મીઠા સ્વભાવને લીધે, કલકત્તામાં તેના મિત્રોનું મંડળ એક તરફ જેમ વધતું ગયું હતું, તેમ બીજી તરફ એકાંતપ્રિયતા અને સોખત પ્રત્યેની નિઃસ્પૃહતાના દોષે કરીને, તેનું એકાંતિયું જીવન એકલવાયું બની ગયું હતું.

ઘણી ઘણી કોશીશો કરવા છતાંયે તેની સાથે હળીભળી ન શકવાથી મિત્રો કહેતા : ‘તમને અમે ઝોળખી નથી શક્યા, વૃંદાવન બાપુ. લોકોનાં દુઃખસંકટમાં એકના દશ થઈને દોડો છો, પરંતુ બીજે વખતે તો જાણે ઝેરી દાંત બહાર કાઢી ડાખવા ધસો છો. આટલા દિવસ થયા, તોયે અમે તમને ઝોળખી ન શક્યા, તમે તે કેવા છો, ખૂબ સરળ કે પછી ખૂબ વક ?’

નીરવ હાસ્યથી જ વૃંદાવન એ શબ્દોનો જવાબ દેતો,

માન સાથે વિશ્વવિદ્યાલયની પરીક્ષામાં પસાર થઈ એ જ્યારે સરકારી છાત્રવૃત્તિને લીધે પ્રેસિડન્સી કોલેજનો વિદ્યાર્થી બન્યો હતો, તે વખતનો એક દિવસનો બનાવ આ પ્રકરણનો વિષય છે. કારણ કે

એ દિવસ ન આવ્યો હોત તો એને 'જીવનપ્રવાહ ધકેલાઈ ધકેલાઈને બીજે માર્ગે વહેવાનો સુયોગ આવત કે કેમ તે શંકા છે. અને એ પ્રજા ખરું કે મારી કલમને યે ખોરાક મળત નહિ.

કોલેજથી આગળ હેરિસન રોડનો ચોક વટાવતાં એકાએક 'ઓ મા રે!'ની ખૂસ સાંભળીને ચમકીને વૃંદાવને પૂઠે ફેરવી જોયું તો ચાલતી ટ્રામની સાથે કોઈ મોટર અથડાઈ પડવાની તૈયારીમાં હતી. અંદર ખેડેલી તેર વર્ષની બાલિકાનો બચબીત કંઠ સાંભળી, દૂરદૂરના ગામડામાંથી એક કામળ મુખના શબ્દો જાણે સિનેમાની ફિલ્મની પેઠે એના મનની આંખ આગળ રમી ગયા. બીજી જ ક્ષણે પાગલની પેઠે એ વિપત્તિના મોંમાં ફેદી પડ્યો.

પહેલો ધક્કો સમાલી ન શકવાથી છોકરી જમીન પર પડી ગઈ હતી. ડ્રાઈવર વગરની મોટર, ધક્કો લાગવાથી થોડીક પાછળ હટી, ફરી પૂર્ણ ગતિએ આગળ વધી. દૂરથી કેટલાક અંગ્રેજ અને ફેશી પોલિસો-પહેરાવાળા દોડી આવતા હતા, પરંતુ એ લોકો હજી બહુ દૂર હતા. એક ગૃહસ્થ પાગલની પેઠે ડોલતો ડોલતો સામે ધસી રહ્યો હતો. ભેગા થયેલા લોકોએ—હાથ વડે આ મૃત્યુના મોંમાં પડવા ધસતા ગૃહસ્થને આધો ધકેલી દીધો. કાતરકંઠે ગૃહસ્થ ચીસ પાડી ઊઠ્યો : 'બચાવો, બચાવો, હું હજાર રૂપિયા આપીશ.'

આંખ આગળ બની રહેલો ભયંકર બનાવ ન સહી શકવાથી સૌએ ભયથી આંખો મીંચી દીધી. પરંતુ બીજી જ ક્ષણે જ્ય જ્યકારથી આકાશ ગર્જી ઊઠ્યું. જોયું તો હાથમાંની ચોપડીએ આવી ફેંકી દઈ વૃંદાવન—છોકરીનું બેભાન શરીર જાતીએ લઈ એક પલકમાં ફેંકેા મારી નિર્ભયસ્થાને પહોંચી ગયો હતો. થેલા બનેલા લોકો ટોળાબંધ આ વિગ્નથી વીરને અભિનંદન આપવા દોડ્યા. પોલિસ પહેરાવાળાઓએ સમયોચિત મદદ ન કરી હોત તો આનંદના

જુસ્સામાં ખેંચાખેંચી કરી એ લોકોએ એના હાથપગ ખેંચીને જુદા કરી નાખ્યા હોત.

પેલો ગૃહસ્થ ‘મારી આભા ક્યાં? મારી આભા! હું, જીવતી છું એ!’ એમ ખૂંસો પાડતો દોડી આવ્યો ને છોકરીને છાતીએ વળગાડી દીધી. ખીજી જ ક્ષણે એને એનો ઉદ્ધારક યાદ આવતાં ચંચળનયને તેણે ચોતરફ નજર કરી જોયું તો ખૂંપ નિશ્ચિંત ભાવે એ પોતાની ગમે તેમ ફેંકાઈ ગયેલી ચોપડીઓ ભેગી કરવા મથી રહેલો દેખાયો.

દોડાદોડ કરતા લોકોની ઠેસો વાગવાથી એક ચોપડી રસ્તા વચ્ચે જઈને પડી હતી, ખીજી એક ચોપડી દોડતી ગાડી હેડળ આવી જવાથી પીસાઈ ગઈ હતી, અને વળી ત્રીજી દોડતા ઘોડાના પગની અડકટમાં આવી ચૂરા થઈ ગઈ હતી—ને આમ તેમ વેરાઈ પડી હતી.

નિરાશ અસ્થિર નજરે એ ચૂરા થઈ ગયેલી ચોપડી ભણી જોઈને વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ખલાસ !’

પેલો ગૃહસ્થ એની પાસે આવી સ્નેહપૂર્વક તેના ખભા પર હાથ મૂકી બોલ્યો : ‘ફાટી ગઈ તો ગઈ, ભાઈ, એની ચિંતા ન કરીશ. હું ખીજી લાવી આપીશ.’

પોલિસના માણસોએ ભાગેલી મોટરની ગતિ અટકાવી દીધી હતી. એ ભયંકર રાક્ષસ હવે શાંત હતો. ઊંઘતા ફૂલના જેવી છોકરીને ગાડીમાં સુવાડી દઈ પિતા—વૃંદાવનની પાસે આવ્યો હતો.

ગૃહસ્થનું ખોલવું સાંભળી વૃંદાવન તેની સામે કઠોર દષ્ટિએ જોઈ, એ દષ્ટિ કરતાં યે વધુ કઠોર સ્વરે બોલ્યો : ‘હું કોઈની પાસે બીજા નથી માગતો !’

આમ બોલીને તેણે ચાલવા માંડ્યું.

એટલામાં એક પોલિસમેન આવી તેને જતો રોકી કહ્યું : ‘મારી સાથે ચાલો.’

તીક્ષ્ણ નજરે વૃંદાવન તેના મોં સામે જોઈ રહ્યો. પછી ધીમથી હસીને બોલ્યો : ‘ખૂન પણ ક્યું’ નથી, કે કોઈનું ગળવું કાતયું’ નથી, તમારી સાથે હું શા સારુ આવું ?’

પોલિસમેન સ્વાખ્યથી બોલ્યો : ‘સાહેબ બોલાવે છે, આવવું મરડો.’

ગંભીરભાવે વૃંદાવન બોલ્યો : ‘જરૂર હોય તો એમને જ અહીં આવવાનું કહો.’

આ મિળજ પોલિસમેનથી સહન થયો નહિ. લાલચોળ આંખો ચકર ચકર ફેરવતો એ બોલ્યો : ‘ક્યા ? તુમ નહિ આયેગા ?’

એકદમ ટટાર થઈ છાતી કાઢી વૃંદાવને ઉત્તર દીધો : ‘ના.’

પોલિસમેન ખીક ખતાવતો બોલ્યો : ‘અલખત, આના હોગા.’

પેલો ગૃહસ્થ વચમાં પડી બોલ્યો : ‘ન આવે, તો જોર શું કરવા કરો છો ભાઈ, ચાલો, હું આવું છું.’

પોલિસમેન ગંદી ભાષામાં ગાળ દઈ બોલ્યો : ‘તુમ બુદ્ધા, ચૂપ રહો.’

ઉશ્કેરાઈ ગયેલો વૃંદાવન મૂકી ઉગામી તેને મારવા ધસ્યો. ગૃહસ્થે વચમાં પડી મધુરકંઠે તેને શાંત કરવા માંડ્યો. એવામાં પોલિસોના ઉપરી સાહેબ આગળ આવી બોલ્યા : ‘‘શાંતી ધમાલ છે આ ? તમે અમારા પોલિસમેનને મારવા જતા હતા ?’

નિર્ભય યુવાને ગર્વથી જવાબ દીધો : ‘પોલિસ લોકાની

સેવક છે. જે સેવકને એ વાતની ખબર નથી, જે એ વાત સમજતો નથી, તેને આવી જ રીતે શીખવવાની જરૂર પડે છે. ’

આ યુવકનું અતિ સાહસિક કામ જોઈ સાહેબ આ પહેલાં જ એના પર ખૂબ મુગ્ધ બની ગયા હતા. હવે એના મુખથી આવો નિર્ભય ઉત્તર સાંભળી વિશેષ ખુશ થઈ એ બોલ્યા : ‘ પણ મેં તમને બોલાવ્યા હતા, એ તમારે જાણવું જોઈતું નહોતું ? ’

યુવાન બોલ્યો : ‘ એનો જવાબ તો મેં પહેલાં જ દઈ દીધો કે લોકો તમારા નોકર નથી, તમે જ લોકોના નોકર છો. કંઈ કહેવાનું હોય તો તમારે જ આવવું જોઈએ. ’

સાહેબ નવાઈ પામી બોલ્યા : ‘ તમે ખૂબ બહાદુર છો, બાપુ ! પોલિસનું માનતા નથી. ’

એવાં જ તેજ સાથે વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ જે ગુનેહગાર હોય, તે ખીએ. મારે શું ? ’

વધારે મુગ્ધ બની સાહેબ બોલ્યા : ‘ તમારી ઓળખાણ—’

યુવક વચમાં જ વ્યંગ કરી બોલ્યો : ‘ એ જાણીતે શું કામ છે ! લાગમાં આવે તો એકાદ દાવ ખેંચી લેવાની ઈચ્છા લાગે છે ! ’

સાહેબ હસતાં હસતાં બોલ્યો : ‘ કંઈ નહિ તો સમ્મતતાની ખાતર—’

વૃંદાવન ભવાં ચડાવી બોલ્યો : ‘ જે પોતે સમ્મતતા સમજતા નથી, તે પારકાની પાસેથી પાછા તેની આશા રાખે, ‘એ મૂર્ખાઈ નથી ? ’

નવાઈ પામી એની સામે જોઈ સાહેબ બોલ્યા : ‘ હું અસમ્મત છું, બાપુ ! ’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ નથી તો શું છે ! તમે સખ્ય હોત આ ગૃહસ્થે વગર વાંકે તમારા નોકરની ગાળ ખાધી એની સખ કર્યા વગર રહેત કે ? ’

સાહેબ હસીને બોલ્યા : ‘ ખરું, તમને એમ કહેવાનો હક છે. મશાય, આ અપરાધને માટે હું તમારી પાસે માફી માગું છું. વેણીસિંગ ! પટો ઉતારી દો. ’

પેલા ગૃહસ્થ ગભરાઈને બોલી ઊઠ્યા : ‘ જવા દો, બિચારો ગરીબ છે. ’

યુવાન ઉસ્કેરાયેલા અવાજે બોલ્યો : ‘ એટલે ગુનેહગારને છોડી દેવો ? આ તમે શું કહો છો ? ’

ગૃહસ્થ બેબાકાના જેમ પળવાર પોલિસમેનના શુષ્ક મલીન મોં સામું જોઈને બોલ્યો : ‘ આ દોષ કંઈ એનો નથી. ભાઈ, દોષ એના ધંધાનો છે. વળી, બિચારો મૂર્ખ છે, ગૃહસ્થના માન અપમાનમાં એ શું સમજે ! અને વળી, આજે કોઈનું ખૂંચવી લેવાનો દિવસ નથી, ભાઈ, આજે તો આપવાનો દિવસ છે. દયાળુ ભગવાને તમારી મારફત આભાને પાછી આણી દઈ આજે જે દાન—મારા પર જે દયા કરી છે, એનું આમ તરત અપમાન ન કરો, ભાઈ, શુભ જરા નરમ કરો. ’

નીરવપણે આતુર આંખે થોડીવાર એના મોં બાણી જોઈ રહી, વૃંદાવન એકદમ ચંચળ બની ગયો. સાથે સાથે પોલિસમેનના મલીન મોં ઉપર દષ્ટિ પડતાં જ આપોઆપ એનું મસ્તક ઢળી પડ્યું.

ત્યાર પછી કેટલીક વાર સ્તબ્ધ બિમો રહી એકાએક અચ્ચભરી આંખે સાહેબની સામે જોઈ એ બોલ્યો : ‘ એને છોડી દો. ’

મૂંગા મૂંગા સાહેબ એના મનમાં ચાલતું આ યુદ્ધ જોઈ રહ્યા.

હતા. એ વિનંતિ સાંભળી હસવું દાખી એ બોલ્યા : ‘એટલે મને અસભ્ય જનવર કહીને તમારે ગાળો દેવા થાય, કેમ !’

વૃંદાવન વ્યાકુળ બની સાહેબની તરફ એક બે ડગલાં આગળ વધીને બોલ્યો : ‘આજ પહેલાં કોઈની યે આગળ મેં માથું નમાવ્યું નથી, સાહેબ, પરંતુ આજે આમણે મારો એ ગર્વ ચૂર્ણ કર્યો છે. ભગવાનના દયાદાનનું આમ તરત જ હું અપમાન કરી શકીશ નહિ. મારી અરજ છે કે એને જવા દો.’

સાહેબ હસીને બોલ્યા : ‘ભલે, જવા દઉં છું. પરંતુ સાચું કહું છું, આજ, તમારા જેવો અદ્ભુત છોકરો આ પહેલાં મેં કોઈ જોયો નથી. એટલે ઓળખાણ—’

પળવાર ભોંય પર નજર કરી રહી, પછી એકદમ મોં જાંચું કરી વૃંદાવન બોલ્યો : ‘હવે બહુ થયું, આપના હાથમાં પડી ધણો હલકો પડ્યો છું, હવે વધારે હલકો પાડશો નહિ, હું રજા લઉં છું.’

સ્નેહપૂર્વક તેનો એક હાથ પકડી લઈ ડોસો બોલ્યો : ‘કંઈ નહિ તો છેવટ એની ખાતર—’

વિહ્વળ આંખે વૃંદાવન એક વાર, મોટરમાં સૂતેલી પેલી પ્રભાતના તારા જેવી છોકરીની ભણી જોયું. પછી ચપળતાપૂર્વક એ થોડાંક ડગલાં આગળ વધ્યો, અને ખીજ જ ક્ષણે શી ખબર શું વિચાર કરીને એકદમ ચમકીને ઊભો રહ્યો, અને પછી અગાઉ કરતાં ય વધારે ઉતાવળી ગતિએ ત્યાંથી નાસી દૂટ્યો.

ચોપડીઓ રસ્તામાં જ પડી રહી એનું એને સ્મરણ પણ ન રહ્યું.

: ૬ :

ત દિવસે રાત્રે આઠ વાગે વૃંદાવન ઘેર પાછો આવ્યો. ચંચળ મનને સ્થિર કરવામાં આટલો બધો વખત તેણે બહાર જ કાઢ્યો હતો ! વચમાં ચોપડીઓની વાત યાદ આવતાં બનાવવાળા સ્થળે પાછા જવાનું તેને મન થઈ ગયું હતું. પણ સંયમની લગામ અને શાસનના ચામુક વડે તેણે પોતાના દુર્ગુણ મનને કબજે રાખ્યું હતું. ફરી તેણે તે રસ્તે પગને વળવા દીધો નહોતો.

ફૂટપાયરીએ ભમનારાઓમાં બળી જઈને એણે એ દિવસે ફરી ફરીને પોતે—પોતાનાથી જ દૂર ભાગવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ તેમાં સફળ થયો નહોતો. ભામતાં ભામતાં કોઈ છિદ્રમાંથી સાંજની એ સ્મૃતિ જ પ્રબળરૂપે જાગી ઊઠતી હતી. ગામની વાત બળપૂર્વક યદ કરવાની કોશિશ કરતાં એક કુમળા મુખની સાથે ખીજું એવું મુખ આવીને બળી જતું હતું.

ખૂબ કંટાળી જવાથી હેવટે તે સિનેમાના કોઈ નવા ખેલમાં મન મહાલવા દોડ્યો. પરંતુ દેવયોગે તે દિવસનું ચિત્રપટ પણ મોટરના અકસ્માતને લગતું હોવાથી તે બમણા કંટાળાથી પાગલ જેવો બનીને ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો.

છાત્રાલયમાં પ્રવેશ કરતાં કેટલાક સાથીદારો મોટેથી ખૂમાખૂમ કરતા હતા તે પરથી તે સમજ્યો કે હવાની સાથે વાત અહીં ક્યારનીયે પહોંચી ગઈ છે. કોઈ દેખી ન જાય એ હેતુથી તે ખૂબ સાવચેતીપૂર્વક ઉપર ગયો. નિસરણીનાં થોડાંક પગથિયાં એ ચડ્યો ન ચડ્યો ત્યાં તો કેટલાક જણે દોડતા આવી એની આ ધૂપી પ્રવૃત્તિ પકડી પાડી.

એક જણ આંખમાં પર હાસ્યની છાજો ઉડાડતો બોલ્યો : ‘અરે કાણુ એ, વૃંદાવન કે ? રહે, રહે, ચોરની પેઠે ભાગી ન જઈશ.’

વિહ્વળ બનીને વૃંદાવન ઊભો રહી ગયો. પછી બીજી દિશાએ મોં ફેરવી તે ઉદાસ કંઠે બોલ્યો : ‘તબિયત સારી નથી, નનીઆણુ, માથું ખૂબ દુઃખે છે. સૂઈ જઈં તો કંઈ આરામ થાય સમજી જઈં છું.’

નની હસીને બોલ્યો : ‘આજની વાત સાંભળીને તો તારું માથું દુઃખતું કયાંય ઊડી જશે. અહીંની વાત કંઈ જાણુ છે ?’

વૃંદાવન ચક્રિત બની પળવાર એની સામે જોઈ મોં ફેરવી લીધું. પછી તે સ્પષ્ટ અવાજે બોલ્યો : ‘શાની વાત હું તો કંઈ જાણુતો નથી.’

નની તેનો હાથ પકડી ઝોક આપી બોલ્યો : ‘છાત્રાલયમાં રહે છે ને આટલી ખબર નથી રાખતો ! અરે વાહ !!’

હાંત કાઢી હસીને વૃંદાવન બોલ્યો : ‘બધી વાત બધાએ જ જાણવી જોઈ એ એવું કંઈ થોડું છે ?’

કેટલી મુસીબતે ઊભી કરેલી પોતાની આ ભૂમિકા ખલાસ થઈ જાય છે એ જોઈ નની બહાવરો બની ગયો. તે બોલ્યો : ‘નથી, તોયે શું ?—પણ આજે પાંચસો પાંચસો અંગ્રેજોના દેખતાં અસીમે જે કામ કર્યું છે, એથી તો તમામ બંગાળીઓનું મોં ઊજળું બન્યું છે.’

વાત પોતાને લગતી ન હોવા છતાંયે, વૃંદાવન નિરાંતનો દમ ખેંચી બોલ્યો : ‘કેવી રીતે ?’

નની માથું ધુણાવી બોલ્યો : ‘બાળુ પર આવ, ભાઈ, મોઢું નેઈને તો અડધી આગ હોલવાઈને ફરી ગઈ હતી — જવા દો, અસીમતી બહાદુરી તો સાંભળ ! ચાલતી મોટરની નીચેથી તેણે આજે એક છોકરીનો જીવ બચાવ્યો છે !’

એકીસાથે આજે ઘણી છોકરીઓ મોટરનો ભોગ થઈ પડી હશે — એમ વિચારી વૃંદાવન બોલ્યો : ‘કઈ જગાએ ?’

નની ચીપીચીપીને ઉચ્ચાર કરતો બોલ્યો : ‘હરિસન રોડના ચોકમાં.’

આભો બની વૃંદાવન પળવાર તેના મોં સામે નેઈ રહ્યો, પછી એકદમ ચંચળ બની તેણે પૂછ્યું : ‘કેટલા વાગ્યાની વાત છે ?’

નની બોલ્યો : ‘કેટલા વાગ્યાની વાત વળી ! કાલેજ છૂટ્યા પછી તરત. સાડીચાર વાગ્યા હશે.’

એકદમ ઉશ્કેરાયેલા કંઠે વૃંદાવન બોલી ઊઠ્યો : ‘જૂઠી વાત !’

ખીજ જ ક્ષણે શી ખબર શું ધારીને તે ત્યાંથી નાણું કે દોડતો ભાગી ગયો. ઓરડીમાં આવી ખૂબ ખૂબ વિચાર કરવા છતાંયે તેને સમજ ન પડી કે જે કાર્ય છૂપું રાખવા પોતે આટલું મથી રહ્યો છે તે કાર્યનો યશ ખીજને મળતાં તેને આટલું દુઃખ શાનું થતું હતું !

કલાકેક પછી કેટલાક લોકો ટોળું વળી વૃંદાવનના ઓરડામાં આવી ઊભા. જુએ તો ઓશિકામાં મોં છુપાવી એ નિશ્ચલ અને ખેહોશ જેવો થઈને પડ્યો હતો.

એક જણે એને હલાવતાં હલાવતાં કહ્યું : ‘ઝંધે નહિ ચાલે, જનાબ, ઊઠો.’

નવાઈ પામી માથું ઝાંચું કરી વૃંદાવને એના મોં સામે નેયું. સાથે સાથે ખીજ સાથીઓ પર નજર પડતાં એ ઊઠીને ઊભો થયો !

ત્યારપછી આંખો પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં તે બોલ્યો : ‘ માંદાને આમ હેરાન કરવો એ સમ્યક્તા નથી, ગણેશ બાબુ ! ’

ઉશ્કેરાઈ હોઠ કરડી ગણેશે ઉત્તર દીધો : ‘ અને એક નિરપરાધી માણસનું અપમાન કરવામાં સમ્યક્તા હશે, કેમ ? ’

વૃંદાવન આ શબ્દોનો મર્મ કંઈ ન સમજી શકવાથી બોલ્યો : ‘ ક્યાં, મેં કોનું અપમાન કર્યું છે ! ’

દાંત કાઢી નની બોલ્યો : ‘ ખરી મેમરી (યાદશક્તિ) ભાઈ ! આ મેમરીથી જ ભાઈ યુનિવર્સિટીમાં પહેલે નંબર આવ્યા છે ! ’

ચીડાઈને વૃંદાવન ઠેકઠો મારી બેઠો બેઠો થયો. બીજી જ ક્ષણે ધીરે ધીરે બેસી પડી તે મન વશ રાખી બોલ્યો : ‘ ભૂલ થઈ ગઈ હોય તો માફ કરજો. ’

તે વખતે તેના કાનમાં, ઝૂઝના પેલા શબ્દો : ‘ આજે ખૂંચવી લેવાનો દિવસ નથી, ભાઈ, આજે તો આપવાનો દિવસ છે. ’ સ્પષ્ટ સંભળાઈ રહ્યા હતા.

ગંભીર કંઠે ગણેશ બોલ્યો : ‘ માત્ર મોઢે માશી માગવાથી નહિ ચાલે, કંઈ ખવડાવવું થે પડશે. ’

માથાના ઓશિકા હેઠળથી પોતાનું પાકીટ બહાર ખેંચી કાઢી વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ ભલે, કખૂલ, કહો કેટલા પૈસા આપું ? ’

ગણેશ મોં મચકોડી બોલ્યો : ‘ શુનાના પ્રમાણમાં દંડ પણ થવો જોઈએ. બે નોટો લાવો. ’

એક અક્ષર બોલ્યા વગર વૃંદાવને દશ દશ રૂપિયાની બે નોટો બહાર કાઢી. નની હાથ લાંબાવી બોલ્યો : ‘ સાથે સાથે અસીમની આગળ હાથ જોડી માશી પણ માગવી જોઈશે કેમ ખુંડું ને ! ,

લાંબાવેલો હાથ પાછો ખેંચી લઈ વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ એની આગળ ? ક્યો શુનો કર્યો છે તે ? ’

ગણેશ વ્યંગ પૂર્ણ અવાજે બોલ્યો : ‘ તો કયા ગુનાનો દંડ આપતો હતો ? ’

વૃંદાવન જોરથી બોલ્યો : ‘ હાથ જોડી માફી માગવા જેવું કામ જીંદગીભર કંઈ કર્યું હોય એવું યાદ નથી. ’

નતી હસીને બોલ્યો : ‘ તો રૂપિયા શેના આપવા જતો હતો ? ’

વૃંદાવન તિરસ્કાર પૂર્વક બોલ્યો : ‘ તુચ્છ રૂપિયાના બદલામાં દોસ્તોને આનંદ કરવાનું મળશે એમ સમજીને. રૂપિયા હાથનો મેલ છે, પરંતુ આનંદ સ્વર્ગનું ધન છે. ’

નતી ઉચ્છેદનારૂં બોલ્યો : ‘ એનો અર્થ એ કે એના અપમાનનો પ્રતિકાર તમારે કરવો નથી, ખરું ને ! ’

ધીમું હસીને વૃંદાવને ઉત્તર દીધો : ‘ જૂઠાને જૂઠો કહેવાથી જો અપમાન થતું હોય તો હું લાચાર છું. ’

હાથની મૂઠી ઊગામી ગણેશ બોલ્યો : ‘ શું, અસીમ જૂઠો છે એમ ? ’

ગર્વથી આંગળી હલાવી વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ સો વાર કહું છું કે એ જૂઠો છે. તાકાત હોય તો સામે આવી જોમો રહે. સાબીત કરી આપે કે એ જૂઠો નથી ! ’

નતી જોરથી ભોંય પર પગ ઠોકી બોલ્યો : ‘ સાબીત કરી આપવાની તો તારે જ જરૂર છે. ’

તિરસ્કાર પૂર્વક વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ મારે કેવી રીતે ? ’

આ સાંભળી એક સામટા કેટલાયે અવાજ નીકળી પડ્યા : ‘ તારે જ તો ! પારકાનું મુખ તારાથી જોયું જતું નથી, તું ઈર્ષ્યાથી બળી મરે છે, આવા માણસની સોબત અમને પસંદ નથી. ’

ભવાં ચડાવી મજાક ભર્યા અવાજે વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ આ શબ્દો મને કહેવા કરતાં ડિરેક્ટરને કહો તો સાફ. ’

ગણેશ બોલ્યો : ‘ તેને પણ તારે જવાબ તો દેવો પડશે, તે વખતે શું કહીશ ? ’

વૃંદાવન પહેલાંના જેવા જ કંઠે બોલ્યો : ‘મારે શું બોલવું એ મારે જેવાનું છે. એની ચિંતા કરી તમારે માથું પકવવાની જરૂર નથી.’

ભેગા થયેલા જીવાનો એક સાથે ખૂસ પાડી ઊઠ્યા : ‘અમારે એ જાણવું છે. કહેવું હોય તો કહે, નહિ તો આગળ થા.’

પાછળથી કોઈ નારી કંઠ સંભળાયો : ‘એકની સામે આટલા બધા, બહાદુરી તો ખરી!’

ચકિત થઈ સૌએ પાછા ફરી જોયું તો એક અતિ સુંદર કિશોર બાળા ઢગલો ચોપડીઓ હાથમાં લઈ ઊંચામાં ઊભી હતી, એને જોઈ વૃંદાવનના અંતરમાં એકદમ જાણે કંઈ વીજળીનો પ્રવાહ વહી ગયો.

છોકરી ચોતરફ જોઈને લાલ લાલ મોંએ બોલી : ‘વૃંદાવનબાણુ કોનું નામ?’

એક સાક્ષાત કલાકાનું બુધું મજાક ભર્યા કંઠે બોલી ઊઠ્યું : ‘કેમ રે, બહુ ભીડ જોઈ એટલે ઝોળખી ન શકી!’

એક ફૂંકે તેની સામે ફૂંદી પડી વૃંદાવન એની ગરદન પકડી હલાવતો હલાવતો બોલ્યો : ‘બહાર નીકળ, અસીમ.’

મજાક ખાઈ અસીમે પોતાના સોબતીઓની સામે જોયું, પરંતુ કોઈના મોં પર બિલકુલે ઉત્સાહની નિશાની દેખાઈ નહિ. તેથી તે નીચું મોં ધાલી ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયો.

વૃંદાવન છોકરી તરફ આગળ વધી બોલ્યો : ‘મારું નામ વૃંદાવન, પરંતુ આટલી રાત્રે અહીં આવવું —’

વયમાં જ છોકરી બોલી : ‘હવે એ સમજી શકું છું. બાપાએ પણ ના કહી હતી, પણ મારી કૃતજ્ઞતાનો સ્વીકાર કર્યા વગર છૂટકો જ નહોતો. એટલે ન રહી શકી.’

વૃંદાવન હસવાનો પ્રયત્ન કરી બોલ્યો : ‘એવું કંઈ કામ મેં નથી કર્યું જેને વાસ્તે તમારે —’

છોકરી વળી વચમાં જ બોલી : 'વાહ ! જીવ બચાવવા કરતાં મોટું વળી બીજું શું હોઈ શકે ! મોટરની નીચે આવી ગઈ હોત તો આ પહેલાં કચારની યે ધરતીની બધીયે માયા છૂટી ગઈ હોત ! એ વાત એટલામાં કેવી રીતે ભૂલી જઈ !'

નની આગળ આવીને બોલ્યો : 'તમારી ભૂલ થાય છે, તમને અસીમે બચાવ્યાં છે, વૃંદાવન તો એમાંનું કંઈ જ નાણુતો નથી.'

છોકરી ઉશ્કેરાઈને, છતાં સભ્યતા પૂર્વક બોલી : 'માફ કરજો, તમારી સાથે હું વાત કરતી નથી, તમારા અસીમબાણુને હું ઓળખતી નથી.'

તો પણ નની જીદ કરીને બોલ્યો : 'અસીમે જે કયું છે તેની પ્રશંસા તમારે —'

એને બોલતો અટકાવી છોકરી દઢ કંઠે બોલી : 'પરંતુ આ ચોપડીઓ તમને જુદી જ વાત કહેશે. મને બચાવી છે વૃંદાવનબાણુએ, અસીમબાણુએ નહિ.'

આખા ઝોરડામાં તે વખતે પ્રચંડ વિસ્મય ફેલાઈ ગયું. જિજ્ઞાસુ નયને સૌ વૃંદાવનના મોં સામે જોઈ રહ્યાં

વૃંદાવન પોતાનું ઢગેલું મસ્તક બળપૂર્વક ઊંચું કરી બોલ્યો : 'એ ચોપડીઓ માની નથી. મારી તો બધી અહીં જ છે. તમારી ભૂલ થાય છે.'

કુતૂહલ અને વિસ્મયથી આંખો ઊંચી કરી છોકરી બોલી : 'એ શું બોલ્યા ! આમાં તમારું નામ લખેલું છે ને !'

વૃંદાવન દઢ કંઠે બોલ્યો : 'એ વૃંદાવન કોઈ બીજો હશે હું નહિ. તમે જાઓ.'

ગણેશ અતિ વિસ્મયથી અધીર બની છોકરીની તરફ આગળ વધી બોલ્યો : 'જેઠિં, જેઠિં, મને આપો તો, એની ચોપડીઓ હું હમણાં જ ઓળખી કાઢીશ !'

ચંચળ હરણીની માફક પાછળ ફૂટકો મારી, છોકરી નિસરણી તરફ આગળ વધતાં વધતાં બોલી : ‘ના, મારી જ ભૂલ થઈ ગઈ. ખરી વાત ! સ્ત્રીમાંથી જડેલી ચીજ — જેને મળે એની, એને વારતે કાઢીને હેરાન કરવા એ ખોટું. તો પણ મનુષ્યમાં એક વિવેક રહેલો છે. એટલે એ વિવેકની પ્રેરણાથી મારું કાર્ડ (સરનામું) આહીં મૂકી જઈ છું. વૃંદાવનબાબુ ! જરૂર પડે તો મળજો.’

કાઈબોલતું હોય એવો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાયો : ‘ મળ્યા, બેન ? ’

જવાબમાં છોકરી બોલી : ‘ ના બાપા, માલીક નથી. ’

સાથે સાથે વિસ્મિત ગળામાંથી અવાજ બહાર નીકળ્યો : ‘ એ કેમ બેન મા, વૃંદાવનબાબુ શું આ છાત્રાલયમાં નથી ? ’

છોકરી ચંચળ કંઠે બોલી : ‘ ગાડીમાં બેસો, બાપુ, મારાથી હવે ઊભા નથી રહેવાતું. શરીર એવું ભાગી પડ્યું છે — ’

ઔરડાની શાંતિનો ભંગ કરી ગણેશ બોલ્યો : ‘ પોતાની ચીજ પારકાના હાથમાં છોડી દીધી, વૃંદાવન ! એ ચોપડીઓ તો તને જીવ જેવી વહાલી હતી. ’

ગંભીર કંઠે વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ મારો મિત્રજ અજે બિલકુલ ટેકાણે નથી. તમે સૌ જાઓ. ’

એની લાલ આંખો બેઈ કાઢીને એ શબ્દોમાં અવિશ્વાસ કરવા જેવું લાગ્યું નહિ. વધારામાં. નિરર્થક ગુસ્સે થઈ મજા જેવાની વૃત્તિ થે આ વખતે ઝાઝી થઈ ગઈ હતી. એટલે નીચે મોંએ સૌંદર્ય તેની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું.

: ૭ :

રતના જામેલા અંધકારને તરલ કરીને સૂર્યદેવ આકાશની પૂર્વ સીમા કબજે કરે કે તરત પથારીનો ત્યાગ કરવો — એ સંસારનાં સર્વ પ્રાણીઓની એક અનાદિ કાળની પ્રથા છે. આજે પણ એ પ્રથાનું ક્ષિત્તિન થયું નથી. શારીરિક દુર્બળતાની પરવા કર્યા વગર, જોઈ કિડાડનાર પંખીઓનો કાલાહલ સંભળાતાં જ જંગીને, આભા બગીચામાં ફરવા નીકળી પડી હતી. થોડીવાર આમતેમ ફરીને થાક લાગવાથી, એ સામેની, માના ખોળા જેવી, હમેશ ખોલાવી રહેલી એક આરસની શિલા પર લાંબી થઈને પડી. વાદળાંને વિખેરનાર સોનેરી સૂર્યકિરણો અતિ સાવધપણે નાચે ઝીતરી આવી, દેવતાના પવિત્ર આશિર્વાદની પેઠે સ્નેહાળ મીઠા હાથ વડે એનો બધો થાક દૂર કરવા લાગ્યાં.

પિતા પુત્રીની પાસે આવી મૃદુ મધુર સ્વરે ખોલ્યા : ‘આજે આટલી વહેલી ન ઝાડી હોત તો ચે ચાલન, આભા.’

આભા, રક્તમુખી ગુલખાલાની પેઠે પાંદડી જેવા હોઠ કંપાવતી

બોલી: 'આગસ એવી જ રીતે ઘર કરી જાય છે, ખાપુ, જરા આશ્રય આપ્યો કે આવી બન્યું.'

આગળ કંઈ વાત થઈ નહિ.

ભુવનમોહન પ્રકૃતિ તે દિવસે જાણે પોતાનો સૌન્દર્ય અને મધુરતાનો ભંડાર બોલીને એમની સામે નૃત્ય કરી રહી હતી. એ અનંત સૌન્દર્યના પ્રવાહમાં પોતાને મિલાવી દઈને, બાનભૂલાંની પેઠે બને જાણુ મૂંગાં મૂંગાં બેસી રહ્યાં.

ઘરની ગૃહિણી હસતી હસતી પાસે આવીને બોલી :

'કાં રે, જડની વચ્ચે રહ્યા એટલે પોતે ચે જડ થઈ જવાનું? — નહિ, આ પીધા વગર નહિ ચાલે.'

મિસ્ટર પાલિત હસીને બોલ્યા : 'ઈચ્છા તો તું કહે છે એવા થવાની છે, પરંતુ ચેતનનો અવતાર તું એવું થવા ક્યાં દે છે! હંદોળીને જગાડી દે છે તો!'

ગૃહિણી હસીને બોલી: 'નહિ તો, ખાવા પીવાનું બધુંયે બંધ જ થઈ જાય. શરીરનો ધર્મ કંઈ એવો નથી. જડની સાથે વધારે બળીએ તો શરીરનું શું થાય?'

જમણો હાથ લાંબાવી ગંભીર કંઠે પાલિત બોલ્યા : 'જો જોઈ, બાને તું જડ કહે છે! આ જડ નથી, આ તો એ ભુવનમોહન સત્યમ શિવમ સુન્દરમ ના જ અનંત રૂપનો એક પ્રવાહ છે!'

શાંત સ્થિર નયને નિર્મૂળ પ્રકૃતિના એ અનુપમ સુંદર રૂપ બાણી જોઈ અમલા બોલી: 'હું પોતે એવી ક્ષુદ્ર છું કે ઈશ્વરની આટલી મહત્તા સમજી શકતી નથી. પરંતુ આ નાનકડા સંસારમાં ચે એ મને જોડેલો દેખાય છે, એટલો ખીજા કશામાં ચે દેખાતો નથી. મને તો થાય છે કે તમે જ જાણો તેની એ ભુવનમોહન મધુર

પ્રતિમૂર્તિ છો — અને આભા જાણે એનું સ્નેહનું દાન છે — આશીર્વાદનું દાન છે.’

મિ. પાલિત હસીને બોલ્યા: ‘મને તો કહ્યું તે કહ્યું, પણ બીજા કોઈની આગળ આવું કહીશ નહિ, નહિ તો એ લોકો શું સમજશે, જાણે છે? કહેશે કે છુટ્ટા ધણી અને કુમળી દીકરીના પ્રેમમાં અંધ બની તું દિવસે દિવસે મૂર્તિપૂજક બની જડ બનતી જાય છે!’

અમલા બોલી: ‘એમાં યે શું ખોટું છે! અંતરાત્માની દૃઢ અધ્યાનું બલિદાન દર્ષિને, અંધારામાં દૂખેલા દેવતાહીન ચંડીમંડપમાં ખાલી હાથે ઊભા રહેવાનું મારાથી નહિ બને. દિલની વાત છુપાવી રાખી, મોઢે વિશ્વપ્રેમની ઘોષણા કરવી એ દુકાનદારી નહિ તો બીજું શું છે! એકની અંદર તો તેને ચાહી શકે નહિ, ને! અનેકની અંદર તેને જોવા જાય એ વિડંબના નહિ તો બીજું શું! ખરા દિલથી એકમાં જ પ્રેમામૃત ઢાળી દેવાથી જગત અમૃતમય બની જાય છે — અને અનેકમાં પણ એ ‘એક’ જ દેખાય છે. જવા દો, શું યે બક્યા કરું છું — હવે ચા પીવી છે કે પછી મારા બાપણથી ગળું ભીંજવાનું છે?’

પાલિત મંદ હસીને બોલ્યા: ‘તે પણ ભીંજાય છે.’

આડી નજરે પુત્રીના ઉદાસ મોં બાણી જોઈને અમલા ગુસ્સામાં લાવાં ચઢાવી દાંત દાખીને બોલી: ‘છિ: તમે તો કેવા છો! છોકરી સામે ખેડી છે એનું યે ભાન નથી.’

પાલિત હસીને બોલ્યા: ‘બાળક છે, એ શું સમજે છે! તેમ છતાં, દુનિયાદારીની વાતનું શિક્ષણ આપણી પાસેથી જ એને મળે એ ચોખ્ખું છે. સારા ખોટાના વિચારમાં ને વિચારમાં પાછળ ઊભા રહેવામાં આપણી દુર્બળતા છે!’

અમલા ચોરીછૂપીથી પતિના મોં સામે જોઈને બોલી : ‘હિ !’
બધી વાતો કંઈ —

વયમાં જ મિ. પાલિત બોલ્યા : ‘અવળું ન સમજશ. ખોટું ધારીને તમે જે વસ્તુ છોકરાંથી છુપાવી રાખવા મથશો, તેની તરફ એમનું કુતૂહલત્રિય મગજ બમણા વેગથી ઢળવાનું. જે લોકો મોટા છે, સંસારના માર્ગમાં જેઓ આગળ વધેલા છે, એમનું કર્તવ્ય છે કે નાનાઓનો માર્ગ એમણે લાંગી પીસીને સરખો કરવો. એથી ઘણો ઉપકાર થશે. એમ થવાથી, પાછળ આવતા નાનાઓના પગ બહુ ઓછા ખાડામાં પડશે ! આ જ ખરો ઉપકાર છે. — જો, જો, આ એકલી ખેડી ખેડી શું વિચાર કરે છે ! આહ ! ખોટું કેવું સુકાર્મ ગયું છે !’

માતા આતુરતાપૂર્વક દીકરીની પાસે આવી બોલી : ‘શું વિચારમાં પડી છે, મા ? શરીરે હજી ઠીક નથી લાગતું ?’

આભા કંપી ઊઠી. શરમની લાલ રેખા છુપાવવા, આગસ મરડતી તે બોલી : ‘આજે તું ચા નહિ આપે, મા, જોને, દિવસ કેટલો ચડી ગયો છે !’

માતા હસીને બોલી : ‘એ કામ તો તેં ક્યારનું ચે મારા હાથમાંથી લઈ લીધું છે, મા, એટલે હું ભૂલી ગઈ.’

દીકરી વધારે શરમિંદી બની. અતીચ્છાએ મનના અસ્થિર ભાવને લીધે આમ બોલાઈ ગયું સમજી તેને ચીડ પણ ચડી.

એકદમ ઊઠીને ઊભી થઈ જઈ એ બોલી : ‘હું બહુ આગસુ થઈ ગઈ છું, નહિ, મા ?’

સ્નેહરસથી માતાનું હૃદય ભીંજાઈ ગયું. તે બોલી : ‘ઉંહ ! તારી ધાત કંઈ જેવી તેવી ગઈ છે, મા ! તું આજસુ ક્યાં છે, તારે

આવતું હોય ત્યારે આવજો. હું તો હસતી હતી, આભા, — મેં ચા કરી રાખી છે. ’

ચાના ટેબલ આગળ હમણાં જ ત્રણ જણ ખેડાં છે. એટલામાં એક પટાવાળાએ આવી ખબર આપ્યા કે કોઈ ગૃહસ્થનો છોકરો મળવા માગે છે.

આભાના ગાલ કાણ જાણે કેમ આભામંડિત થઈ ગયા. તેનો પ્યાલો હોદને અડકેલો જ રહી ગયો. ગળું સુકાઈ જવા આવેલું છતાં એક ટીપું ચા તે પી શકી નહિ.

હાથમાંનો પ્યાલો નીચે મૂકી મિ. પાલિતે પૂછ્યું: ‘ક્યાંથી આવે છે એ ?’

પટાવાળાએ જવાબ દીધો: ‘કહે છે, હોસ્ટેલમાંથી.’

એકાએક આભાનો હાથ કંપી ઊઠ્યો. મહામહેનતે તેણે ચાનો પ્યાલો નીચે તો મૂક્યો પરંતુ તેમાંની ઘણી ચા ટેબલ ઉપર ઢોળાઈ ગઈ. આડી નજરે તેણે માતાપિતા તરફ જોયું. મિ. પાલિત તે વખતે ઉત્સાહમાં હતા. અમલાના જીવમાં પણ ચંચળતા આવી ગઈ હતી. પુત્રીની આ દુર્બળતા એમણે જોઈ, છતાં ન જોયા બરાબર.

પાલિત બોલ્યા: ‘ત્યારે તો વૃંદાવન આવ્યો લાગે છે, બહાર શા માટે, જા, જા, અંદર લઈ આવ.’

પટાવાળાની સાથે આવનાર અંદર આવે તે પહેલાં જ આભાના મનમાં રીતસરનું ઢંઢ યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું હતું. ઈચ્છા છતાં યે તે પોતાનું ઢળેલું મસ્તક બિંચું કરી શકી નહિ. ચોરીછૂપીથી જોવાની ઈચ્છા થઈ — બરાબર નવવધુની પેઠે પોતાના અંતરમાં અતિ મંથન કરવા છતાંયે તેનાથી એ બન્યું નહિ.

એકાએક પિતાના શબ્દો ‘તમારે કાનું કામ છે?’ સાંભળીને તેણે ચમકીને જાંચું જોયું તો — આ તો એ નહિ! સાથે સાથે એનું હૃદય પણ કંઈક વિષાદનાં વાદળથી ભરાઈ ગયું.

આવનાર ચંચળ પગલે આભાની પાસે આવી બોલ્યો: ‘મેં તમારો બહુ અક્ષમ્ય અપરાધ કર્યો છે, પણ હું મારી માયું છું.’

આભા નવાઈ પામી બોલી: ‘અપરાધ! મારો? હું તો કંઈ જાણતી નથી!’

યુવક બોલ્યો: ‘હા, મેં તમારો અપરાધ કર્યો છે.’

બાલિકા દુઃખી સ્વરે બોલી: ‘તમને હું ઝાળખતી ચે નથી, તમે આ શું કહો છો! અપરાધ ક્યાં થયો છે કે હું મારી આપું!’

યુવક બોલ્યો: ‘હું મારા દિલમાં જાણું છું. મારો જ વાંક છે, અને સૌ એવું માને છે.’

આભા હસીને બોલી: ‘અપરાધ જાણ્યા વગર જ મારી આપવી પડે એવું વળી ક્યા કાયદામાં લખ્યું છે!’

મિ. પાલિત બોલ્યા: ‘હકીકત જાણ્યા વગર જ હું કહું છું કે આ બાબતમાં તમારા દિલમાં પશ્ચાત્તાપ થાય છે એ જ એનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે.’

યુવાન આંસુભરી આંખે બોલ્યો: ‘પરંતુ છોકરાઓ આ વાત કેમ માનશે? હોસ્ટેલમાં મારું સ્થાન નહિ રહે.’

મિ. પાલિત ઉત્સુક કંઠે બોલ્યા: ‘કેમ?’

યુવાન નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યો: ‘વૃંદાવને એવું કહ્યું છે, અને છોકરાઓનો પણ એવો મત છે.’

મિ. પાલિત હસીને બોલ્યા: ‘તો શું પશ્ચાત્તાપ ખોટો છે, શું કહો છો!’

યુવકે કાતર દૃષ્ટિએ માત્ર તેમના મોં સામે જોયું. તે મોટે

કંઈજ બોલી શક્યો નહિ. આભા નીચું મોં કરી થોડી વાર કંઈક વિચાર કરી બોલી: 'હું ખરા દિલથી તમને મારી આપું છું.'

યુવક હાથ જોડીને બોલ્યો: 'એક લીટી લખી આપો, નહિ તો એ લોકો માનશે નહિ.'

આભા એકદમ આસન પરથી ઊડીને બોલી: 'રહો, લખી આપું છું.'

હાથ હલાવી ડોકરીને ના પાડી મિ. પાલિત બોલ્યા: 'એ વૃંદાવનને આહીં લઈ આવો તો મારી દીકરી તમને માફ કરશે, નહિ તો નહિ.'

આભા બેભાન હતી, એસી પડી.

યુવક ખૂબ ઉત્સાહથી બોલી ઊઠ્યો: 'અખ ધડી, અખ ધડી.' નિઃશ્વાસ નાખી અમલા બોલી: 'શું એ આવશે?'

યુવક તેજથી બોલ્યો: 'હા, હા. જરૂર આવશે. પોતાની ખાતર એ કદાચ નયે આવે, પણ મારે વાસ્તે તો એ જરાયે આનાકાની નહિ કરે. પારકાની ખાતર પોતાનાં સાન અપમાનની તે પરવા કરતો જ નથી.'

છાતીતૂટ નિઃશ્વાસ નાખી આભા બોલી: 'કામ શું છે મા, કાઈને બોલાવીને?'

મિ. પાલિતે પૂછ્યું: 'કામ કશુંયે નથી, આભા?'

આભાના સહજ લાલ ગાલ ઉપર કોઈએ જાણે ટપકી મારી. તેણે ઢળેલે નેત્રે જ જવાબ દીધો: 'પુરસ્કાર કે પ્રશંસા જો એ સહી જ શકતા નથી, તો આપણે ચાહીને જોર કરી શા સાફ એ દેવા જવું?'

ગંભીરભાવે માથું હલાવી પાલિત બોલ્યા: 'એટલું સારું છે કે એની એ દુર્બળતા શોભતી નથી.'

અમલા ઉચ્છેદાટ ભર્યા કંઠે બોલી : ‘ પરંતુ એ દુર્બળતાએ જ તેને ઉજ્જવળતા અર્પી છે. ’

પાલિત હસીને બોલ્યા : ‘ ના, અમલા, સોનાને સ્વચ્છ કરવું હોય તો બાળવું પડે છે, એ આપણે ભૂલવાનું નથી — એને ખેંચીને નીચે ઉતારીશું. એથી એનું તેજ વધશે, કંઈ ઘટશે નહિ. બીજી પાણુ એક વાત છે — સ્વચ્છ સંકેત કપડાંમાં કાળો ડાઘ ન પડે એટલું જ આપણે જોવાનું છે. કાજળની કોટડીમાં શાહી ઢોળવાથી નુકસાન નથી થતું. ’

યુવક ચાલ્યો ગયો.

આભા સ્થિર નેત્રે ઊઠીને ઊભી થઈ બોલી : ‘ નિર્મળાનું મારે ખાસ કામ છે, બાપુ ! હું જાઉં છું. ’

મિ. પાલિત જિજ્ઞાસુભાવે એના મોં સામે જોઈ રહ્યા. અમલા એને હપકો દેતી બોલી : ‘ બધી વાતમાં છોકરી માથે ચડી ખેસે છે. એટલામાં એને એવી શી જરૂર પડી ગઈ ? ’

આભા નીચું મોં ધાલી બોલી : ‘ કાલે ઇતિહાસની નોટ બિલકુલ વંચાઈ નથી. આજે નહિ વાંચું તો જવાબ થું દઈશ ? ’

અમલા બોલી : ‘ લાવ, મને બતાવ, હમણાં શીખવાડી દઉં. નિર્મળાએ વાંચ્યું છે એની શી ખાતરી ? ’

એક છોકરીએ હસતાં હસતાં ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, તે બોલી : ‘ નિર્મળાએ કોઈ જન્મે વાંચ્યું છે તે આજે વાંચશે ? આભાની નોટખૂક લાવોને, ન વાંચે — એવી એ મરખી નથી. ’

અમલાએ દીકરીના મોં સામે જોયું.

આભા એકદમ વાત દબાવી દઈ બોલી : ‘ ક્યારે વાંચી છે મેં ! નોટ ને ચોપડી તો એની જ પાસે છે. ’

નિર્મળા હસીને બોલી : ' વકીલ ઉલટતપાસ કરે, પછી બિચારી કેવી રીતે ફાવે કહો ! બાકી તો પેન્સિલ ચાટ્યા જ કરે છે, નોટબુકનાં પાનાં એ ભરાઈ જાય છે. પણ એથી એણે વાંચ્યું છે એમ કહેવું એ ભારે અન્યાય કહેવાય ! '

આ વખતે નિર્મળા પણ આવી વરવી થઈ ને ઊભી રહેશે એ તો સ્વપ્નમાં એ નહોતું ધાર્યું. આભા આગળ કંઈ બોલી શકી નહિ. તેનું લજ્જાથી ઢળેલું મસ્તક ઢળેલું જ રહ્યું.

: ૮ :

અસીમના બચાવમાં મદદ કરવા માટે આવ્યા પંચી
 વૃંદાવન ફરી પાછો છાત્રાલયમાં જઈ શક્યો નહિ. અમલાના સ્નેહનું
 બંધન તોડવું એને માટે તદ્દન અસંભવિત બની ગયું હતું. વધારામાં
 નિર્મળાની રીતભાત એમને એકદમ જ નવીન લાગી. જવાનું નામ દેતાં
 એક તરફ અમલાની ઉપર મુસીબતનો પહાડ તૂટી પડતો લાગતો, અને
 બીજી તરફ નિર્મળાની સરસ મળક મશ્કરીઓએ એમને દાર ખવ-
 ડાવી દીધી હતી. નિર્મળાનો રીતભાત જો કે કડવી મીઠી હતી, તો
 પણ એમાં એવો એક સ્નેહનો નશો ભરેલો હતો કે એને આઘાત
 કરી જતા રહેવાની કોઈની યે હિંમત ચાલી નહિ.

વૃંદાવનના આગમનથી આભાના હૃદયમાં સંતોષ અને આનંદનાં
 મોજાં ફરી વળ્યા હોવા છતાં, શી ખબર કેમ એ ગંભીર બનીતે જ
 બેસી રહી. નિર્મળા છૂપી રીતે એને ઠેસો મારી બોલી : ‘આમ
 કટાયેલું’ મોં કરી કેમ બેસી રહી છે, હે’ ! ગમે તેમ પણ એ લોકોએ
 તારા પર ઉપકાર કરેલો છે. એમને કેવું લાગશે એટલો તો વિચાર કર !’

આભા બોલી રીસ દેખાડીને બોલી : ‘એમને ગમે તે લાગે—
 ઉપકાર વળી ક્યારે કર્યો છે તે ?’

નિર્મળા નવાઈ પામી એની સામે જોઈ બોલી : ‘કેમ, માસીમા જ કહેતાં હતાં ને !’

આભા મોં ફેરવી લઈ બોલી : ‘એ તો છે એવાં, બાકી જેણે ઉપકાર કર્યો છે એ તો લગીરે એનો સ્વીકાર માગતો નથી.’

નિર્મળા ભવાં સંકોચી બોલી : ‘એમ ? આટલી બધી બેઅદબી ! તો હું જોઈ સ્વીકાર માગવો પડે છે કે નહિ !’

આભા બોલી : ‘લે, તું ચે ખરી ! બહાનું કાઢી નિશાળે નથી જવું ખરું ને !’

નિર્મળા ગંભીર થઈને બોલી : ‘હાસ્તો, નિશાળ ક્યાં નાસી જવાની છે. એ તો રોજની વળગી છે. આવો વખત રોજ ઓછો મળે છે ! ‘જોઈ તો ખરી, કંઈ કરતાં કંઈ કરીને કોઈને રોકી શકું છું કે નહિ !’

આ વખતે સાચેસાચ ચીડાઈ જઈ આભા બોલી : ‘તું તે કેવી છે, મા હમણાં સાંભળી જશે, અને આ લોકો ચે શું—’

વચમાં જ નિર્મળા બોલી : ‘નહિ તો ઇનામ નહિ મળે કાં ?’

આભાએ ઊભી થઈ જઈ ઝડપથી ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું. નિર્મળા એની પાછળ દોડી જઈ બોલી : ‘ખીશ નહિ, તારામાં ભાગ નહિ પડાવું, અગાઉથી તારો ભાગ તું જ લઈ લે ને. બાકી રહેશે તેનાથી હું ખુશ રહીશ, ખરું કહું છું, જો જરાયે—’

આભા એને ધક્કો મારી બોલી : ‘તું મરે !’

નિર્મળા હસીને બોલી : ‘તો ચે વાંધો નહોતો, પણ બેજાણને તું કેવી રીતે સાચવી શકીશ એની જ મને ચિંતા થાય છે.’

ગુસ્સાભરી આંખે કંઈકે બોલવા જતાં આભા રડી પડી.

નિર્મળા એની સામે આવી કોઈ જોઈ ન જાય તેમ ઊભી રહી બોલી : ‘તું તે કેવી છે ! મશ્કરી ચે સમજતી નથી ! પહેલાં તો કંઈ આવી

નહોતી, આજે તને આ શું થયું છે! આજે લૂછી નાખ, કોઈ જોઈ જશે. આજે રગ્ન છે—એ ભૂલી ગઈ લાગે છે!’

આભા બહાર ચાલી ગઈ.

નિર્મળાનાં હૃદયમાં તે વખતે દુઃખની કાળાશ જામતી જતી હતી. બળપૂર્વક ચહેરા પર હાસ્યની છટા ઉત્પન્ન કરી તે અંદર પાછી આવી.

તે વખતે અસીમ અમલાના સવાલના જવાબમાં કહી રહ્યો હતો : ‘કલકત્તા આવ્યા પછી ખાવા પીવા સંબંધમાં મારે તો કોઈ અંદર નિયમ રહ્યો નથી, હોટેલમાંયે ખાઉં છું, ને વીણીમાંયે ખાઉં છું. પણ વૃંદાવન આશુનું એવું નથી, એ તો ભારે નિશ્ચયવાળા આદમી છે. વળી એમના દાદા પાકા હિંદુ છે. એ સાંભળે તો કંઈ વઢે કરે તો નહિ, પરંતુ એમના જીવને ભારે દુઃખ થાય.’

અમલા વાણી ફૂલની પેઠે મલીન મોંએ બોલી : ‘તો રહેવા દો ભાઈ, ચોરી છૂપીથી કરવાનું હું નથી કહેતી.’

વૃંદાવન વાત દબારી દેતો એકદમ બોલ્યો : ‘એનું કહેવું સાંભળશે નહિ. એની મતલબ હું સમજું ને! મને છેતરી જતે પેટ ભરવાનો એનો હેતુ છે, પણ એ નહિ બને. આપ રે, બામણનું કાચું પાકું ખાવાનું ખાઈ ખાઈ મારા તો ગ્રાણ કંડે આવ્યા છે, તમારે ત્યાં ખાવાથી મોં પર જરા નૂર આવશે.’

અસીમ સ્તબ્ધ વિસ્મયથી એના મોં સામે જોઈ બોલ્યો : ‘પરંતુ’ આજ પહેલાં તો ક્યાંયે—’

વચમાં જ વૃંદાવન બોલ્યો : ‘તારે જવું હોય તો છાત્રાલયમાં જતો રહે, જા. આજે અન્નપૂર્ણાના ભંડારમાં આવીને લૂપ્પે મોંએ પાછો જાઉં,—એ નહિ બને, તમારે કેટલી વાર થાય એમ છે, એટલામાં જ મને તો પેટમાં ભૂખથી કંઈ કંઈ થઈ જવા માંડ્યું છે!’

અસીમ ઠેકડો મારી બોલ્યો : ‘હું’ યે રાતનો ભૂખ્યો છું.’

નિર્મળા હસીને બોલી : ‘એ તદ્દન જૂઠું બોલ્યા, અસીમબાબુ ! મેં સગી આંખે જોયું છે ને, એક મોટી ચિરૂટ પૂરી કર્યા પછી જ તો તમે આ ઘરમાં પગ દીધો છે.’

અમલા હસીને બોલી : ‘આમની પાસે જરા ખેસ તો મા ! આભા ગઈ ક્યાં ? એની સાથે થોડો નાસ્તો મોકલી આપું છું હોં !’

વૃંદાવન ગભરાઈને બોલ્યો : ‘ના, ના, નાસ્તાની જરૂર નથી ! તમે રસોઈ જ જરા વહેલી કરજો ને, બસ.’

વૃંદાવનને આટલાં વર્ષના પોતાના સંસ્કારને આવી રીતે વિદાય આપતો જોઈ ને અસીમ આમો બની ગયો. ખીજ જ ક્ષણે તે ઉત્સાહમાં આવી બોલ્યો : ‘ખરું કહું, વૃંદાવન, બામણનું રાંધેલું ખાઈ ખાઈને અરૂચિ જ થઈ ગઈ છે. આમના જેવા હાથ એ લોકોના ક્યાંથી હોય ! જેવું તેવું કાચું પાકું ઉતારી દે.’

અમલા ચાલી ગઈ.

નિર્મળા હસીને બોલી : ‘આભા ક્યાં છે ?’

અસીમ બોલ્યો : ‘માત્ર ચોરી પર જ મન રાખે તે શું રાંધી શકે ! ખાવાનું સંતાડી લાગ જોઈને ખેસી રહે, વખત મળ્યો કે ચાંઉ !’

નિર્મળા હસીને બોલી : ‘બહુ અનુભવ છે ?’

અસીમ ભોળા ભલા માણસની પેઠે મોં કરી બોલ્યો : ‘કરું શું, કલકત્તામાં બધાયે બામણો ચોર છે. એટલે જ જરાકમાં ગામ ઉંઝડ થઈ જાય છે, અમે ખાધું ન ખાધું એનું એમને શું ? એનું રોજનું મારી ખાવાનું ખોટું ન થાય એટલે એ ખુશ !’

નિર્મળા બોલી : ‘મને લાગે છે કે હકકીત જુદી છે.’

અસીમ આતુર બાવે બોલ્યો : ‘કેવી રીતે ?’

નિર્મળા બોલી : ‘મારા મત પ્રમાણે તમે લોકો કંજુસાઈ કરો

છો. જેને જે જોઈએ છે તે મળતું નથી — એટલે જ રસોઈ સારી થતી નથી.’

અસીમ વિચારમાં પડીને બોલ્યો : ‘એમ પણ હોય. એ પણ બનવા નેગ છે. અમે પૈસા ખરચ કરીએ છીએ, પણ રસોડાના નોકર ચાકરને હાથે જ તો. એ બચ્ચાઓ જ અડધું હડપ કરી નાથ છે. આ બાઈ, ચાકર, રસોયો, બધાંયે સરખાં છે.’

વૃંદાવન ગંભીર કંઠે બોલ્યો : ‘એમ નથી.’

નિર્મળાએ હસીને પૂછ્યું : ‘તમારો મત આના કરતાં યે આગળ વધ્યો લાગે છે ! છાત્રાલયનો પ્રમુખ જ પાકો ચોર લાગે છે, નહિ ?’

વૃંદાવને જીભ કાઢી માથું હલાવ્યું.

નિર્મળા બોલી : ‘તો !’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘મારા મત મુજબ બધી ચીજો મેળવવા છતાં, એક ચીજ એ લોકોને મળતી નથી.’

અસીમ ગભરાઈ બોલ્યો : ‘કંઈ ચીજ, કહો જોઈ. સેક્રેટરીને આજે જ જઈને કહું !’

વૃંદાવન હસીને બોલ્યો : ‘એ ચીજ કંઈ બજારમાં વેચાતી મળતી નથી, બાઈ ! લાવીશ ક્યાંથી ?’

અસીમ નવાઈ પામી બોલ્યો : ‘બજારમાં વેચાતી ન મળે એવી ચીજ વળી કંઈ હોય !’

વૃંદાવન ગંભીર કંઠે બોલ્યો : ‘તો શું-ખોટું કહું છું ?’

નિર્મળા બોલી : ‘આટલું જાણો છો તો તમે જ કેમ એ આજીવ દેતા નથી ? આટલા બધા માણસો ખાધું ન ખાધું કરી ઊઠી નાથ છે, — જોઈ કેમ રહેવાય છે !’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘શું કરું, એ ચીજ કંઈ અમારી પાસે નથી, એ તો કેવળ ગૃહલક્ષ્મીઓના જ કબજામાં છે. તમારા અંતરનો કરજ

સ્નેહરસ એ જ એ ચીજ છે. હજાર માથું ફૂટીએ તો પણ અમને છોકરાઓને એ કચાથી મળવાનો હતો — નથી જ મળતો. ’

આભા ચાની દ્રે લઈને આવતી હતી. આ શબ્દો એને કાને પડતાં જ એકદમ એ થંભી જઈ બારણા આગળ જ ઊભી રહી. નિર્મળા અટપટ એના હાથમાંથી પડવાનું કરતી ચાની દ્રે ઉપાડી લઈ સામેના ટેબલ પર મૂકતાં મૂકતાં બોલી: ‘આ લો, દુનિયાનો તમામ સ્નેહ-રસ, તમામ મધુર સ્વાદ આમાં મિલાવેલો છે. આટલો બીજા કશામાં મળશે કે કેમ તેની શંકા છે. ’

ભોજન પછી આરામનો આગ્રહ ઠેલી શકાયો નહિ. સભ્યતાનું માન રાખવા જતાં, મનની દૃઢ માન્યતાઓને પણ હીલી કરવી પડી, ચંચળતાને દબાવી દઈ, વૃંદાવને મનમાં જ કંઈ કંઈ વિચારો કરી નેયા. તેણે વિચાર કર્યો : ‘આજનો જ દિવસ. કાલથી — આ તરફ પગ દેવાનો નથી. ’

પરંતુ એ એક દિવસનું જ બંધન કેટલું સખત થઈ ગયું હતું — એટલે કે પારકાની ગરદન પરનું ભૂત કેટલું પોતાની ગરદન પર આવી વળગ્યું હતું, એની મિમાંસા કરી નેવાનો એને વખત નેહોતો.

બપોર પછી નિર્મળા સામે આવી બોલી: ‘અમારી સાથે થોડું રમો, પછી જવા મળશે. ’

વિરોધ કરવાથી કંઈ વળવાનું નથી એ સમજી જઈ બંને જાણે, ડાહ્યા બાળકોની પેઠે તેમનું અનુસરણ કર્યું. પરંતુ રમત ઉતારીને મૂક્યા પછી એ પોતે જ કાણ જાણે ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

એટલે ત્રણે જણ વચ્ચે રમત ચાલી. આભા એકલી જ બંને જણની સામે ઊભી રહી. આ ગોઠવણ જોઈ પહેલાં તો બંને જણને માથું કપાઈ ગયા જેવું લાગતું હતું, પરંતુ થોડા જ વખતમાં, — આભાની ચાં-પ

યૌવનભરી દેહલતાના ધરૂનવાથી, એના સુડોળ બાહુ ગિંચાનીચા થવાથી રમતમાં વારેધડીએ ભૂલો થયા કરે છે એ જોઈ, એમનો પહેલાંનો સંકોચ જતો રહ્યો. મુગ્ધ નેત્રે તેઓ એ રમતમાં મશગૂલ કિશોરીના સહેજ કંપતા ગોરા ગુલાબી હોઠને જોયા કરવા લાગ્યા, અને એમના દિલમાં કોઈ જુદો જ પ્રવાહ જગૃત થઈ વહેતો થયો. રમત કરતાં રમનારાઓનું ધ્યાન રમનારી તરફ વધારે હોવાથી તેમનો પરાજય ચોક્કસ થઈ ગયો.

ક્યાંકથી દોડી આવી, માથા ઊપર ઢગલો કૂડ ઉઘાળતી નિર્મળા બોલી: ‘આ દાવ હું જીતી છું, યાદ રાખજો.’

નીકળતી વખતે અમલાએ પુત્રીને એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું: ‘ચોપડીઓ આપીને, આભા ?’

મોં ફેરવી લઈ આભાએ ઉત્તર દીધો: ‘વાહ રે, એ તો મારી છે, હું શેની આપું ?’

અમલા હસીને બોલી: ‘તારી વળા ટૂંવી રીતે થઈ:’

આભા બોલી: ‘કોઈ કંઈ ચીજ ફેંકી દે, તો પછી એ ચીજ જેના હાથમાં આવે તેની જ કહેવાય ને.’

અમલા ગંભીર થઈ ને બોલી: ‘એમ તે થાય? માલીક શોધતો આવે તો એને પાછી આપવી જ જોઈએ.’

આભા બોલી: ‘અહીં તો માલીક શોધવા તો નથી જ ગયો, પણ સામી ચાલીને આપવા જતાં તે પોતાની છે એટલું પણ એણે કબૂલ કરવાની ના પાડી છે. તો પછી ફરી ફરી એની માથાઝીક શા સારૂ કરવી ?’

અમલા મંદ હસીને બોલી: ‘આટલું બધું! બહુ સરમાવ્યો

છે, હવે વધારે શરમમાં નાખવાની જરૂર નથી. બિયારાનું બણવાનું બગડે છે, આપી દો.'

અસીમ નિર્મળાની સાથે વાતો કરતો કરતો આગળ નીકળી ગયો હતો. પણ છેલ્લી વિદાય લેવાની રાહ જોતો ઘંઠાવન હજીયે ઊભો રહ્યો હતો.

આભા એની પાસે આવી બોલી: 'તો કાલે જરા આવીને ચોપડીએ લઈ જાઓ, ઘંઠાવન બાપુ. આજે ક્યાં મૂકી દીધી છે, કંઈ માટે નથી આવતું.'

એ લોકાના ગયા પછી, આભા દોડતી પિતાની પાસે આવી બોલી: 'મને થોડા રૂપિયા આપો, બાપા.'

હસીને પિતાએ પુત્રીને જવાબમાં સામે પ્રશ્ન કર્યો: 'રૂપિયાનું શું કામ પડ્યું, બેન?'

આભા ઢીલા અવાજે બોલી: 'બેનપણીનો એક ધોય જોવા સીધો હતો, બાપા, તે ખોવાઈ ગયો છે.'

હાથમાંની ચોપડીનાં પાનાં ઊથલાવતાં ઉથલાવતાં મિ. પાલિત બોલ્યા: 'એ જ ને, લાવી આપીશ, એની તું ચિંતા ન કરતી.'

આભા ગભરાઈ ને બોલી: 'તમે તે કેવી રીતે આણી આપશો, બાપા! બેનપણીનો જોવો હતો તેવો જ લાવવો જોઈએ. ખોવાઈ ગયો છે ને હું લાવી આપું છું એ જાણે તો એ લે જ નહિ.'

પિતા હસીને બોલ્યા: 'ઠીક, તો તું જ મારી સાથે આવજો ને.'

આભા ચંચળ આંખો વાળી લઈ બોલી: 'બહુ મોડું થઈ જાય, બેનપણી કોણ જાણે કંઈ ઘડીએ માગે, કંઈ કહેવાય નહિ.'

મિ. પાલિતે સ્થિર શાંત આંખો પુત્રીના મોં ઉપર ઢાળી કહ્યું :
'મારે કંઈ મોડું થવાનું નથી, મા, એક જરૂરી કામ છે એટલે
હમણાં બહાર નીકળું એટલી જ વાર છે.'

મનમાં હસીને પુત્રી બોલી : 'ઓહ ? તો તો કેમ ફાવે ! તો,
એમ કરોને બાપા. યુરોપિયન કંપનીઓમાં તો એક જ ભાવ હોય છે.
મને જ એકલી ને જવા દેને. કાં ?'

પિતાએ આગળ કંઈ બોલ્યા વગર પુત્રીની આગળ ચાવીઓનું
ખૂમખું ફેંક્યું.

બીજે દિવસે આખી સવાર રાહ જોઈને ખેસો રહી, પણ આભાને
વૃંદાવનનું મોં જોવા મળ્યું નહિ. આતુરતાથી અધીરી બની તે છેવટે
તેની કાલેજના દરવાજે જઈને ઊભી રહી ! પ્રવેશદાર તરફ એક બે
વાર પગ ભર્યો, છેવટે હિંમત કરી એણે અંદર પ્રવેશ કર્યો.

એક લાકડાના કઢેડાવાળા ઓરડા આગળ આવી એ ઊભી રહી.
ચારે બાજુ ક્ષુધિત આંખો એની સામે તાકી રહી હતી — ટેવ હોવા
છતાં યે અહીં એને ખૂબ જ સંકોચ થતો હતો. તેથી ઝટપટ ઓરડાનું
બારણું ડેલી તે સંતાઈ ગઈ. ઓરડાની અંદર એક વૃદ્ધ સાહેબ બેઠા
બેઠા એકચિત્તે કંઈ વાંચી રહ્યા હતા. છોકરીને આવી રીતે અંદર પ્રવેશ
કરતી જોઈને તેઓ ઉત્સુક આંખે તેની સામે જોઈ રહ્યા.

આભા કંપતે પગલે એમની પાસે જઈ ધૂનતા અવાજે બોલી :
'વૃંદાવન પાલને મારે ખાનગીમાં મળવું છે, મળી શકાશે ?'

સાહેબે માનપૂર્વક તેને એક ખુરશીમાં બેસાડી, પટાવાળાના
હાથમાં ચિટ્ટો લખીને આપી. પ્રિન્સિપાલનું તેડું, એટલે તમામ વિદ્યા-

થાંઓને મન લય અને ચિંતાનો વિષય. ખૂબ હિંમતવાળા હોવા છતાંયે વૃંદાવનના પગ ધૂળતા હતા. પરંતુ ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં જ વૃંદાના ગંભીર મોંને બદલે, એક હસતા મુખના સ્નેહભર્યા નિમંત્રણે તેને જરા વધારે પ્રમાણમાં ધૂળતો કરી મૂક્યો.

પલકમાં પોતાને સ્વસ્થ કરી લઈ તે બોલ્યો : ‘તમે અહીં?’

આભા અભારે એકલી હતી. સાહેબ એને ખેસાડીને બહાર ગયા હતા. તેથી વૃંદાવનના પ્રશ્નના જવાબમાં તે વગર સંકોચે બોલી : ‘શું કરું? તમે તો આવ્યા નહિ, એટલે મારે આવવું પડ્યું, ચોપડીઓ તો આપવી જ પડેને!’

વૃંદાવન હસીને બોલ્યો : ‘એટલે કે એ તમને છેક બારણ જ થઈ પડી હતી. એમજને? લાવો ક્યાં છે?’

આભા ગંભીર મુખે બોલી : ‘પારકી ચીજનો કોને બાર ન લાગે?’

આભાએ આપેલા બંડલમાં ચકચકતી નવી ચોપડીઓ જોઈ વૃંદાવન વિસ્મયથી આભા બની ગયો; ને બોલ્યો : ‘આ શું, આ તો મારી નથી! મારી તો જૂની હતી, આ તો નવી નકાર છે!’

આભા એકદમ મોં ફેરવી લઈ અસિબળ લાવે બોલી : ‘એની વાત હવે કાઢશો નહિ. માની લો કે કોઈએ એ બિજામાં માગી લીધી છે. એના બદલામાં આ રાખશો તો મને ખૂબ જ આનંદ થશે.’

વૃંદાવન અસ્વસ્થ બની બોલ્યો : ‘એનો અર્થ એ કે મેં થોડા ધણો ઉપકાર કર્યો છે એના બદલામાં આ દાન મને મળે છે. એમ જ ને?’

કંપી ઊઠી આભા બોલી : ‘મને શું એટલી નીચ સમજે છે? ઠીક તો, સાંજ પડતા પહેલાં હું એ બધી પાછી મોકલો આપીશ.’

કોઠમાં આભા બહાર નીકળી ગઈ.

પળવાર સ્તબ્ધ બની વૃંદાવન સામે પડેલી ચોપડીઓ નોરથી છાતી સરસી દાખીને ઊભો રહ્યો. પછી, વંદોળિયાની પેઠે આભાની મોટરની પાસે આવી હાંફતો હાંફતો બોલ્યો : ‘આ થોડીક સડેલી ચોપડીઓ આપી મારી ચોપડીઓ પડાવી લેશો એ નહિ બને. રાખવી હોય તો એ રાખજો — નહિ તો આગમાં ફેંકી દેજો. બાપ, આટલા દિવસ મેં એ ચોપડીઓથી કેટલા દુઃખમાં વીતાવ્યા છે? હાથ અડાડવા જતાં પાંનાં ખરી પડે એ ચોપડીથી ભણવાનું કેમ ફાવે?’

બોલવાનું જોમ તેમ પૂરું કરીને એ પાછો દોડી ગયો. આબા લાકડાની પૂતળીની પેઠે બેસી રહી — એક અક્ષરે બોલી શકી નહિ.

: ૯ :

યા.કમણિનો ચરખો લઈને વૃદ્ધ હરદયાળ ધૂર ધૂર ફેરવતો હતો. એટલામાં પુટી હસતી હસતી પાસે આવીને બોલી :
'આ શું કરો છો, દાદુ ? ચરખો ફેરવો છો ? કે ક્યાં છે ?'

ડોસો ડાખા હાથ બણી ઇશારો કરીને બોલ્યો : 'ઝાહ ! હા !
૩ ક્યારે ખૂટી ગયું, એની તો મને સરત જ ન રહી, બેન !'

પુટી ખિલ ખિલ કરતી હસીને બોલી : 'હારતો, સારું થયું કે
હું આવી ચડી. જીવ શા વિચારમાં હતી ગયો હતો ?'

શ્વશુર નજરે આકાશ બણી જોઈ ઉદાસ ભાવે ડોસો બોલ્યો :
'શી ખખર, બેન, તારી બુદ્ધી દાદીમાની શોધમાં જીવ ધૂમતો હશે.'

'હું' નહિ, હું કહું ક્યાં ધૂમતો હતો ?'

આગ્રહ પૂર્વક ડોસો એનો હાથ પકડી લઈ બોલ્યો : 'કહે
બેન, જરૂર કહે. મારો જીવ છાનોમાનો ક્યાં ભાગી ગયો હતો ?'

પુટી ડોક વાંકી કરી બોલી : 'બીજો ક્યાં, કલકત્તામાં વૃંદાવન
ભાઈની પાછળ જ તો !'

જોરથી જમીન પર હાથનો પંજો પછાડી ડોસો બોલ્યો :
'કદી નહિ.'

પુંટી હસીને બોલી: 'તમે ના કહ્યું એટલે હું માની લઈશ કેમ! સ્પષ્ટ દેખાય છે એ કંઈ નહિ?'

ઉત્તેજિત કંઠે ડોસો બોલ્યો: 'તારા જ વિચારમાં જીવ તો ફૂળી ગયો હતો. પણ મારી ચિંતા કરનારો એ કાણ? પૈસાના જોરે આટ આટલું કરવામાં મારી જ ભૂલ છે. હજાર પ્રયત્ન કરો પણ પારકાં કંઈ પોતાનાં થતાં નથી. નજર આગળ હોઈએ ત્યાં લગી દાદુ, — ખસ, સમજીને?'

પુંટી ચિંતાતુર અવાજે બોલી: 'આ વખતે જઈને તરત એમણે કાગળ નથી લખ્યો, નહિ, દાદુ!'

ડોસો ચરખો દૂર હડસેલી દઈ તીવ્ર અવાજે બોલ્યો: 'શું જરૂર એને કાગળ લખવાની? કોને લખે, — મને? શા માટે, હું એના કાગળની રાહ જોઈને બેસી રહ્યો છું ખરોતે?'

પુંટી બોલી: 'તોયે એણે લખવો તો જોઈતો હતો.'

મોં વિકૃત કરી ડોસો બોલ્યો: 'હાં, અંગ્રેજના બચ્ચાએને પાછું એવું ખરું ને! પોતાને પૈસા મળ્યા કે એમનું પત્યું. તમે જીવો છો કે મરી ગયા એ ખબર કાઢવાની કોને પડી છે? સૌ મતલબનું સગું છે. પુંટી, સૌ મતલબનું સગું છે. જરૂર પડે ત્યારે જોજોને, એક ને બદલે વીસ કાગળો આવી જોભા રહેશે. હવે આપુંતોને! એક કાણી કોડીયે જો હવે હાથમાં પરખાવું તો મને કહેજો!'

'વખતે એનું શરીર સારું નહિ હોય, દાદુ, બાકી કદી આવું તો કરતો નથી.'

ડોસો ખેદ્યુક્ત નીરવ મોંએ એની સામે જોઈ રહ્યો.

પુંટીએ બોલવા માંડ્યું: 'રસ્તાની યે હાડમારીઓ ઝાઝી છે તે? નીકળતી વખતે માયું દુખતું પણ હતું.'

આગ્રહ પૂર્વક ડોસાએ પૂછ્યું : 'માથું દુખતું હતું ? ક્યાં, એ વાત તો મને એણે કહી નહોતી ! હાસ્તો, શું કરવા કહે, હું એતો કાણુ ?'

પુટી ધીરજથી નમ્રતાથી સમજાવવા લાગી : 'એમણે કશું હોત તો શું તમે એમને જવા દેત ? વળી આ વખતનું ભણવાનું યે ખૂબ અધરું છે. એક દિવસ ગેરહાજર રહે તો પાસ થવું ભારે થઈ પડે, હાજરી નોંધતેજ પરીક્ષામાં એસવાની રજા આપે છે.'

ડોસો બાલ્યો : 'તો આવું ભણતર ભણવાનું એને કાણે કશું છે ? પોતાનું શરીર જ ને નહિ સચવાય તો ભણતરને શું ધોઈ પીવાનું ? આટલા પૈસા ચારે બાજુથી વેચી કરું છું તે કોને વાસ્તે ? આ હું અભણ છું, એથી શું મારું કંઈ અટકી પડ્યું છે ? પોતાની મિલકત પોતે સંભાળી લે કે પત્યું, પરંતુ કહું કોને ? સંભળે કાણુ ?'

થોડીવાર મંભીર થઈને એસી રહ્યા પછી ડોસો ફરી ઊઠીને ઊભો થયો ચાદર ખભે નાખી. પછી નેડા અને લાકડી શોધવા આમ તેમ ફરિં મારવા માંડ્યાં. એ નેઈ પુટી એ બંને ચીજો એમની સામે મૂકી દઈને બોલી : 'ક્યાં જવું છે, દાદુ ?'

ડોસો જોરથી લાકડી જમીન પર ડોકી બોલ્યો : 'આ અપશુકન કરાવ્યા ! બહાર નીકળતી વખતે તેં પાછું નેવડાવ્યું !'

પુટી હસીને બોલી : 'તમે ક્યાં પાછું નેવું છે તે, દાદુ ! સામી જ તો ઊભી રહીને હું વાત કરું છું, એમાં દોષ શો ? હરી માછી કલકત્તાથી આવ્યો છે એની પાસે જાઓ છોને, હં ?'

ચીડમાં દાંત ભયરડી ડોસો બોલ્યો : 'એ ગયો ચૂલામાં ! હું તો બજારમાં ભવાઈ નેવા જઈ છું.'

અડધા કલાકમાં પાછા આવી હાથમાંની લાકડી અને ખભા પરની ચાદર ઉતારી જોરથી ફેંકી દઈ ડોસો ધબ્બ કરતો બારણાંના ઉમરામાં જ બેસી પડ્યો. બીકથી આડી નજરે એના મોં સામે નજર રાખી પુટી થોડી વાર અહીં તહીં ને તહીંથી અહીં ફરી. પછી એકદમ ડોસાની પાસે આવી બેસી પડી બોલી : ‘શું સમાચાર જાણી આવ્યા, દાદુ ?’

હવાઈના પલિતાને જાણે કોઈ એ દેવતા લગાડ્યો. એકદમ કૂદકો મારી ડોસો બોલ્યો : ‘બીજા શા સમાચાર જાણવાના હતા તે ? કોઈનીય ચિંતા હું કરતો હોઉં તોને !’

પુટી ઢળેલી નજરે પળવાર ચૂપ રહી બોલી : ‘તો ચે ?’

દાંત કચડી ડોસો બોલ્યો : ‘મનમાં છે.’

પરંતુ આ ‘મનમાં છે’ શબ્દોમાં કેટકેટલી અંતરની વેદના જાળેલી હતી, એ કેવળ પુટીને જ ખબર હતી.

અને બીજી ખબર હતી, આ સકળ સૃષ્ટિના કર્તા અંતર્યામીને.

પળવાર મૂંગી બેસી રહી પુટી બોલી : ‘આપણે એમને પહેલો કાગળ લખીએ તો ન ચાલે, દાદુ ?’

ડોસો આગભરેલી આંખે એની સામે જોઈને બોલ્યો : ‘શું બોલી ? હું કાગળ લખું ? શા સારુ ? એટલી શી એની સાડાબારી છે તે ? આ વખતે રૂપિયા માગશે તો ઝાકુ નહિ દઈ ?’

એટલામાં બહારથી પટાવાળાએ ખૂસ મારી : ‘કાગળ લઈ જાઓ.’

પુટીના આખા શરીરમાં એક પ્રકારના આનંદનાં મેળાં ફરી વળ્યાં. ઉતાવળે પગે તે દોડતી ગઈ. ને જતાં જતાં બોલી : ‘જુઓ, દાદુ, આ કાગળ આવ્યો.’

ડોસો ઉમરામાંથી જ ચીસ પાડી બોલી બિહ્યો : ‘ખબરદાર પુટી, ફેંકી દે, એ કાગળ મારી પાસે લાવતી નહિ.’

પુંટી પાસે આવી મીઠામધુર અવાજે બોલી : ‘આટલા ગુસ્સે થઈ જાઓ એ કંઈ ચાલે દાદુ ! કંઈ કારણ આવી પડે તો વેળાસર નથે લખાય, વાંચી તો જુઓ !’

વાવની પેટે ઠેકઠો મારી પુંટીના હાથમાંથી કાગળ પડાવી લઈ તેના ટુકડે ટુકડા કરી ફેંકી દઈ ડોસો બોલ્યો : ‘આ લે, પત્યું ને. કાગળ લખનારા જોયા ન હોય તો !’

દુઃખી હૃદયે પુંટી થોડીવાર પડેલા ટુકડાઓની સામે જોઈ રહી. પછી હૈયાફાટ એક નિઃશ્વાસ નાખી ધીરે ધીરે ત્યાંથી જતી રહી.

અડધા કલાક પછી કંઈક કામે પુંટી પાછી આવી, જુએ છે તો ડોસો બેધ્યાન મનથી ફાડેલા કાગળના ટુકડાઓ ભેગા કરવાની કોશિશ કરી રહ્યો હતો.

પાસે આવી પુંટી મીઠું મધુર હસીને બોલી : ‘ખરે તમારો ગુસ્સો છે, દાદુ. તે વખતે અમથા અમથા કાગળ ફાડીને ફેંકી દીધો, અને હવે આટલા દુઃખી થઈ રહ્યા છો !’

જરા મુંઝાઈને ડોસો બોલ્યો : ‘છેવટે એવું જ થયું. નીકળતી વખતે પેલા નિઃશ્વાસ કાણે નાખ્યા’તા કહે ? જોઈ, જે તારે વિષે કંઈ લખ્યું હોય તો, બાકી તો મારે હવે શું છે !’

લગ્નથી લાલ બનેલું મોં નીચું ઢાળી પુંટી બોલી : ‘જાઓ !’ તમારે કંઈ નહિ ?’

અને ખીજી જ ક્ષણે પ્રેમથી પ્રકુલ મુખ જાંચું કરી બોલી : ‘વાર તો, ગમે તેને વિષે લખ્યું હોય, પણ ખબર તો મોકલ્યા છે ને ! ટુકડા ભેગા કરીને કંઈ જાણવા મળ્યું કે ખાલી મહેનત માથે પડી !’

સ્થિર નજરે દુકડાઓ તરફ જોઈ રહી ડોસો એકદમ ઉત્તેજિત થઈ જઈ બોલ્યો : ‘આ જો, હું કહું છું તેવું જ છે. રૂપિયાની જરૂર પડી એટલે ડોસો યાદ આવ્યો ! મારે ઘેર જાણે ભાઈ ઝાડ વાવીને ગયા છે. હલાવો કે રૂપિયા જ રૂપિયા !’

થોડીવાર ખેસી રહી પુટીએ કંઈ પણ બોલ્યા વગર ધીરે ધીરે ત્યાંથી જવા માંડ્યું. ડોસો ત્વરિત ગતિએ એની પાસે જઈ એનો હાથ પકડી ઉમરા ઉપર જ તેને ખેસાડી દઈ બોલ્યો : ‘મારું બોલવું તને જરાયે ન ગમ્યું, નહિ ! તારા મત પ્રમાણે કેટલાક રૂપિયા મારે પાણીમાં નાખવા જ જોઈએ, કેમ ?’

પુટી મ્હાનમુખે બોલી : ‘હું ક્યાં કંઈ બોલી છું તે, તમને ઠીક લાગે તે કરોને, હું એમાં શું જાણું !’

ડોસો બોલ્યો : ‘પણ મનમાં તું બીજું જ બોલી રહી છે ! — આ વખતે મોકલો—ભૂલ થાય તો શું એની કંઈ મારી નથી અપાતી ?’

—ગમે તેમ તોયે એ પરદેશ છે — બાળક છે, કંઈ ન સમજે તો શું થઈ ગયું ? હજી ઊંચક ક્યાં થઈ છે ? આવું તારા મનમાં છે ને ? હું નહિ આપું. એક ફૂટી બદામે એને નથી મોકલવાનો પછી તારે કરવો હોય એટલો ગુસ્સો મારી પર કરી લેજે. શું કરવા આપું ? હાસ્તો, મને તો ખાંધે પીધે જીંધે આવતી નથી ! એટલે, એને ને મારે શું કે એની હું આટલી ચિંતા કરી કરી મરું ! —હો, કરી ચિંતા !’

પણવાર નીચું મોં ઘાલી ખેસી રહી એકાએક ગંભીર કંઠે પુટી બોલી ઉઠી : ‘બલે તો, રૂપિયા ન આપવા હોય તો લખી નાખો કે હવે તારું કલકતાનું ખરચ મારાથી વેઠાય તેમ નથી. તને ફાવે તો છોકરાં ભણાવી ભણાજે, નહિ તો ઘેર પાછો આવતો રહે. એને વાસ્તે મને બાળો છો શું કરવા !’

પુંડીના મોં આગળ હાથ હલાવી કઠોર સ્વરે ડોસો બોલ્યો :
‘હો, રીસમાં પીગળી ગયા ! તારે લખવો હોય તો તું લખ. મારે
કંઈ ગરજ નથી. કાગળ નથી લખવાનો. પૈસા પણ નથી મોકલવાનો.
જેઈં છું તું શું કરી નાખે છે તે !’

વેળથી ઊભી થઈ જઈ પુંડી બોલી : ‘બહુ સરસ ! હું છિદામ
ભાઈની પાસે કાગળ લખાવીશ.’

એકદમ ઉશ્કેરાટમાં ડોસો વચમાં બોલી ઊઠ્યો : ‘જો પુંડી,
મે દિવસ પછી તું જ મારા ઘરની વહુ થવાની છે. ઉંમર કંઈ છેક
કાચી નથી. જેને તેને ઘેર જવાનું નથી એ કહી દઉં છું.’

પાછી આવી ઉમરા પર ખેસી પડી પુંડી બોલી : ‘ભલે, નહિ
જાઉં. પરંતુ હું બોલું તેમ તમારે કાગળ લખી દેવો પડશે.’

આવી પડેલી આક્રમકતાથી છૂટકારો પામતાં હાશ કરી ડોસો
બોલ્યો : ‘તે લખી આપીશ. રાત્રે ખાઈ પરવાર્યા પછી કહેજે, જેમ
લખાવીશ તેમ લખી દઈશ.’

પળવાર નીરવ રહી ડોસો ખિન્ન મનથી બોલી ઊઠ્યો : ‘ઘરડો
થયો, ને કેટલાંયને ગળે ભાર રૂપ બની જીવું છું, હવે આમ ક્યાં લગી ?
એટલે મન થાય છે કે વૃંદાવનચંદ્રના ચરણકમળમાં બધું સમર્પણ
કરી દઈ કામકાજની જાનગણ છોડી દઈ, નિરાંતે ખેસું. પરંતુ એવી
ગાંઠ વળેલી છે કે કેમે કંઈ થતું નથી. અડધે રસ્તેથી રાધારાણીએ
પાછો કાઢ્યો. તેથી કહું છું કે મનની ગાંઠ કાપી નાખ્યા વગર ઈશ્વરે
કેવી રીતે સ્ત્રીકાર કરે ?’

રાત્રે વાળુ પછી એક કાગળ લાવી ડોસાની સામે મૂકી પુંડી
બોલી : ‘લો, દાદુ, લખી આપો.’

આગસ મરડી ડોસો બોલ્યો : ‘આજે શરીર સાફ નથી, બેન,
કાલે તને લખી આપીશ.’

આ શબ્દોની અંદરથી કેટલીયે વેદનાતો ભાર બહાર નીકળી આવે છે, એ ધ્યાનમાં લઈ પુટી આગળ કંઈ જ બોલી નહિ. એ મૂંગી મૂંગી ડોસાના પગની આગળ પાલવ પાથરી સૂઈ ગઈ.

સ્નેહ ને લાડથી પુટીના માથા પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ડોસાએ પૂછ્યું : 'અહીં કેમ સૂઈ ગઈ?'

પડખું ફરી સૂઈ જઈ, આંખો મીંચી, પુટી બોલી : 'કંઈ નહિ, દાદુ, આજે અહીં જ પડી રહું એમ થાય છે.'

ડોસો સ્નેહથી બોલ્યો : 'મા ચિંતા કરશે બેન !'

ઝડપે બેલી થઈ જઈ પુટી બોલી : 'હું દૂર થાઉં તો જ તમને નિરાંત થાય ખરું ને દાદા મશાઈ ?'

આભા બની વિસ્મયથી એના મોં સામે જોઈ ડોસો બોલ્યો : 'એ શું બોલી, બેન ?'

પુટી આંખો પરથી હાથ ખેંચી લઈ બોલી : 'એવું જ તો ! એક તરફ એક જથ્થેને કોઈ દૂર અનણ્યા દેશમાં ધકેલી દઈ નિરાંતે બેઠા છો. એની હાથ ખરચી બંધ કરી દઈ આજે એને ઊંડા પાણીમાં વહેતો મેલ્યો, અને આ તરફ આ અભાગણી ઘરમાં પગ ન દે એવી વેતરણ કરી રહ્યા છો. બસ, પછી હાથપગ લાંબા કરી ભગવાનનું નામ લેવાશે. ઓહ, અમે જ જાણે એમનું મોં શીવી લીધું હશે !'

ડોસો શાંત પણ મ્હાન કંઠે, માથું ખંજવાળતો બોલ્યો : 'એવું હું ક્યાં કહું છું બેન ? હું તો કહું છું મા ચિંતા કરશે.'

પુટી ગર્વથી બોલી : 'શું કરવા ? અહીં વગડામાં પડી છું ખરીને કે ચિંતા કરી મરશે ! એકલી શું એ કદી રહેતી નથી ? કેટલીયે રાતો તમારા પગમાં સૂઈને કાઢી છે, બોલોને, ખબર કાઢવા આવી છે એ કોઈ દહાડો ?'

ડોસો એનું માથું પોતાના ખોળામાં ખેંચી લઈ બોલ્યો :
 ‘ગુસ્સો ન કરીશ, બેન, યુદ્ધો થયો છું, યુદ્ધ માણસના મિત્રજનું
 કંઈ ઠેકાણું હોય છે!’

થોડાક દિવસ ખૂબ શાંતિમાં પસાર થઈ ગયા. ડોસાએ વૃંદાવનની
 કંઈજ વાત કાઢી નહિ, પુટી પણ કંઈ પૂછવાની જરૂર સમજી નહિ.

ઓચિંતા એક દિવસ એક મનિઓર્ડરની પહોંચ આવેલી જોઈને
 પુટી હસીને બોલી : ‘આ કહેતા હતા ને કે રૂપિયા નહિ મોકલું !
 માછા મોકલ્યા ને!’

મોટેથી હસીને ડોસો બોલી ઊઠ્યો : ‘માજો, એ ધરમાં જે
 સિપાઈ મૂકીને ગયો છે એને પહોંચી શકાતું નથી, નહિ તો હું તો
 હમણાંજ બંધ કરી દઉં, બહેન! બાકી એની તે શી તાકાત છે.
 એનું ખાવા પીવાનું ચે બંધ થઈ જાય!’

: ૧૦ :

એકંદરે અસીમ કંઈ એટલો ખરાબ છોકરો નહોતો. ધૂન આવી જવાથી વૃંદાવને કરેલું કાર્ય પોતાને માથે લઈ લઈ પોતાની સુકીર્તિનો ઢોલ પીટવા એ એસી ગયો હતો ખરો, પરંતુ એ કાર્ય વૃંદાવને કરેલું હતું એની એને બિલકુલે ખબર નહોતી. ખબર હોત તો એ એવું કરત કે કેમ તે વિષે સંદેહ છે ! પોતે નિરંકુશ જીભ ઉપર અંકુશ ન મૂકી શક્યો તે માટે, વૃંદાવન વગેરે ઝાત્રાલયના તમામ સોળતીઓની સાથે સાથે એને પોતાને પણ દિલમાં એક ભયંકર વ્યથા થઈ હતી. એટલે કેટલેક અંગે જાણી જોઈને જ તે મિ. પાલિતને ઘેર ગુનેહગારના રૂપમાં આવી ઊભો રહ્યો હતો.

તે દિવસે અમલાના મધુર સ્નેહનો સ્વાદ ચાખી તૃપ્ત થઈ પાછા આવ્યા પછી, દરરોજ તેનો જીવ તે તરફ ખેંચાયા કરતો. અનેક તર્ક વિતર્કના વાવટોળિયાઓની સાથે બાઝાબાઝી કરી, યોગ્ય અયોગ્યની ભમરીમાં સતત ચકરીઓ ખાધા પછી, તે આજે બહાર નીકળી પડ્યો હતો. ઘરમાંથી બહાર નીકળવા પગ ભર્યો તે પહેલાં તો કેટલીયે વાર એણે પહેરેલાં કપડાં કાઢી નાખ્યાં હતાં. છેવટે જવું ન જવું એની ખેંચતાણમાં જવું એ જ મહત્ત્વનું થઈ પડ્યું.

બહાર નીકળતી વખતે વૃંદાવનને પણ સાથે ખેંચી જવાની ઇચ્છા ખૂબ પ્રબળ થઈ આવવાથી તે એક વખત તેની ઓરડી તરફ ગયો હતો. પરંતુ બીજી જ ક્ષણે શી ખબર શું ધારીને દાદર ઊતરી ઝટપટ ચાલી ગયો હતો.

મિ. પાલિતના ઘર આગળ આવતાં અસીમે નોકરને મોંઝે સમાચાર સાંભળ્યા કે શેઠ શેઠાણીની સાથે બહાર ફરવા નીકળી ગયા છે. પરંતુ આભાખેન ઘરમાં છે, જરૂર હોય તો એમને ખબર આપું.

એક અરુપ્ત આનંદના પ્રવાહમાં અસીમનું હૃદય નાચી ઊઠ્યું. બીજી જ ક્ષણે શી ખબર શું વિચાર કરીને તેણે મોં ફેરવી નાસી જવાની ઇચ્છા કરી. પરંતુ માણસ દેવાધીન છે. કોઈ અજ્ઞાત શક્તિના આંગળીના ઇશારે તેના તમામ સંકલ્પો ખખડી ગયા.

આનંદની પ્રતિમા રૂપ નિર્મળા એક અતિ ઉજ્જવળ હાસ્યનો તરંગ પ્રકટાવતી તેની પાસે આવી પહોંચી; બોલી: ‘આ શું? ચોરની પેઠે નાસી કેમ જાઓ છો, અસીમ આણું? અતિથિ બારણે આવીને પાછો જતો રહે તો ગૃહસ્થનું અકલ્યાણ થાય એ ખબર છે? ચાલો, ચાલો, પાછા આવો!’

અસીમ માથું ખંજવાળતો હા ના કરતો બોલ્યો: ‘એ લોકો ઘરમાં નથી એમ સાંભળ્યું ને, એટલે પાછો જતો હતો!’

નિર્મળા પ્રકુલ્લ મુખે કંઈક બોલવા જતી હતી, પણ તેણે એકાએક મોઢે રૂમાલ દાખી દીધો. પછી તે ખૂબ સહજ સરળ કંઠે બોલી: ‘કેમ, આભાને શું અતિથિનો સત્કાર કરતાં નથી આવડતું?’

જરા પરિહાસ કરવાનો લોભ જતો ન કરી શકવાથી અસીમ બોલ્યો: ‘શી ખબર, નયે આવડતું હોય. બિનઅનુભવી માણસ, શંકા તો થાયને!’

હોઠ દાખી હસતું ખાળી રાખી નિર્મળા કૃત્રિમ ક્રોધ કરીને બોલી:

‘મારી સહિયરતા નામ પર આવું ભારે કલંક ચડાવવાની તમે હિંમત કરો છો ! બલા રહો એની સગ્ગ આપું છું.’

આમ કહી ધબ દઈને એણે અસીમનો એક હાથ જોરથી પકડી લઈ કહ્યું : ‘એક સુંદર, સુશિક્ષિત, સદાચારી મહિલાના નામે મિથ્યા દોષનું આરોપણ કરવાના અપરાધે હું તમને ગિરફતાર કરું છું. ચાલો !’

અસીમ હસીને બોલ્યો : ‘ક્યાં જવાનું છે !’

નિર્મળા ગંભીર મુખે બોલી : ‘આરોપીએ એવો પ્રશ્ન પૂછવો નકામો છે.’

બંનેને ઝોરડામાં પ્રવેશ કરતાં જોઈ આભા હસીને સામી આવી. કદાચ તેની નજર, આ બંનેની પાછળ કોઈક ખીજતી પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી, પરંતુ એ ન આવવાથી પળવાર જાણે તે નિરાશ ભાવે નીચું જોઈ રહી.

ખીજ જ ક્ષણે તેણે નિરાશાનો ભાવ છુપાવી દઈ પ્રકુલ મુખે અવકાર આપ્યો : ‘ઝોહ આવો સમાચાર તો સારા છે ને !’

નિર્મળા ગંભીર કંઠે બોલી : ‘થોભો ! તેઓ ખારણેથી પાછા ભાગી જતા હતા, એની પહેલી સગ્ગ કરો !’

આભા જરા હસીને બોલી : એટલે તું પકડી લાવી એમ ?’

નિર્મળા બોલી : ‘નહિ તો કંઈ આવત !’

આભા ઉજ્જવળ નજરે જોઈને બોલી : ‘તો તો સિપાઈ વફાદાર છે એમ કહેવું પડશે, તમારો શો મત છે, અસીમબાપુ !’

નિર્મળા સાથે સાથે હાથ લાંબો કરી બોલી : ‘માત્ર મોઢાના શબ્દોથી નહિ પતે, ઈનામ આપવું પડશે.’

આભાએ ચોરી ધૂપીથી એને એક ચીમટો ભર્યો.

નિર્મળા હસીને બોલી : ‘ ઠીક ભાઈ, લલુ’ કરવા જતાં આ ઈનામ મળ્યું. હારતો, જેવા શેઠ, એવું જ ઈનામ. અને, હવે આમને સજા શી કરવી છે ? ’

‘ એ હું જાતે જ નક્કી કરી લઉં છું. ’

આમ કહી અસીમે પોતાના ગજવામાંથી એક સુંદર ડબી બહાર કાઢી. તે જોતાં જ આમાના આખા મોં ઉપર એકદમ એક કઠોરતાની છાયા ફરી વળી. નિર્મળાની ચક્રો દષ્ટિથી એ ધ્રુવ રહ્યું નહિ. વખતે અસીમને ભોંઠામણુ લાગે, એ બીકે તેણે એ ડબી એકદમ પોતાના હાથમાં ખૂંચતી લીધી અને તરત તે ઉઘાડી નાખી.

અંદર એરિંગની એક જોડ ચમકતી હતી. ઝટપટ એમાંનું એક એરિંગ બહાર કાઢતાં કાઢતાં તે બોલી : ‘ વાહ ! છે તો સુંદર ! પણ આ હું જ લઈ લઉં છું ! ’

અસીમે પણ આજ્ઞાનો એ ભાવ બદલાતો જોઈ લીધો હતો ! ભારે આશા રાખીને આવ્યો હતો તેથી વ્યથા પામી તે ખેદ પામી ગયો. નિર્મળાના શબ્દોના જવાબમાં તે ભાંગેલા અવાજે બોલ્યો : ‘ ભલે, લઈ લોને. ’

નિર્મળા મેણું મારી બોલી : ‘ બીજા કોઈએ આ બેટ લીધી હોય તો તમે ખુશી થાત, પણ મેં લીધી એટલે તમે એટલા ખુશી નહિ થવાના — મને ખબર છે. ’

અસીમ ઘૂંટડો ગળી જઈ બોલ્યો : ‘ ના ના, એવું તે હોય ! હું તો કોઈને એ આપવાનું નક્કી કરીને લાવ્યો નથી. ’

પોતાની રીતભાતથી આજ્ઞા લજ્જિત થઈ ગઈ હતી.

આ સંબંધમાં વધારે કંઈ વાત ચલાવ્યા વગર, તે એકદમ બહાર ચડી બની બોલી ઊઠી : ‘ અરે ! કેવી ભૂલ થઈ ગઈ ! ક્યારના

આવ્યા છે, અસીમબાણુનું ગળું તરસે સુકાઈ જતું હશે, એ તો ખ્યાલ જ ન રહ્યો !'

જવાબની રાહ જોયા વગર એ બહાર જતી રહી.

નિર્મળાએ અસીમને કહ્યું : 'એક જ દિવસના પરિચય પરથી તમે ભેટ લઈ આવ્યા એ ઠીક ન કહેવાય, અસીમબાણુ ! એ પાછી લઈ જાઓ.'

અસીમ હાથ ઊંચો કરી કંઈક બોલવા જતો હતો, પરંતુ બોલાયું નહિ. આભાએ એક હાથમાં ટ્રે લઈ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. હાથમાંની ટ્રે ટેબલ ઉપર મૂક્યા પછી તે ધીરે કંઈ બોલી : 'ચા તૈયાર જ હતી, ભાઈ. મા હમણાં જ પીને બહાર ગઈ છે ખરીને.'

બોલ્યા ચાલ્યા વગર ટેબલની બાજુએથી ઓરિંગની દાબડી અસીમના બોળામાં ફેંકી દઈને નિર્મળા બોલા : 'વંદાવનબાણુ મનમાં છે ને ! એ કેમ આવ્યા નહિ ?'

આભાનાં આંખ મોં પર વીજળીની ચમક પ્રસરી ગઈ. એ એટલી સૂક્ષ્મ હતી કે અસીમ ચક્રોર દષ્ટિએ તે પકડવા ગયો પણ પકડી શક્યો નહિ.

નીચું મોં કરી અસીમ બોલ્યો : 'મનમાં જ છે' પણ એ ધૂની માણસ રહ્યા, એટલે એના આવવા વિષે કંઈ કહેવું અત્યારે મુશ્કેલ છે."

નિર્મળા હસીને બોલી : 'બીજું તો ગમે તેમ, પણ મિત્રની ઓળખાણ તો સરસ આપી !'

અસીમ બોલ્યો : 'જૂઠું બોલીને તમારા કાનને તસ્દી આપી રહ્યો છું એવું માનશો નહિ. સાચું કહું છું. એના મનનો પાર પામવો એ અશક્ય છે.'

આબાના ઢોળા મોં ભણી જોઈ નિર્મળા બોલી : ‘ એમ શાથી કહે છે ! ’

અસીમ ગંભીર સ્વરે બોલ્યો : ‘ આ જુઓને, ગરીબ ઉપર કંઈ ઉપકાર થશે સમજીને કેટલીક ફાટેલી તૂટેલી ચોપડીઓ નવીની ક્રિમંતે ખરીદી — ’

આભા એકાએક મોં ઝાંચું કરી ઉત્સુક બાવે બોલી : ‘ ખરેખર ગરીબ લાગે છે ? ’

અસીમ બોલ્યો : ‘ કાણ જાણે ગરીબ કે શું એ તો. વરસ દિવસ પહેલાં એક છોકરો છાત્રાલયના ઝાંપા આગળ આવી કેટલીક ચોપડીઓ ખરીદવા સૌને આગ્રહ કરતો હતો. જરૂર હોવા છતાં, ફાટેલી ચોપડીઓ જોઈ કાંઈ એની પાસેથી તે ખરીદવા મન કરતું નહોતું. વૃંદાવન એટલામાં આવ્યો, ને દાદર ચડતાં ચડતાં એણે ઓચિંતાના પૂંઢલ ફરી છોકરાના મોં સામે જોઈ પૂછ્યું : ‘ આ ચોપડીઓ વેચીને તારે શું કામ છે, ભાઈ ? ’

નિર્મળા ચાનો કપ નીચે મૂકી બોલી : ‘ ખરાબર નોવેલ જેવું લાગે છે. પછી ? ’

અસીમ બોલ્યો : ‘ એવું જ છે. પછી શું બન્યું તે સાંભળો.

પેલા છોકરાએ કહ્યું : ‘ મારા જુઠ્ઠા બાપાની દવા કરવાના પૈસા નથી, એટલે આ વેચવા નીકળ્યો છું. ’

વૃંદાવને તરત પોતાના ગજવામાંથી એક નોટ બહાર કાઢી એની આગળ ધરી દીધી. છોકરો માથું ઝાંચું કરી ગર્વથી બોલી બોલ્યો : ‘ માફ કરજો, સાહેબ, અમે ગરીબ છીએ એ બલે, પણ ભિખારી નથી. ’

નિર્મળા નવાઈ પામી બોલી : ‘ નવાઈની વાત ! ’

અસીમ ઉત્સાહમાં આવી બોલ્યો : ‘ નવાઈ તો હજી આગળ છે. અમે કેટલાક જણ ત્યાં ઊભા હતા. અમે નવાઈ પામી એ છોકરાની સામે જોતા ઊભા રહ્યા. પરંતુ વૃંદાવનને એમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઈ જ જણાયું નહિ. હસતાં હસતાં એણે છોકરાના હાથમાંથી ચોપડીઓ લઈ લીધી, અને નવી ચોપડીઓના હિસાબે તેની કિંમત ભરી આપી. એ છોકરાના ચાલી ગયા પછી કોઈ કોઈ બોલ્યા : ‘ છિ : વૃંદાવનખાણુ, તમારો ઉત્કર્ષ કેવી રીતે થશે ? આવા બુદ્ધિહીન કામથી તમને તો નુકસાન થાય છે એટલું જ નહિ, પણ અમારા પણ મગજમાં ફટકા લાગી અમારા ભવિષ્યની ખરાબીનો રસ્તો તૈયાર થઈ જાય છે. ’

અને વિંદાએ જવાબ શો દીધો જણો છો ? એ કહે : ‘ ગભરાશો નહિ, એ બીજી વાર છેતરવા નહિ આવે; તમે નિશ્ચિંત રહેજો. અને હું એ કંઈ છેતરાયો નથી ! જે કીમતી નોટ મારી પાંસે રહી છે, એ ગણો તો મને શું નુકસાન છે ? ’

આભા આતુર મને સાંભળી રહી હતી, શી ખબર કેમ આ વખતે તેનું માથું આપોઆપ જ ઢળી ગયું.

નિર્ભાજા નિઃશ્વાસ નાખી બોલી : ‘ અજબ માણસ લાગે છે ! ’

અસીમ બોલ્યો : ‘ હજી અજબ વાત સાંભળવી હોય તો કહું. આજલગી એ વૃંદાવન આ ચોપડીઓને અમૂલ્ય રત્નની પેઠે સાચવતો. રોજ કેટલી કાળજી પૂર્વક એનાં પાનાં ધીરેથી ઉથલાવતો, અને વાંચી રહ્યા કેડે સાચવીને તાળાકુંડીમાં રાખતો, પરંતુ આ કેટલાક દિવસથી જોઈ ખું તો એ ચોપડીઓનો પત્તો જ નથી. એને બદલે કેટલીક સુંદર મળની ચમકદાર નવી ચોપડીઓ આવી ગઈ છે. પૂછવા જતાં હસી પડ્યો. કહે : ‘ વાહ ! એ બધી ફાટેલી તૂટેલી ચોપડીઓથી બાણુવાનું કેવી રીતે ફાવે ? એમાં, એક તો, પૂરાં પાનાં જ નહિ, અને

પૂરું વંચાય પણુ નહિ. આજે નવી ચોપડીઓ લઈ આવ્યો, હવે નિરાંતે વંચાશે.’

એકાએક આભાએ મોં જાંચું કરી જોયું. તેની આંખમાં પર થઈ ને તે વખતે કૃતજ્ઞતાનાં અશ્રુ બિંદુ ટપકતાં હતાં.

નિર્મળા આભી બની જઈ એની સામું જોઈ રહી બોલી :
‘તને વળી શું થયું, આભા ?’

આભા આંખો લૂછતી બોલી : ‘કંઈ નહિ ! આંખમાં કંઈ પડ્યું છે !’

નિર્મળાએ ખૂબ લાડથી પૂછવા છતાંયે એ ‘કંઈ’ નો પત્તો લાગ્યો નહિ.

: ૧૧ :

એક મોટી માછલી હાથમાં લઈને, દુકાનેથી પાછા આવી, માછલી બારણામાં ફેંકી દઈ વૃદ્ધ હરદયાળે ખૂસ મારી : ‘પુંટી એ પુંટી ! ક્યાં મરી ગયાં બધાં !’

અડધો ઘૂમટો ખેંચી પુંટીની મા થાકમણિ બહાર આવીને બોલી : ‘માછલીને શું કરવી છે ? કેમ લાવ્યા ?’

ડાસો આભો બની તેના મોં સામે થોડી વાર નેઈ રહ્યો, પછી બોલ્યો : ‘વાહ ! ખેસતું વરસ છે, ન લાવું ? આ શું કહે છે તું !’

થાકમણિ નીચું મોં કરી બોલી : ‘વૃંદાવન ઘેર નથી, આ વખતે ન લાવ્યા હોત તો ચાલત. કાણ ખાનારું છે ?’

ડાસો દાંત કાઢી બોલ્યો : ‘એ ઘેર નથી તે શું થઈ ગયું ! આ ગામડાની બજારમાં કંઈ બારે ને બારિસે દહાડા નેઈએ તે આશ્ચર્ય જ મળે છે ! વરસમાં એક દહાડો ! ઘરમાં વાર તહેવાર પણ નેવો ન નેઈએ !’

ક્યાંકથી દોડી આવી પુંટી બોલી : ‘હં દાદુ, કેવડી સરસ માછલી ! હં, અને ઈંડાં થયાં છે, દાદુ ?’

હાસ્ય ભર્યા મોંએ ડાસો બોલ્યો : ‘મને તે કંઈ નોખ નેતાં

આવડે છે, ખેન ! થયાં પણ હોય. જો તો ખરી, છોકરીને કેટલો આનંદ થાય છે, અને તું ઘરમાં કંઈ લાવવાની ના કહે છે.’

થાકમણિ મૃદુ સ્વરે બોલી : ‘ એક છોકરી છે, એને વાસ્તે આખી માછલી લાવવાની શી જરૂર હતી, એમ હું તો કહેતી હતી.’

ડોસો ગરમ થઈ જઈને બોલ્યો : ‘ કેમ, એ છે, હું છું, એક માછલી તો વાવવી જ પડે ને !’

હિહિ કરી હસી પડીને પુંટીની મા બોલી : ‘ તમે તો હવિષ્યાન ખાઈને જ રહો છો, માછલી ખાવાના છો તે ?’

વૃંદાવન કલકત્તા ગયો ત્યારથી ડોસાએ સારું ખાવાનું એક રીતે છોડી જ દીધું હતું. પોતે હવિષ્યાન ખાતો, અને પુંટીને માટે કંઈક થોડું ઘણું લાવી દેતો, પરંતુ એય રોજ તો નહિ.

પુંટી આ સાંભળી હસી પડી બોલી : ‘ તો શું થઈ ગયું? કંઈ વિધવા બામણી તો નથીને કે માછલી ખાવાથી નરકમાં પડવું પડે ?’

પણ એકાએક પુંટી ગૃહિણીની પેઠે ગંભીર બની જઈ બોલી : ‘ છટ, પણ એટલે કંઈ ખાય !’

એની ગરદન પકડી એને હલાવતી હલાવતી થાકમણિ બોલી : ‘ બસ કર, અભાગણી ! તારે એ પંચાતમાં પડવાની કાંઈ જરૂર !’

ડોસાએ બળ કરી પુંટીને સરકાવી દીધી, પછી રોષ ભર્યા સ્વરે એ બોલ્યો : ‘ તારે શું કહેવું છે એ કહે તો ! આવડી અમથી છોકરીને આમ કરીને તું મારી નાખે છે ! કહે, એણે શું ખાધું ને શું પહેર્યું જોઢ્યું ?’

થાકમણિ બોલી : ‘ લાડ કરી કરીને જ તમે ચડાવી મારી છે. ખારકે ઘેર મોકલવી પડશે, કંઈ ખ્યાલ છે ?’

ડોસો ખૂસ પાડી બોલ્યો : ‘ એ વખતે હું જોઈ લઈશ. ખુબર-

દાર, કહી દઉં છું, એના પર હાથ ઉપાડ્યો છે તો !’

થાકમણિ આગળ કંઈ પણ બોલ્યા વગર માછલી કાપવાનું લઈને ખેડી.

થોડીવાર શાંત રહી ડોસો બોલ્યો : ‘કંઈ હિંમતે હું તે કંઈ કરું ! કોણ સાંભરે છે ! પહેલી માછલી ઘરમાં આવે ત્યારે જરા તેલ સિંદૂર લગાડવું પડે, એ વાતનું તો કોઈને ભાન નથી. આવડે છે માત્ર છોકરીને મારતાં. પોતાને કામકાજની ગતાગમ મળે નહિ, પછી છોકરી શીખવાની ક્યાંથી ! જો, હું કહી દઉં છું કે આમ કાપી ચુકીને બગાડો નાખીશ તો હું બાણમાં લઉં તો મારું નામ હરદયાલ નહિ !’

થાકમણિ બોલી : ‘ઘરમાં વહુ હોય તો આવું બધું કરવું પડે, બાકી તો —

વચમાં જ ડોસો સ્વર કાઢી બોલી બોલ્યો : ‘ઝોહો ! શું બોલી ? શું પુટી વહુ નથી થવાની ? બસ, આ મહિનામાં જ મૂરત નેવડાવું છું. જોઈ છું પછી કેમ નથી થતું :’

થાકમણિ બોલી : ‘આવડી મોટી છોકરી, એના પર તે આટલી બધી ધાંધલ શોભતી હશે ! કેવું દેખાય ! લોકો ચે —’

પોતે પૂરું બોલી રહે તે પહેલાં જ છરી ફેંકી દઈ ત્યાંથી જતી રહી. ડોસો ધીરે ધીરે બેઠીને બોલ્યો : ‘હું જાણુતો જ હતો—ખૂબ હોંશથી આ લાગ્યો છું, એટલે ઘરમાં ટપાટપી થવાની જ. મારે જ છેવટે સમારવા બેસવું પડશે એમ લાગે છે. આવ બેન, જરા તેલ હળદર લાવતો. હું એટલામાં બે ચાર દાબની સળીઓ લઈ આવું.’

તેલ સિંદૂર વગેરેથી માછલીની પૂજા કરી ડોસો બેઠક બેસી માછલી સમારવા લાગ્યો. છરી ઉપર માછલી રાખી બાંધી બાણુએ

માંસ કાઢવાની, એને નિષ્કળ કોશિશ કરતો જોઈ ને પુંટી હસી પડી. બોલી : ‘છટ્ટ, આમ તે કંઈ થાય ! આ શું કર્યું ! ના, તમને નહિ આવડે, લાવો, — મને આપો.’

ડોસો બોલ્યો : ‘શું કરું, કહે, સૌ મારા પર ગુસ્સે થઈ જાય છે, પણ કોઈ એટલું સમજતું નથી કે મારે કેટલું હેરાન થવું પડે છે ! પોતાનું બધું જોઈ બેસી, પારકાને લઈ માળો બાંધી બેઠો છું, એટલે —’

ડોસાના શબ્દો પૂરા થાય ન થાય ત્યાં તો થાકમથિ ધરમાંથી બહાર આવી બોલી : ‘જોડો.’

આનંદથી ફૂલીને ડોસો બોલ્યો : ‘હાશ, નિરાંત થઈ, ખરું ને પુંટી ! આ તે કંઈ આદમીનું કામ છે ! જરા વાર થઈ હોત તો હાથ જ કાપી બેસત.’

પરંતુ પુંટીનું ધ્યાન કોઈ બીજી જ તરફ હતું. એકે અક્ષર એના કાનમાં પહોંચ્યો નહિ. અતિ આતુરતા પૂર્વક તે માના ચપળ હાથ તરફ મીટ માંડી રહી હતી. એચિતો હાથ લાંછો કરી આનંદથી નાચતી નાચતી તે બોલી જોડી : ‘એ રહ્યાં, એ રહ્યાં ! વાહ વાહ ! બે ઈંડા છે, એક દાદુ ખાશે, ને બીજું હું ખાવાની.’

પુંટીને જમવા બેસાડી ડોસો આશ્ચર્ય પૂર્વક તેની સામે જોતો તેની પાસે બેઠો હતો. શરમાઈને પુંટી ફક કરીને હસી પડી બોલી : ‘તમારે ખાવું નહિ પડે, દાદુ, મારા મોં સામે જોઈ રહેશો એટલે જ તમારું પેટ ભરાઈ જશે !’

ડોસો માથું હલાવી બોલ્યો : ‘હાસ્તો બેન, ખાવાનો આનંદ લેવામાં તો આટલી ઉંમર કાઢી. આજે માયા સંકેલવાને વખતે..

ભાંગલા જીવનની લેણદેણનો હિસાબ કરી જોઈં છું તો વિચારમાં પડી જઈં છું કે આ મેં શું કર્યું! હિસાબમાં દેવું જ થયું ચડ્યું છે. એટલે ઝટપટ ખાઈ લઈ એ પતાવી દેવા ઈચ્છું છું, હાલાકી હવે સારી નથી લાગતી, ખેન !

પુંટી શું સમજ એ કોણ જાણે ! તેણે માથું નીચું ઢાળી એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો. પછી ચંચળ કંઠે વાત બદલી નાખવાના ઈરાદાથી ડોસો આગ્રહ પૂર્વક બોલ્યો : ‘વાર, તું એક બેઠકે કેટલી માછલીઓ ખાઈ શકે, કહે જોઈં ?’

પુંટી ગરદન વાંકી કરી બોલી : ‘હું તો કેટલીયે ખાઈ જઈં, દાદુ.’

ડોસો બોલ્યો : ‘સારે તો વિંદા જેવી તું નહિ !’

પોતાની બહાદુરીમાં વિદ્વ આવવાનો સંભવ જોઈ પુંટી નાક સાફ કરી બોલી : ‘હું, શું ન ખાઈ શકું એમ ? પહેલાં એટલી લાવો તો ખરા. હું તો કેટલીયે ખાઈ જઈં, તમારે વાસ્તે એકે ન રાખું.’

ડોસો બાળકના જેવા પ્રયુક્ત કંઠે બોલ્યો : ‘ચાલો શરત. મૂક એના ભાણામાં આઠ દશ માછલીઓના કકડા. જોઈં છું કેવી ખાય છે તે.’

માછલી લઈ ને આવી થાકમણિએ પૂછ્યું : ‘તમે ક્યારે ખાશો, બપોર ચડવા આવ્યા.’

ડોસો માથું હલાવી બોલ્યો : ‘અરે, હમણાં. આ સવાર તો હજી હમણાં થઈ છે. આત્મિક પૂજા કર્યું જ કર્યું નથી.’

થાકમણિ મોં ફેરવી બોલી : ‘આ છોકરીના ભાણા આગળ ખેસી એને ખવડાવવામાં જ તમારું આત્મિક લાગે છે.’

ડોસો હસીને બોલ્યો : ‘એવું જ છે મા. પારકાને લઈ ને અંધારું પડ્યો છું તો. તોયે આ નકલ—અસલ કરતાં વધારે ગમે છે હાં.’

થાકમણિ ગુરસામાં ફૂદકારા ભરતી ત્યાંથી જતી રહી. થોડીવાર નીરવ રહી ડોસો બોલ્યો : ‘હં રે પુંટી, કલકતામાં એ વિદો ખૂબ ખાય છે, કેમ ?’

પુંટીએ તે વખતે માછલી ખતમ કરી હતી. તેણે માથું ધુણાવી જવાળ દીધો : ‘ના.’

ડોસો નવાઈ પામી બોલ્યો : ‘શું કહે છે હેં ! કલકતા આવડું મોટું શહેર છે, અને ત્યાં મજે નહિ ?’

એક ભારે કોળિયો મોંમાં મૂકતી મૂકતી પુંટી બોલી : ‘કાણુ આપે એને ? છાત્રાલયમાં જન્મવાનું !’

ઉદાસ ભાવે આકાશ ભણી નેઈ ડોસો બોલ્યો : ‘ખરું !’

રસાની વાટકીમાં હાથ નાખતાં પુંટી મોટેથી બોલી બીડી : ‘ઓ મા ! રસામાં માછલી તો ફક્ત એક જ છે.’

રસોડામાંથી છણકો કરી થાકમણિ બોલી : ‘જે ભાણુમાં આવ્યું હોય તે ખાઈ લે.’

હરદયાળ આગ્રહ કરી બોલ્યો : ‘આપને, મારે છે—’

થાકમણિ બોલી : ‘હવે કેટલું ખાશે, ઓછું ખાધું છે ? પછી શું રહેશે ?’

ડોસો ગરમ થઈ બોલ્યો : ‘એ શેની આપે ! પોતાને ખાવા કંઈ રાખવું નેઈએ ને !’

પુંટી સાથે સાથે બોલી બીડી : ‘તમે તો નવાઈની વાત બોલ્યા, દાદુ ! મા ક્યાં ખાય છે તે !’

આ સાંભળી હરદયાળ શરમથી મૂઠ બની ગયો પુંટીનું બોલવું સાંભળી તેને ત્યાંથી જતા રહેવાનું મન થયું.

પુટી ફરીથી માને ઉદ્દેશીને જૂમ પાડી બોલી : ‘દાદુ કહે છે, ત્યારે મા, આપને ?’

કેટલાયે માછલાં લાવીને છોકરીના બાણામાં નાખી દઈ થાકમણિ શુસ્સામાં બોલી : ‘આ લે, ઢીય. ઠાંસીને ઠાંસી ખાઈ લે, પછી નહિ મળે.’

ડોસો ગભરાઈને બોલ્યો : ‘અધાં જ દઈ દીધાં, મા ?’

થાકમણિ છણકો કરી બોલી : ‘ન દઈ દઉં તો કોણ ખાવાનું હશે, તે ?’

પુટી આંગળી વડે માછલીનો કાંટો કાઢતી કાઢતી બોલી : ‘કેમ, દાદુ તો ખાવાનું કહેતા હતા — નહિ દાદુ ?’

થાકમણિ બોલી : ‘એ ખાવાના ? છેલ્લી અવસ્થામાં માયાના ફંદામાં પડ્યા ને હજી કેટલું પડ્યું છે !’

ડોસો ચંચળ કંઠે બોલ્યો : ‘ના બેન, હું તો તારે માટે લાવ્યો હતો. વિદો ગયો ત્યારનું, અમારા બે જથ્થાના પાલે પડીને, તારા મોંમાં કંઈ પડ્યું નથી !’

થાકમણિ છણકો કરતી બોલી : ‘તો લાવતાને જરા વધારે !’

‘પોતાની ગાંઠના પૈસા ખરચી પારકાની છોકરીને ખવડાવું છું, એમાં જે તને આટલું ખૂંચે છે, બાપુ ? કાલથી તમે લોકો ઘેર જતાં રહો પુટી, મારે હવે પારકી પીડા વહોરીને કામ નથી.’

પુટી મોટેથી હસીને ઊભી થઈ. તે બોલી : ‘પંડી ફાવશે તમને ?’

ડોસો બીની આંખે બોલ્યો : ‘પોતાનાં આટલાં ગયાં તોયે નિશ્ચિત રહી શક્યો છું, ને હવે તમે જશો તો નહિ રહેવાય ? લહેરથી રહેવાશે. નવું શું છે ?’

: ૧૨ :

બહાર ખૂબ વરસાદ પડતો હતો. પ્રભાતનો સૂર્ય વર્ષાનાં
વાદળાં ઓઢીને ઝગ્યો હતો. આટલો દિવસ ચડ્યો હતો છતાં કોઈ
પણ બહારે એ લોકોને મોં દેખાડવાનો મોકો પામ્યો નહોતો.

છાત્રાલયમાં, પોતાની નાનકડી ઓરડીમાં વૃંદાવન એકચિત્તે નોટ
ઉતારવામાં લાગેલો હતો. ભેજવાળો પવન કે અંધારા આકાશ બણી
જેવાનો એને વખત નહોતો. જૂની ચોપડીઓની સાથે સાથે જ
કેટલીક નોટો પણ આબાની પાસે રહી ગઈ હતી. માગી લેવાની
પ્રવૃત્તિને આરણે એપરવાઈનો આગળો લગાવી તે અત્યારે પોતાની
યાદ શક્તિની મદદથી નોટો ફરીથી ઉતારવા લાગી ગયો હતો.

ધબ ધબ પગલે ચાલતા છાત્રાલયના કોઈ વિદ્યાર્થીએ અંધ
આરણાંની પાસે આવી આરણાંને ટકારે માર્યો. ચીડાઈને વૃંદાવને
કહ્યું : 'કાણ ?'

બહારથી છોકરાએ જવાબ દીધો : 'વાહ, તું જે ખરો છો
અસો પાડી પાડી ગળું ફાટી ગયું તોયે કંઈ હોંકારોયે મળતો નથી.
આરણું ઉઘાડ.''

હાથમાંની કલમ હાથમાં જ રાખી વૃંદાવને ટૂંકમાં જવાબ દીધો : ‘કેમ ? શું કામ છે ?’

છોકરો અસહિષ્ણુ ભાવે બોલ્યો : ‘અહિ ! ઉઘાડને હવે. બહાર બે બે માણસો તીર્થના કાગડાની પેઠે ટાંપીને ગિલા છે.’

તો પણ વૃંદાવને ટૂંકમાં જવાબ દીધો : ‘એમને શું કામ છે ?’

છોકરો ચીડાઈને બોલ્યો : અરે વાહ ! આવા માણસને જે તે લોકો શા સારુ પૈસા મોકલતા હશે ? શા સારુ કાગળે લખતા હશે ? ના ભાઈ ના. વૃંદાવનબાણુ હમણાં બહાર નીકળવાના નથી. તમે પછી આવજો.’

બારણું ઉઘાડી બહાર આવતાં આવતાં વૃંદાવન બોલ્યો : ‘મનીઓર્ડર આવ્યું છે એમ પહેલેથી જ કહેવું હતું ને ! તમ લોકોનો તેવો સ્વભાવ છે — મૂળ વાત દાખી રાખો ને અમથી અમથી ખુમાખુસ કરી મૂકો.’

છોકરો હસીને બોલ્યો : હાસ્તો; ખીજને વિષે તો એવું કહેશો જ તો ! પણ પોતે અજગરની પેઠે દરમાં ભરાઈ બેસો છો એવું કંઈ નથી.’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘જરૂર પડે સૌને જે અજગર-વૃત્તિ ધારણ કરવી પડે છે તો ! કેમ, પોસ્ટમેન ક્યાં છે ?’

છોકરો આંખ મીચકાવી બોલ્યો : ‘ગભરાશો નહિ, ભાઈ, ગભરાશો નહિ. ચાતકનું મોંધું ફટિક જળ પણ છે. માનિનીએ અભિમાન છોડી પોતે જ નોકરને મોકલ્યો છે. પેલા રહ્યા એ લોકો !’

વૃંદાવને ક્રોધભરી નજરે એની સામે જોઈ ભવાં ચડાવ્યાં. એ જોઈ છોકરો હાથ જોડી બોલ્યો : ‘માફ કરો, ભાઈ સાહેબ, કામદેવની પેઠે ભરમ થવા હું તૈયાર નથી, ચાલ્યો જઈ છું. અમારે તો વધુ

શું જોઈ એ, ભાઈ, કંઈક મિષ્ટાન્ન મળે એટલે બસ. એટલામાં યે આટલો ગુરસો કરશો ?

એની વાચાળતા પર ધ્યાન આપ્યા વગર ઝડપથી નીચે ઊતરી જઈ વૃંદાવને ખૂમ મારી: ‘કાણુ બોલાવે છે મને ?’

ચપરાશવાળો પોસ્ટમેન આગળ આવી બોલ્યો: ‘આપનું મનીઓર્ડર છે, બાબુ !’

હાથમાંની ફાઉન્ટન પેન ખાંખેરી લઈ વૃંદાવન બોલ્યો: ‘લાવો.’

ફૂપનતો છેલ્લો ભાગ વાંચતાં વાંચતાં વૃંદાવન દાદર પર ચડતો હતો, એવામાં પાછળથી મિ. પાલિતના ચાકરે ખૂમ મારી: ‘બાબુ !’

વૃંદાવન પાછો ફરીને ઊભો રહ્યો. નોકરે અદ્યક્ષસર એના હાથમાં એક પત્ર સુકી કહ્યું: ‘કંઈ જવાબ ?’

ઝટપટ પરખીડ્યું તોડી અંદરના કાગળ પર એક વાર નજર ફેરવી લઈ વૃંદાવને કહ્યું: ‘જવાબની જરૂર નથી, તમે જાઓ.’

ઝોરડીમાં આવી નોટ બંધ કરી વૃંદાવન સામે પડેલા રૂપિયા લઈને પેટીમાં મૂકવા ગયો. એટલામાં અમલાના મોકલેલા પત્ર તરફ નજર પડતાં ફરી તેણે તે મનમાં મનમાં વાંચવા માંડ્યો:—

ભાઈ,

આવતા રવિવારે આજ્ઞાની જન્મતિથિ છે. મિ. પાલિતે પોતાના મિત્રોને નિમંત્રણ આપ્યું છે. તું મારે મન પુત્ર જેવો છે, એટલે નિમંત્રણ મોકલવાને બદલ તને બોલાવવા મોકલું છું મને ખાતરી છે, કે તું તારી માની વિનંતિ કેમે અમાન્ય નહિ કરે. કરશે તો સૌથી વધારે દુઃખ કાને યશે એ જાણે છે ને! —

તારી — મા,

અમલા.

ઝાચિંતો એક આઘાત લાગતાં સતારતો તાર જેમ આપમેળે રણુઝણી ઊઠે, તેમ વૃંદાવનની હૃદયવીણા આ 'તારી મા' શબ્દોથી એવા જ વેગથી રણુઝણી ઊઠી. સાથે સાથે ધણી દિવસથી લુપ્ત થયેલી કોઈ એક સ્મૃતિ સજીવ બની જાગી ઊઠવાથી વ્યથા ઉત્પન્ન કરવા લાગી. બંને હાથે મોં ઢાંકી એ પળવાર મૂંગો જ બેસી રહ્યો.

કેટલીયે વાર સુધી તે કામળ હાથમાં ધરી રાખી ફરી ફરી વાંચી રહ્યો. કાગળ ટચકડો હતો, લખાણ પણ થોડું હતું, પરંતુ એ થોડા અક્ષરોમાંથી જ જે આકુળ તરંગ એના સમસ્ત અંતરમાં જાગી ઊઠેતો હતો, તે અવર્ણનીય હતો. પળે પળે 'તારી મા' એ શબ્દો જાણે અનુપ્રાસ સ્વરે તેના કાનમાં રણુકો ઊઠી, એના આકુળ પ્રાણને વધારે ને વધારે આકુલ કરી રહ્યા હતા. એક વખત, બે વખત, ને સો વખત એ છેલ્લા શબ્દો જ તેણે વાંચ્યા ક્યાં.

કેટલાં વરસો વીતી ગયાં, પણ કદીયે, કોઈએ એને આવા શબ્દોમાં સંબોધન કર્યું નથી. પુંટીની માને એ પોતે જ બલેને માં કહીને બોલાવતો હતો, પરંતુ એમાં આટલી ઉત્તેજના, — આટલી પ્રાણને મત્ત કરી નાખનારી સુખ સુધા ક્યાં નીતરતી હતી ! એમ બોલાવવી પડે, માટે બોલાવતો હતો, પરંતુ આમ બોલાવવાની અંદર આટલો ઉન્માદ આવી શકે છે, એ તો એણે કદી અનુભવ્યું નહોતું.

પરખીડિયું હાથમાં હલાવતાં હલાવતાં એકાએક એમાંથી એક બીજો કાગળનો ટુકડો બહાર નીકળી પડ્યો.

‘માનો કામળ તમને મળ્યો ! આવવું જ પડશે, — આવવું જ પડશે. કોઈ કારણ કે બહાનું હું સાંભળવાની નથી — માનવાની નથી. અડધાં જાણ્યાં અનુપ્રાસના દરિયામાં બાપા મને વહેવડાવી દેવાનું કરે છે. એવું થશે તોયે,

કેવળ એક તમારી જ આજ્ઞાએ, એ પ્રવાહની સાથે યુદ્ધ કરી કોણ તરવું નહેશે, ખબર છે ?

— આભા ”

તા. ક. અસીમ ભાઈને ય સાથે લેતા આવજો.

આની જ નીચે જુદા હસ્તાક્ષરમાં લખેલું હતું : —

“ આવજો, આવજો, મારા સમ — આવજો, નહિ તો રહી રહીને મરીશ. તમને પગે પડું, મારા જન્મદિવસના આનંદમાં, વિષાદની કાળી ટીલી તાણશે નહિ,

— આભા ”

એક હાસ્યની છટા, અનુભવે તેના હોઠના ખૂણામાં ફરકી ગઈ. ખીજી જ ક્ષણે પોતાનું સંબોધન વગરનું સ્થાન અને ‘અસીમ ભાઈ’ શબ્દો ઉપર નજર પડતાં કોણુ જાણે કેમ, તેના દિલમાં વીંછી કરડી ગયો હોય એવી વેદના થઈ આવી. આ વખતે પહેલી વાર જળબિંદુઓથી સિકત પવનના ઝપાટાએ તેના મોં ઉપર પથરાઈ પડી બાહ્ય પ્રકૃતિની તોફાની દશાનો તેને ખ્યાલ કરાવ્યો. ગરમ મગજ ખુદી હવામાં સ્વસ્થ કરવા તે બહાર પરસાળમાં ઓળ્યો અને આપોઆપ જ બોલી ઊઠ્યો :

‘આહ ! બળ્યો વરસાદે કેવા કવખતે આવે છે ! આજે કોલેજમાં જવા દે એમ લાગતું નથી.’

બાબુની ઓરડીમાંથી નની ગોપાલ બોલી ઊઠ્યો : ‘કેમ ભાઈ આમ ? આજે તો સવારનો વરસાદ પડે છે, હજી તમને અત્યારે જ એની ખબર પડી !’

વંદાવન નવાઈ પામી બોલ્યો : ‘શું કહો છો ! સવારથી આમ પડે છે !’

મોટેથી એક હાસ્ય કરી નની બોલ્યો: 'અસાર લગી કોના 'ધ્યાનમાં' કયા સ્વર્ગમાં વિચરતા હતા, બાઈ, ગરીબ ધરતીની તો જરા ખબર રાખો. આ તો છેક ખેતાલ કહેવાય.'

સાથે સાથે બીજો એક જણ બોલી ઊઠ્યો: 'આહ! શું કહે છે! જેના દેવ આંધળા છે, એના ચેલામાં તાલ ક્યાંથી હોવાનો?'

વૃંદાવન ત્યાં વધારે વાર ઊભો રહ્યો નહિ, તે પોતાની ઓરડીમાં પાછો જતો રહ્યો. જતાં જતાં તેણે સાંભળ્યું કે નની તેને જ ઉદ્દેશીને પોતાના સાથીદારને કહેતો હતો: 'ધરખૂણિયો પાછો ધરના ખૂણમાં ઘૂર્યો! બહાર રહી જ શકતો નથી!'

બીજો માણસ હસીને બોલ્યો: 'પ્રેમની મળ જ એ છે બાઈ! તને તે મને જેની ચીતરી લાગે, તે જ એ લોકોને મીઠું મધ લાગે છે. એકાંતમાં ન ખેસે તો પછી એ 'ધ્યાનમૂર્તિ'ની આરાધના કેવી રીતે થાય!'

સાંજ થવાને થોડી વાર હતી. એવે વખતે વૃંદાવન અસીમની ઓરડીના બારણા આગળ આવીને ઊભો. અસીમ તે વખતે સ્થિર નિષ્પલક નયને સામેની કોઈ એક ચીજ તરફ જોતો તન્મય બની બેઠો હતો. શી ખબર કેમ, આ જોઈ વૃંદાવનના જીવમાં એકાએક કંઈ ઉથલપાથલ મચી ગઈ. છૂપાઈને જોઈ લેવાની એક પ્રયત્ન આકાંક્ષા એને ખૂબ સાવધપણે અંદર ખેંચી ગઈ.

બીજી જ ક્ષણે સારાનરસા જ્ઞાનનો ચાખૂક ધડાક કરતો પીઠ પર પડવાથી, ત્વરિત પગલે તેણે ત્યાંથી નાસી જવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ એકાએક બારણા સાથે અથડાતાં તે ચમકીને ઊભો રહી ગયો.

અવાજથી ચમકીને અસીમે મોં ઊંચું કરી જોયું. બીજી જ ક્ષણે હાથમાંના રૂમાલ વડે તેણે સામેની પેલી વસ્તુ ઢાંકી દીધી અને બોલ્યો: 'આવો, વૃંદાવન બાપૂ, કંઈ હુકમ છે શું?'

વૃંદાવન ખોલ્યો ‘આવતા રવિવારે આભા — પેલી છોકરી હતી ને, એની જન્મતિથિ છે. એ લોકોએ મને આવવાનું લખ્યું છે. અને તને ય સાથે લઈ જવાનું કહ્યું છે.’

અસીમ જવાબમાં હસવું દાખીને ખોલ્યો: ‘મને આની ખબર છે.’

આ શબ્દોથી કોણ જાણે કેમ વૃંદાવનને ફરી આઘાત થયો. તમામ વાત પૂરેપૂરી જાણી લેવા માટે, એના હૃદયમાં એક ઉન્મત આવરતા પ્રવળપણે જાગી ઊઠી, છતાંયે જોરથી દાંત દબાવી રાખી તેણે એ ભાવ છુપાવી દીધો.

અસીમ તેના દિલનો ભાવ સમજી જઈ જાણે હસીને ખોલ્યો : ‘આમાં નવાઈ પામવાનું કંઈ કારણ નથી, વૃંદાવન બાપુ, એ લોકોએ જ મને કહ્યું છે.’

આટલું જોલ્યા પછી તે યેધ્યાન ખતી રૂમાલ લઈ મોં લૂછવા લાગ્યો. આટલી કાળજીથી સંતાડેલી વસ્તુ વૃંદાવનની આંખો આગળ ચમક ચમક થઈ રહી છે, એનો એને ખ્યાલે રહ્યો નહિ વૃંદાવન ટેબલ તરફ એકવાર નજર કરી લઈ, ત્યાંથી એકદમ ભાગી ગયો.

એ વસ્તુ આભાનો ફોટોગ્રાફ હતો. એ ફોટાની ખતે બાબુએ ખૂબ પરિશ્રમપૂર્વક સોનાના એ એરિંગ લટકાવવામાં આવ્યા હતાં. એ જોઈને જ વૃંદાવન અસીમના મનની દશા સમજી ગયો. તે સમજી ગયો કે અસીમ આભાને ચાહે છે. પરંતુ એ સાથે જ પોતાના દિલના ગુપ્ત ભાવે અનેક રૂપે જાગી ઊઠી એને જણાવી દીધું કે આભાની તરફનો અસીમનો પ્રેમ માત્ર મોહનો નશો જ છે. એ પોતે આભાની પાછળ પાગલ છે. એના હૃદય-દર્પણમાં આભાની છાંયી સદા સર્વદા મોહક રૂપે પ્રતિબિંબિત થયેલી છે — શરારનું એક એક રક્તચિંદુ આભાના

પ્રેમસ્પર્શની આશાએ સ્પંદિત બની રહેલું છે. તેથી જ ખૂબ ઉત્તેજિત બની, પરિણામે અસ્વસ્થ બની તે પોતાની ઝોરડી તરફ નાસી છૂટ્યો હતો.

શનિવારે સાંજે અસીમે હસતે મોઢે વૃંદાવનની પાસે આવી ખૂસ મારી : ‘ચાલો ભાઈ, આજે જ જવું જોઈએ.’

વૃંદાવને ધીમું હસીને ઉત્તર દીધો : ‘ક્યાં અસીમ ?’

અસીમ નવાઈ ભરી નજરે તેની સામે જોઈને બોલ્યો : ‘ભલા બોળા લાગો છો ! મિસિસ પાલિતનું નિમંત્રણ કંઈ એમ ફેંકી દેવાય એવું થોડું જ છે !’

વૃંદાવન એકદમ ગંભીર કંઠે બોલ્યો : ‘હું નથી બલો કે નથી બોલો અને એમણે તો રવિવારે આવવાનું લખ્યું છે. એ પહેલાં જવાની શી જરૂર ?’

અસીમ બોલ્યો : ‘તમને જરૂર નહિ હોય, પરંતુ જે લોકો વાટ જોઈને ખેસી રહ્યાં છે, એમની વાત જુદી છે.’

વૃંદાવનના ગળામાંથી કેવી રીતે આપો આપ જ શબ્દો નીકળી પડ્યા : ‘ખેસી રહ્યાં છે વાટ જોઈને !’

ક્રોધથી અસીમ બોલ્યો : ‘તારા જેવા લાગણી વમરના અને અકૃતજ્ઞના મોઢામાં જ આવા શબ્દો શોભે; પણ એ લોકો કંઈ તારા જેવા નથી. એટલે જ મોટા માણસના ઝગણની પેઠે તેઓ તેને બૂલી ગયા નથી.’

ધમ ધમ પગ પંછાડતો અસીમ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

થોડીવાર શાંત ખેસી રહી વૃંદાવને પેટી ઉઘાડી નોટાની

એક થોડી ગજવામાં નાખી, અને બીજી જ ક્ષણે તે ક્યાંક બહાર અદસ્ય થઈ ગયો.

એના ઢંગ જોઈ નની, ગણેશને ધક્કો મારી બોલ્યો : ‘હં, શું આ બધું ચાલી રહ્યું છે? હં? બે વાગતાં વાગતાંમાં તો ધવાયેલા હરણાની પેઠે ઊપાડ્યા!’

ગણેશ આંખ મીંચકાવી બોલ્યો : ‘તે ના ઊપડે! વાંકી નજ-રની તીરછી દષ્ટિના ચક્કરમાં પડ્યા છે, કંઈ ખ્યાલ છે!’

બંને જથ્થુ સાથે હસી પડ્યા.

મિ. પાલિતના ધરના બારણા આગળ આવીને ઊભાં રહ્યાં ત્યારે વૃંદાવને જોયું તો અસીમ ત્યાં ખૂબ કામમાં રોકાયેલો હતો. શરીર પરથી જામો ઉતારી નાખી, કમર બાંધી તે પાંદડાંનું તોરણ બાંધી રહ્યો હતો. વૃંદાવનને જોઈ ડોક ફેરવી એણે કહ્યું : ‘આવ્યા, સાઈં થયું!’ જોયુંને, વહેલા ન આવીએ તો શું નોકર ચાકરથી આ બધું કામ થાય ખરું! સાળાઓ ખાસ્સા ગધેડા જેવા હોય છે, માત્ર વેડ કરી જાણે એટલું. જાડી બુદ્ધિ કંઈ હોય તો— જાઓ, જાઓ, જામો બામો કાઢીને આવો.’

ઊમરામાં આવતાં નિર્મળાએ એને પકડી પાડ્યો. તે પોતાના ચંચળ હાસ્યની છટા વેરતી બોલી : ‘સાઈં થયું કે આપના દર્શન થયાં. ઊમરાનાં ફૂલનીયે તમારા કરતાં ઓછી કિંમત હોય છે. આવો, આ ઓરડામાં આવો.’

વૃંદાવન કંઈ જવાબ દે તે પહેલાં જ એનો હાથ પકડી ધક્કો મારી નિર્મળાએ એને ઘરમાં દાખલ કરી દીધો! આભા હસતે મોંએ

વિનતિ કરતી બોલી : ‘કાગળ તો કચારનો યે મોકલ્યો હતો, ને આપ આવ્યા આજે !’

વૃંદાવન હસીને બોલ્યો : ‘પરંતુ તમે ક્યાં એ જ દિવસે આવવાનું લખ્યું હતું. આભા !’

આભાના સુંદર વદન પર એક સ્નિગ્ધ — કંઠુ કિરણ રમી ગયું. તે બોલી : ‘લખ્યું એટલે ન અવાય કેમ ! કેમ, અસીમભાઈ તો આવ્યા !’

એકદમ ગંભીર થઈ જઈ વૃંદાવન બોલ્યો : ‘બધા કંઈ સરખા થાડા છે, આભા ! તેને વહેલા આવવાનો હક હશે કદાચ, મને નથી.’

આભાએ એકદમ જવાબ દીધો : ‘વાહ રે, મા તમારા પર કેટલું વહાલ રાખે છે, ખબર છે ?’

એ પહેલી જ વાર આભા ‘તમે’ બોલી ગઈ — બોલ્યા પછી તે શરમથી નીચું જોઈ ગઈ. પછી બોલી : ‘પણ ન આવ્યા હોત તો મને બહુ દુઃખ થાત.’

વૃંદાવન હસીને બોલ્યો : ‘કાગળની ભાષામાં કહેાને કે રડી રડીને મરત ?’

આભાએ મોં ફેરવી લઈ કહ્યું : ‘જાઓ, હું તો એવું કંઈ જાણતી નથી. એવું મેં ક્યારે લખ્યું છે !’

ગજવામાંથી કાગળ બહાર કાઢી વૃંદાવન બોલ્યો : ‘આ જુઓ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ.’

આભા છોકરીના ઉત્સાહથી બોલી ઊડી : ‘સાચે સાચ આ મેં નથી લખ્યું ! — આ નિર્મળાનું જ પરાક્રમ છે. બહુ લુચ્ચી છે એ, રહેા, એની મગ દેખાડું છું.’

દોડતી બહાર જઈ તે નિર્મળાનો હાથ પકડી તેને ખેંચી લાવી, ને બોલી : ‘પરખીડિયું બધ કરવા લીધું તે આટલા માટે —

મૂર્ખની જેમ પળવાર આંખો ફાડી નેઈ રહી નિર્મળા બોલી :
‘કેમ, શું થયું છે?’

આભા એને ધમધમાવી નાખી બોલી : ‘પાછી કહે છે શું થયું છે! કાગળમાં આવું બધું લખવાનું કંઈ કારણ?’

નિર્મળા શાંત ભાવે બોલી : ‘ઓ — આ —! હાથે લખી નાખ્યું હશે, મારો દોષ નથી!’

આભા ફરી એને ધકકા મારી બોલી : ‘જે ફરી કોઈ દિવસ જોવા માગ્યું છે તો એવું દેખાડીશ!’

મંદ હસીને નિર્મળા બોલી : ‘એ વખતે એ જોયું જશે.’

પછી ખીજ જ ક્ષણે તે વૃંદાવનની સામે જોઈ બોલી : ‘કાલે સખીને બધાં માણસો કંઈ ને કંઈ આપશે, તમે શું આપશો?’

વૃંદાવન હસીને બોલ્યો : ‘કંઈ આપવું પડે છે, શું! એમ? મને તો એની કંઈ ખબર નથી.’

હોઠ કરડતી નિર્મળા બોલી : ‘એમાં વળી કહેવાનું હોય! એ તો અંતરના ખેંચાણની વાત છે. અમે તો એમ સમજ્યું કે સખી પર તમને લગીરે પ્રેમ નથી. હોત તો જરૂર કંઈક તો લાવત. જેને પ્રેમ છે તે તો, જુઓને, આજે લાવી આપી ગયો છે.’

વૃંદાવનના મગજમાં કેવું યે કંઈ થઈ ગયું. મોં ઊંચું કરી તેણે જિજ્ઞાસુ ભાવે નિર્મળાની સામે જોયું. એને મન તો થયું કે ‘પૂછું, એ વ્યક્તિ કોણ છે, — પરંતુ પુછાયું નહિ.

ખીજ જ ક્ષણે તેની નજર ફરતી, આભાના મોં ઉપર પડી. તેને લાગ્યું કે આભાના કાનમાં ઝૂલતાં ઝેરિંગ અસીમની ઓરડીમાં ફોટોને પહેરાવેલાં હતાં એના જ જેવાં છે! તે ગંભીર કંઠે બોલ્યો :
‘સૌમાં ઓછો એવો પ્રેમ હોય છે!’

નિર્મળા બોલી : ‘ના, નથી જ તો, ગમે તેમ કહોને, કાણુ સંભળે છે ! આપવું જ પડશે, નહિ તો બીજા ગમે તે આપશે તોયે હું લાત મારી ફેંકી દઈશ સખીને લેવા જ નહિ દઉં !’

વૃંદાવનને મન થયું કે પૂછું : ‘તું જાતે જ તો કહે છે કે તમને પ્રેમ નથી, અને છતાં યે આમ ખોટી રીતે હેરાન કરે છે, એનો અર્થ શો !’

પરંતુ મોંના શબ્દો મોંમાં જ રહી ગયા. એને બદલે એ રક્ષક કંઈ બોલ્યો : ‘ગરીબ લોકો લાવે ક્યાંથી, એ પણ સમજવું નોંઈ એ ને !’

રોષ ભરેલા સ્વરે નિર્મળા બોલી : ‘તો એવી કીમતી જાણુસ માગી છે યે કાણુ ? બજારમાં સસ્તી ચીજોની શું કંઈ ખોટ છે !’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘પણુ એથી કંઈ ઓછું પતી જાય છે ? જેને આપવાની છે તેને ગમે ત્યારે ખરું ને !’

નિર્મળા ઉત્સુકતા પૂર્વક બોલી : ‘ત્યારે એમ કહોને, લાવ્યા છો છતાં ચાલાકી કરો છો ! નોંઈ, શું લાવ્યા છો—અરે વાહ, હાર તો સુંદર છે, પહેરાવી દોને, નોંઈ, કેવો શોભે છે !’

વૃંદાવનનો હાથ જરા ધ્રુજ ગયો. આભાએ પોતે જ ગળું ન લાંબાવ્યું હોત તો, હાર જરૂર નીચે જમીન ઉપર જ પડત.

બારણા પાસે ઊભેલો એક માણસ આ દ્રશ્ય ઈર્ષ્યાળુ નજરે નોંઈને ક્રોધથી લાલ બનેલી આંખે એમની સામે નેતો ખસી ગયો, ક્રોધ એ એને જોયો નહિ.

गुरुकुल कांगड़ी

: १३ :

भा અને દીકરીના અતિ આગ્રહને વશ થઈ બંને જણને ત્યાં જ રોકાઈ જવું પડ્યું. આભાના પ્રયત્નોના પરિણામે અસીમનું ઉદાસ મોં ફરી પ્રકુલ થઈ ગયું.

સાંજ સમે ફૂલની એક ટોપલી ઊંચકી લાવી નિર્મળા બોલી :
‘આવો નેઈએ, કેને સરસ માળા ગૂંથતાં આવડે છે !’

અસીમ ઠેકઠો મારી બોલી ઊઠ્યો : ‘એ કામ મને બહુ સરસ આવડે છે. નાનપણમાં માની પાસે ધરણાં પણ ગૂંથતાં શીખી ગયો છું. આજે પણ તાર લાવી આપો તો માથાનો મુગટ સુધ્ધાં હું ગૂંથી આપું.’

નિર્મળા હસીને બોલી : ‘લાવી આપો તો કાણુ ન કરી આપે ! તાર વગર કરી શકે તેને જ કારીગર તો કહેવાય. વૃંદાવનબાણુ, કેમ કંઈ બોલતા નથી !’

વૃંદાવનબાણુ બોલ્યા : ‘માફ કરજો, આ કામ મને બિલકુલે આવડતું નથી.’

મળક ભયાં અવાજે નિર્મળા બોલી : ‘ એ કેમ બને, ભાઈ, પુરુષ થઈને આવું કેમ બોલો છો ! બહુ અધરું કામ ખરુંને, આ થોડાં ફૂલ ગૂંથી કાઢ્યાં કે પત્યું. ’

અસીમ મશ્કરી કરવાનો લોભ જતો ન કરી શકવાથી બોલ્યો : ‘ તો ખાલી શ્રમ કરશો નહિ, વખતે હાથમાં લાગી ખેસશે ! ’

વૃંદાવને ધીર કંઠે ઉત્તર દીધો : ‘ હાથ એવા માખણના લોંદાના બનેલા નથી. નાનપણમાં ઘણાંઓની ગરદન મરડીને એ તૈયાર થયેલા છે. આ કઠોર હાથ છે, ફૂલની સાથે એનો જરાયે મેળ નહિ ખાય. અને વળી એ કામ પણ છોકરીઓ જેવું છે ! ’

નિર્મળા હસીને બોલી : ‘ તમારા અભિપ્રાય મુજબ છોકરીઓની ગણતરી માણસમાં થતી જ નથી, કાં, વૃંદાવનબાણુ ! ’

વૃંદાવન ભેઠો પડી બોલ્યો : ‘ હું કંઈ એવું નથી કહેતો. સંસારનાં કાર્યોમાંથી કેટલાંક સ્ત્રીઓને અને કેટલાંક પુરુષોને એમ ભાગ કરી સોંપી દેવામાં આવ્યાં છે. જેનું જે કામ, તે તેણે કરવું જોઈએ. ’

વાતની વચમાં તે સોય લઈને ખેસી ગયો હતો. નિર્મળા બોલી : ‘ તો તો તમે અમને રસોડામાં જ પૂરી રાખવા ચાહો છો, કેમ ! ’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ ના એવું નથી ચાહતો, તોયે સો પોતા-પોતાના કર્તવ્ય દ્વારા જ ઉત્કર્ષ પામે એટલું ઈચ્છવા યોગ્ય છે. ’

નિર્મળા બોલી : ‘ સમગ્રયું નહિ. ’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ દાખલા તરીકે — સેવા. એ સ્ત્રીઓનો જ ઈન્જરો છે. જોકે તેનો થોડોક ભાગ પુરુષોને માટે પણ છે, તો પણ એ ન છૂટકે. નહિ તો માંદા બિમારોની સેવા શુશ્રૂષા માટે દવાખાનાં-ઓમાં આટલી બધી નર્સો રાખવાની કંઈ જ જરૂર નહોતી. હજાર

પ્રયત્નો કરે તો પણ પુરુષ — સ્ત્રીના જેવા સ્વભાવ-ક્રામણ હૃદયથી સેવા કરી શકતો નથી. એટલે ઊણુપ રહી જ નય છે ! ’

નિર્મળા હસીને બોલી : ‘ જાણો છો — કે ઊણુપ રહી નય છે, છતાં તે પૂરી કરવાની કોશિશ નથી થતી. એ દોષ નહિ ? ’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ કખૂલ, દોષ છે, પરંતુ જે ઉપાદાનથી અમે ધડાયેલા નથી તે અમે લાવીએ ક્યાંથી ! સ્ત્રીઓનો જીવ સ્વાભાવિક સ્નેહથી ભરેલો છે. એટલે જરા દુઃખ પડે કે બાળક માની પાસે જ દોડી નય છે, બાપની પાસે નથી જતું. ’

અસીમ વૃંદાવનના હાથ ભણી નેઈ બોલ્યો : ‘ પરંતુ માળા તો સરસ જ ગૂંથાઈ રહી છે. પુરુષ છતાં સુંદરતાનો ખ્યાલ કંઈ ઓછો નથી. ’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ એનું કારણ સ્ત્રીના હાથે ઊછર્યો છું એ છે, ખીજું નથી. ’

નિર્મળા કૌતુક ભરી નજરે એની સામે નેઈ બોલી : ‘ ઓહો, ત્યારે તો તમે સ્ત્રીના મૂંગા ઉપાસક છો. ’

વૃંદાવન વાત દાખી દેવાના હેતુથી હાથમાંથી માળા ખતાવી બોલ્યો : ‘ પહેલેથી જ મેં કહ્યું હતું કે કઠોર હાથમાં પડીને આ ફૂલ રડીરડીને અડધાં થઈ જવાનાં છે, જુઓ, મારું કહેવું ખરું હતું ને ! ’

આભા પાસે આવી બોલી : ‘ નેઈ આપો તો, મારા હાથમાં. ’

નિર્મળા હસીને બોલી : ‘ ના, ના, એની કિંમત ન આપે ત્યાં લગી આપશો નહિ. આટલી મહેનતનું મૂલ્ય તો ખરુંને કાંઈ ! ’

આભા બોલી : ‘ દઈશ, એમાં શું ! જાતે રાંધીને ખવડાવીશ. ’

બોલી તો નાખ્યું, પણ ખીજી જ ક્ષણે શરમથી લાલ બનેલા મુખે, વટોળિયાની પેઠે તે ત્યાંથી છટકી ગઈ.

: ૧૪ :

અ. ખૂટ આનંદ ઉદ્ધાસમાં બીજા દિવસનું સવાર થયું.

શહેરનાં કેટલાયે જાણીતાં માનીતાં માણસો મિત્રની દીકરીના જન્મદિવસે તેને આશીર્વાદ આપવા આવ્યાં હતાં.

ધન અને સંસ્કારિતાને લીધે મિ. પાલિતના ઘરે ઈન્દ્રભવનના જેવી સુંદરતા ધારણ કરી હતી, અને આભા જાણે બની હતી આ રાજ્યનો જીવાત્મા — સફેદ કિનારીવાળા ચણિયા ઉપર તેણે બારીક આસમાદ્વી રંગની સાડી પહેરી હતી, અને બરાબર પરી રાણીના જેવી દીપતી ઘરમાં ઘૂમતી હતી.

હાસ્યની પ્રતિમા સમી, આનંદનાં મોજાં ઉછાળતી નિર્મળાએ આવીને આભાને ધબ્બો માર્યો. કૃત્રિમ ક્રોધ ભરી આંખે એની સામે જોઈ આભા બોલી : ‘વાગતું નહિ હોય કાં !’

નિર્મળા એના કાનની પાસે મોં લઈ જઈ બોલી : ‘જન્મ દિવસે લેણદેણ પતાવી લેવી સારી, ખોટું કહું છું ?’

આભા રોષ કરી બોલી : ‘તારી સમસ્યાઓ હવે રહેવા દઈશ ?’

નિર્મળા બોલી : ‘આમાં સમસ્યા જેવું તને શું લાગ્યું? કેતી વીંટીએ બંધાવું છે, એ કહેતે.’

આભાએ ચપળ નયને પળવાર ચોતરફ જોયું, પછી નિર્મળાને ધક્કો મારી બોલી : ‘મર, મર, જહાનમમાં જા !’

નિર્મળા બોલી : ‘ધાર કે ગઈ, પણ એથી તને શો લાભ થવાનો છે?’

આભા બોલી : ‘લાભ નુકસાન મારે જોવાનું નથી, તું મર!’

નિર્મળા બોલી : ‘મરું, તો એ અસીમ સાગરમાં જ પડીને મરીશ તારા ભાગમાં વૃંદાવન છે, તિલક માળામાં એ શ્રી અંગ સરસ શોભશે.’

મોઢે રૂમાલ દાખી દઈ હસતી હસતી આભા બોલી : ‘એ શું અલી !’

નિર્મળા નિરાશાનો નિસાસો નાખી બોલી : ‘અરે બાઈ, શું કરું કહે, આંધળા દેવ બાધા આખડી માનતા નથી.’

આભા બોલી : ‘તો આટલાં દિવસના પોષેલા દેવને વહેતા મૂક.’

નિર્મળા બોલી : ‘તે મૂક્યા જ છે તો ! હમેશાં તે વાશી ભાત ને કાંજ કંઈ સારી લાગે?’

આભા હસીને બોલી : ‘તને તો ન લાગે, પણ એનું શું થશે?’

નિર્મળા મોં બગાડી બોલી : ‘થવાનું શું વળી ! મનગમતું કંઈ બોળા લેશે. તને જો એટલું દરદ થઈ આવતું હોય તો તું જ જાને?’

આભાએ એના ગાલ પર આંગળી વતી એક ડોંસો લગાવી દીધો. બીજી જ ક્ષણે પૂંડળ જોઈ એ બોલી : ‘ચૂપ - બાપા -’

મિત્રની સાથે મિ. પાલિતને વાત ચાલી રહી હતી. કેઈએ પૂછ્યું : ‘આભાના વિવાહનું કંઈ નક્કી કર્યું કે નહિ, પાલિત?’

મિ. પાલિત બોલ્યા : ‘હજી બાળક છે, એટલામાં વિવાહની શી ઉતાવળ છે?’

મિત્ર બોલ્યો : ‘પણ કરવો તો પડશેને? મને પૂછો તો, આજથી જ પસંદગી કરી રાખવી સારી!’

મિ. પાલિત હસી બોલ્યા : ‘વિલાયત જઈ આવેલો ન મળે ત્યાં લગી છોકરી નાખવાની મારી ઇચ્છા નથી.’

મિત્ર હસીને બોલ્યો : ‘પોતે બેરિસ્ટર ખરાને, એટલે બેરિસ્ટર જમાઈ માટે આટલો આગ્રહ છે.’

મિ. પાલિત બોલ્યા : ‘બનવા નેગ છે. તોયે શું કરું, મારા અભિપ્રાય મુજબ તો વિલાયત ન જઈ આવે, ત્યાં લગી કોઈનું જે જ્ઞાન સંપૂર્ણ થઈ શકતું નથી. અદ્ય કાયદો, ઉચ્ચ શિક્ષણ, જે કંઈ કહે તે બધું વિલાયતમાં જ છે, અહીં નથી. આ વાત માનો છો તમે?’

પેલી વ્યક્તિ મિ. પાલિતના શબ્દોમાં હા એ હા કરી બોલી : ‘ખરું છે.’

એ ત્રણ દિવસ પછી એચિંતો એક દિવસ અસીમ મિ. પાલિતની પાસે આવીને બોલ્યો : ‘હું વિલાયત જઈ છું. માઈનિંગ કે એવું ગમે તે કંઈ ભણી આવીશ.’

ઉત્સાહ - ભરપૂર કંઈ મિ. પાલિત બોલ્યા : ‘સરસ, સરસ! ખરેખરા જ્ઞાનનો અંકુર વિલાયતમાં જ ફૂટે છે. અને એ તો — જે તને માફક આવે તે કરજે. વૃંદાવન ક્યાં છે, એ આવે છે ને?’

અસીમ મેં બગાડી બોલ્યો : ‘ એની વાત જ જવા દોને. બાપ નથી, અને દાદાની આગળ મોટો થયો છે. એ દાદા પાછા ચૂસ્ત હિંદુ છે, વિલાયતનું તો ઠીક, પણ કોઈને ત્યાં ખાવાપીવાનું એ એમને ગમતું નથી. હં, પણ મને જરા થોડી ઘણી સલાહ સૂચનાઓ આપવી પડશે. રીતભાત. અદ્ય કાયદા કશાની મને ખબર નથી છેવટે મૂખ બનવું પડે. ’

મિ. પાલિતના મુખ પર પળભર વિષાદની એક કાળી છાયા પ્રસરી ગઈ. પરંતુ બીજી જ પળે, ખૂબ ઉત્સાહમાં આવી એ બોલી બેઠ્યા : ‘ એ તો કહીશ જ ને. તો પણ, એ ખરું કે એક એ કલાકમાં શીખી લેવાય એવી ચીજ એ નથી. ટૂંકમાં કહું તો ખૂબ ભળતા રહેવું જોઈએ. તો પણ એ લોકો એવા વિવેકી છે કે ભૂલચૂક નતે જ સુધારી લે છે. વિલાયત ગયા વગર, એ લોકો કેવા મહાન છે એની કલ્પના પણ બાવની મુશ્કેલ છે. ’

તે દિવસે આભાને મલી અસીમ બોલ્યો : ‘ એક પ્રમળ આશા મનમાં ભરીને હું અક્ષાટ મહાસાગરમાં નાવ હંકારું છું — પાછો આવું ત્યારે એ આશા પૂરી થશેને, આભા ? ’

આભા ગંભીર કંઠે બોલી : ‘ આશા છોડો દેવી જ સારી છે, અસીમ ભાઈ, સખી પરણેલી છે. ’

નવાઈ પામી, આભો બની અસીમ બોલ્યો : ‘ સખી ? સખી કોણ ? ’

આભા મંદ હસીને બોલી : ‘ હજી જહાજ પર તો ચડ્યા નથી. એટલામાં જ આટલું ભૂલી ગયા ? ’

અસીમ બોલ્યો : ‘ પરંતુ સખી ! સખી કોને કહે છે ? ’

આભા બોલી : ‘ પાછા આગ્યા પછી આશા પૂરી થશે કે નહિ એમ પૂછો છો એ — નિર્મળા. ’

અસીમ હસીને બોલ્યો : ‘ કેણે કહ્યું ? એ તો તમે છો. ’

એકાએક એક લાલ વાદળથી આભાના ગાલ લાલ થઈ ગયા ! તે નીચે મોંએ, નખ ખણતી ખણતી બોલી : ‘ મારી વાત છોડી દો. મારે કદાચ આ જનમ કુંવારી જ રહેવું પડશે. ’

અસીમ રક્ષ સ્વરે બોલ્યો : ‘ આ નિરાશાભરી વાણીનું કારણ જ્ઞાવન છે, નહિ આભા ? ’

પણ વાર મૂંઝી રહી આભા એના કરતાં યે વધુ રક્ષ સ્વરે બોલી — ‘ આનો સામેો જવાબ, હું હમણાં જ દઈ શકું છું, અસીમ બાબુ, — પણ જવા દો, એટલી નીચતા મારામાં હજી નથી આવી. ’

આભાના શબ્દોથી બિલકુલે ગુસ્સે થયા વગર અસીમ બોલ્યો : ‘ પણ હું એ જ જાણુવા માગું છું. ’

આભાનો સતેજ અવાજ — યુદ્ધકાળના શંખની પેઠે વાગી ઊઠ્યો. દર્પભરે પગ ઠોકી એ બોલી : ‘ ન જાણુવામાં જ તમારું ભણું હતું. પણ જીત કરો છો તો કહું છું, કે સમ્યક્તાના નિયમનો ભંગ કરીને જે કૃતદ્વી પુરુષ સ્ત્રીનું સન્માન સાચવી શકતો નથી, તેની સાથે પરજીવાની વાત તો દૂર રહી, પણ હું એને પૂરા દિલથી ધિક્કારું છું. પણ તમે જ્ઞાવનબાબુના મિત્ર છો એટલે, આટલા દિવસ તમારી મધી રીતભાત સહી લીધી છે, પણ હવે હું નથી સહેવાની. ’

બોલવું પૂરું થવા આવતાં ચાલી જવા માટે વેગથી પગ મૂકવા જતાં, એકાએક એ ચમકીને ઊભી રહી, અને ફરીથી બોલી : ‘ ભાઈ

ખેનતે જે નજરે જુએ છે એ નજરે મતે જોવાની જો કદી પણ
તમારામાં હિંમત હોય, તો કહું છું, આવજો. આભા ખેનતો પ્રેમ
આપવામાં કંજૂસાઈ નહિ કરે, પણ સાથે સાથે યાદ રાખજો કે એ
પણ એક ખીજ વ્યક્તિને લીધે જ છે.

ખીજ જ પળે તે દોડતી હોય તેમ સાંથી જતી રહી.

: ૧૫ :

અસીમની વિલાયત જવાની વાત સાંભળી ત્યારનું, ઘટાવનનું મન પણ ચંચળ જેવું બની ગયું હતું. એની સાથે ફરી આવવાનું ન બને ! એમાં દોષ શું ! બાણવા પણ મળશે, અને પરદેશ જોવાનો આનંદ પણ મળશે — બેય એક સાથે. શાસ્ત્રનો તો વંધો નથી, પણ સમાજનો છે. સમાજ આ કેવો અન્યાય કરે છે !

બીજી જ પળે, પરંતુ, મન બીજી જ વાત કરવા લાગ્યું. અરેબર શું પોતે બાણવા માટે વિલાયત જવા ઇચ્છે છે, કે પછી પેલું રૂપાણું કુમળું સુખ હક કરી, પ્રેમપૂર્વક વરણ કરી લઈ શકાય તે માટે તેને આવું મન છે ? પરાજયની બીકે તેનું મન ચંચળ બની ગયું; તર્કનાં મોઝાં ઉછાળી તે સિદ્ધ કરવા મથ્યો કે એવું હોય તોયે શું ? એમાં યે શું ખોટું છે ? નારી પણ જગતનું અમૂલ્ય રત્ન છે. તરતાં આવડે છતાં, રત્ન લેવા સાગરમાં ડૂબવાની બીકે ન જવું એ તો દુર્બળતા કહેવાય.

અસ્થિર મગજને કાણુમાં લાવવા માટે તે મન મનથી પ્રશ્ન કરવા લાગ્યો : ‘તો આ પ્રવાસને બાણવાનું નામ આપવાની શી જરૂર ?’

બીજી પળે પોતે જ પોતાના પ્રશ્નનું સમાધાન કર્યું: ‘કેમ, ભણવાનું નહિ બને! બે ચાર વરસની મહેનતમાં લાંથી હું જેટલો હોશિયાર થઈને પાછો આવીશ, એટલો અહીં સાત વરસે પણ થઈ શકીશ કે કેમ તે સંદેહ છે. તે ઉપરાંત પ્રાથ્વાલ ભણુતરની અહીં દેશમાં કદર થાય છે એ વધારામાં. લોકો વિલાયત જઈ આવેલા દાકતર કે વકીલ પર જેટલો વિશ્વાસ રાખે છે, તે તેને માન આપે છે, તેના સોમા ભાગ જેટલું પણ આ દેશી પરીક્ષાઓ પાસ કરેલા વિદ્યાર્થીને લોકો માન આપે છે કે કેમ તે શંકા છે.’

ત્યારે તો એમ કે આ પ્રવાસમાં ખોટું કંઈ જ નથી. અને છતાં એમાં એક કાંકરે બે પક્ષી પાડવાનો પૂરો સંભવ છે. એટલે નિષ્ક્રિય રહેવું એ નરી મૂર્ખાઈ છે. આભા સુન્દર છે — એ અનુપમ સુન્દરતા ભૌતિક નથી લાગતી — સ્વર્ગીય લાગે છે — એને પત્નીરૂપે મેળવવી જ જોઈએ, એ જ અસીમનો મુખ્ય હેતુ છે. તો શું આમ સહેલાઈ થી, વગર પ્રયત્ને એને હાથમાંથી જવા દેવી? ના, ના, કદાપિ નહિ. હું પણ જવાનો. એને પત્ની તરીકે ગ્રહણ કરવાનો માત્ર મને જ અધિકાર છે. ઈશ્વરની સૂચના છે, — ‘તારા જીવન પ્રવાહની સાથે આભાની જીવન-સરિતાની ગોમુખીધારા મેં ભેળની દીધી છે, એ ભૂલતો નહિ.’ ના, ના, એ અધિકારથી હું મને પોતાને કોઈ રીતે વંચિત રાખવાનો નથી.

વિચારમાં ને વિચારમાં તે એકદમ ચમકી ગયો. આ શું કરી રહ્યો છે પોતે! દૂર દૂરના પેલા ગામડાના ઘરમાં એની જ આશાએ એક ભોળા છોકરી હાથમાં દહીં ને માળા લઈ વાટ જોતી બેઠી છે! શા યુનો કર્યો એણે? સગાંવહાલાં બધાંયે, તેમને બંનેને વચનના પાશમાં બાંધીને ભાગ્યના એક જ પ્રવાહમાં વહેવડાવવા કેડ બાંધી બેઠો છે, બાળ કીડાઓમાં એ પોતે પણ એને પોતાની કહીને સ્વીકારતો આવ્યો છે. આજે એક સાધારણ મોહના ભરેલા પડો. એ સદા-

જાળની સ્વકીયાને પરાઈ ગણી હડસેલી કાઢવી એ શું ન્યાય છે? એ શું ધર્મસંમત છે?

ખૂબ હડીલી છે એ છોકરી. જમાના-જૂની પ્રથાએને વળગી રહી એ અંધારા ઝોરડામાં જ પોતાને છુપાવી રાખવા ઈચ્છે છે. સમ્યક્તાની નિર્માળ જ્યોત્સ્ના એને મન ‘શહેરના વટલેલવેડા.’ છે. એનું નામ, એનું ચાલચલન, રીતભાત બધુંયે એ ગંદા ગામડિયા બીબામાં ઢાળેલું છે! ના, ના, એ જંગલી છોકરીની સાથે એનું મિલન — અસંભવિત!

ગરમ મગજ ઠંડુ કરવા તેણે પથારીમાંથી ઊડી, સામેની બારી ઉઘાડી નાખી. પૂર્ણિમાની નિષ્કલંક ચાંદનીનાં નિર્માળ કિરણો દોડી આવી એનાં આંખ મોં પર, આખા શરીર પર પથરાઈ પડ્યાં. બારી આગળ ઊભા ઊભા તેણે પ્રકૃતિની એ નિસ્તબ્ધ અમલ-ધવલ-લીલામાં પોતાને ડુબાડી દેવાનું મન કર્યું.

ચંદ્રનો શુભ પ્રકાશ — ઝાડ, રસ્તો, સીમ, ઘાટ, બધુંયે શુભ શુભ બની ગયું છે. નાખી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી માત્ર સંકેત પ્રકાશનો મનમોહક પટો જ દેખાય છે. એક જ પ્રવાહમાં જગત આપું મત બની ગયું છે. એ દૃશ્ય જોઈ આંખો ભીંજાઈ આવી.

તેણે વિચાર કયો : ‘હું પણ કેમ આવો ન બનું! પુત્રી અસમ્ય છે, જંગલી ને, એથી શું થઈ ગયું! હું મારા હૃદયનો તમામ પ્રેમપ્રવાહ આવી જ રીતે વહેવડાવી દઈ, તમામ તળાવ ખાખોચિયાંને ઢાંકી દઈ, શા માટે તેને મારી જ પેઢે તૈયાર કરી ન દઉં!’

ઝોચિતું તેના હૃદયમાં મશ્કરીના સૂરે કોઈ બોલી ઊઠયું હોય એમ તેને લાગ્યું : ‘એવું નથી બનતું — એવું નથી બનતું!’

ભાવશૂન્ય ભાવે માથું હલાવી તે અસ્ફુટ સ્વરે મનમાં મનમાં બોલ્યો : ‘કેમ ન બને! આ ચાંદનીની અમૃત ધારાથી આખા જગતનો

ચહેરો બદલાઈ ગયો છે ને ! જરૂર બનશે. આજાને મારી જરૂર નથી, એ અસીમની છે. ના, ના, એના કરતાં મારી પુંડી જ સારી છે. ’

આખા જગતમાંથી જાણે પ્રતિઘોષ સંભળાવા લાગ્યો : ‘એજ બરાબર છે, એ જ બરાબર છે. કોમળ તરંગના મધુર કલ્પોલમાં ગાન ગાઈને નદી જાણે કહેતી ગઈ — એ જ બરાબર છે. ઊંઘતાં પંખીઓ એ સુંદર સ્વપ્ન નેઈ ચમકીને જાગી ઊઠી, નિદ્રાથી ઘેરાયેલી આંખે ગાવા લાગ્યાં — એ જ બરાબર છે, એ જ બરાબર છે કૂલની મધુર ગંધ ચોરી લાવી, પવન જાણે તેના મોં પર ઢળી પડવા લાગ્યો ને કાનોકાન કહેવા લાગ્યો : — એ જ બરાબર છે, એ જ બરાબર છે. ચાંદનીએ પણ જાણે બમણા ઉત્સાહથી ઉજ્જવળ બની કહ્યું — એ જ બરાબર છે, એ જ બરાબર છે.

દૂરનાં ઝાડો તરફ તેણે નજર કરી તો તેને લાગ્યું, જાણે એ ઝાડો એક પછી એક શાખા રૂપી આંગળીઓ હલાવીને તેને ખોલાવી રહ્યાં છે : ‘આવ, આવ દોડી આવ, એ રાહ જોતી ખેડી છે. ’

આ આહ્વાન અસહ્ય થઈ પડવાથી તેણે બાહ્ય સૃષ્ટિ પરથી નજર ફેરવી લીધી. થાક્યા પાક્યા દેહે તેણે પથારીમાં શરીર ઢાળી દીધું, પરંતુ તોયે તેનો છૂટકારો થયો નહિ. પ્રકૃતિની વાણીના પડવા એના વિચારોમાં ફરી ફરીને જાગવા લાગ્યા : ‘એ સરસ દેશમાં જ ચાલ એને તારી મરજી પ્રમાણે ઘડી લે, એમાં શું ! ચાલ, હવે મોડું ન કર. ’

ઉશ્કેરાટમાં ઝોટ આવે એ પહેલાં જ તે પોતાનો સરસામાન બાંધવા લાગી ગયો. બીજે જ દિવસે સવારની ગાડીમાં દેશ તરફ રવાના થઈ જવાની એની ઇચ્છા હતી.

: ૧૬ :

૨૧૨૬ ઋતુનું એક કાળું વાદળું આકાશ માર્ગે તણાતું જતું હતું, તે એકાએક માથા પર આવીને સ્થિર બેસું રહી ગયું. તારના દોરડા ઉપર એક કાળું પંખી બેઠું હતું, ઓચિંતું સિસોટી વમાડી દૂરના આંખાના વન ભણી બીડી ગયું.

ગામના કેટલાક ખેડૂતો મોં ફાડી કલકત્તાના બાણને આવતો બેઠો રહ્યા હતા. ઇંદાવનની નજર એકાએક ભમીને એ તરફ પડતાં. એ લોકો ખસી ગયા. એક ગાય ખેતરનું ફૂલું ફૂલું ઘાસ ખાતી હતી. એકાએક મોં ઊંચું કરી એણે લોહપ નજરે પવનમાં હિલોળતાં ખેતરના પાક ભણી નજર કરી. પણ ખીજી જ ક્ષણે અસ્ફૂટ શબ્દ કરી એ પાછી ઘાસ જ ખાવા લાગી ગઈ.

ધર તરફ જતાં જતાં રસ્તામાં એ વિચાર કરવા લાગ્યો —

પેલો સફેદ સારસ પાણીને કિનારે ગરદન વાંકી કરી બેઠો છે, એને ખબર છે કે જગતમાં એનું કોઈ દુશ્મન નથી. પેલું પંખી ઝાડે ઝાડે નાચતું ફરે છે — એને ખબર છે કે આ જગત આખું મારા કબજામાં છે. જગતમાં બધે આનંદ જ આનંદ દેખાય છે. મુક્ત ! — મુક્ત ! — મુક્ત ! આખી દુનિયામાં બસ મુક્તિની જ બોલબોલા ચાલી

રહી છે. વાહ, આટલા મુક્તિના વાતાવરણમાં જ રહેવા છતાં ગામડાના લોકો મુક્તિના ભક્તો કેમ નથી બનતા ?

પરંતુ આ ‘કેમ’નો યોગ્ય ઉત્તર તેને ન સૂઝે તે પહેલાં તો ખસ ખસ અવાજ સાંભળી તેણે ચમકીને નજર કરી, તો જણાયું કે ક્યારેનાયે તે પેલા મોટા પુકૂરની પાળે આવી પહોંચ્યો હતો. એક ઝાડની ઓથે બેસા રહી તે થોડી વાર મોં ફાડી જોઈ રહ્યો.

ઘાટ પર એકલી બેઠી બેઠી પુંટી વાસણ માંજ રહી હતી. કેટલાક પાળેલા હંસો એના હાથમાંથી નંખાયેલા ભાતના દાણા ખાવા જાણે કે તેના શરીર ઉપર ધસી આવતા હતા.

પુંટી આ હંસોને હાથના મૃદુ ધક્કાથી પાછા ધકેલી બોલી બેઠી : ‘ખસી જ, નહિ તો મારીશ, છાંટા કેમ ઉડાડે છે ?’

વૃંદાવને શાંત પદે આગળ વધી ખૂસ મારી : ‘પ્રભા !’

એકાએક પૂંઠળ જોઈ પુંટી હાથમાંનું માંજવાનું વાસણ મૂકી દઈ બેઠીને બેભાન થઈ ગઈ. આતુર નયને વૃંદાવનની સામે જોઈ તે પ્રકૂલ સ્વરે બોલી : ‘ઓ મા ! તમે છો ! ક્યારે આવ્યા ?’

મનની ચંચળતા દબાવી દઈ વૃંદાવન બોલ્યો : ‘આ હમણું જ આવ્યો આવું છું. પ્રભા, તમે સૌ મળ્યા છો.’

આલી બની વિસ્મયથી એના મોં સામે જોઈ રહી પુંટી બોલી : ‘પ્રભા, પ્રભા કોને કહ્યો છો, હું તો પુંટી છું. એટલામાં નામે મૂલી ગયા ?’

વૃંદાવન નાક સાફ કરી બોલ્યો : ‘એ કંઈ ગામડિયું નામ મને પસંદ નથી. એટલે આજથી મેં તારું નામ ‘પ્રભા’ પાડ્યું છે, સમજીને ?’

પુંટી હસીને બોલી : ‘તમે તો પાડ્યું, પણ અત્યારે એ યાદ રાખવા હોય એકું છે જાતમથી તો પુંટી હતી તે આજે પ્રભા

બની ગઈ એને યાદ કેવી રીતે રહેશે! તમે બોલાવશો તો કદાચ હોંકારો દેવામાં રે ભૂલ થશે.’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘કંઈ વાંધો નહિ. બેચાર વખત ભૂલ થશે, પછી નહિ થાય.’

માંજેલું વાસણ કેડે ઉપાડી લઈ પુંડી બોલી : ‘એ પછીની વાત પછી થશે. અત્યારે તો ઘેર ચાલો.’

સ્થિર આંખે પળવાર એની ભારથી નમેલી દેહભણી નોંઈ રહી વૃંદાવન બોલ્યો : ‘આ બધી વેઠ શા સારૂ, પ્રભા! જિ, હવે ન કરતી!’

પુંડી બોલી : ‘વાહ રે! અમારું કામ અમે નહિ કરીએ તો કાણ કરશે? — તમે?’

અસ્થિર નયને ચારે તરફ નોંઈ વૃંદાવન બોલ્યો : ‘શું બીજું કાંઈ કરનારું નથી??’

પુંડી ગાલે હાથ દઈ બોલી : ‘તમે તો નવાઈનું બોલો છો, બીજું કાણ હોય તે? કામ કરવામાં હું ને મા. એના કામમાંથી થોડો ભાગ ન પડાવું તો એ એકલી કેટલું કરે. કહો?’

અધીર ભાવે પગ ઠોકી વૃંદાવન બોલ્યો : ‘દાદુની કેવી ભૂલ છે! કાંઈ બાઈ રાખી લીધી હોય તો શો વાંધો!’

હોહ કરી પુંડી બોલી : ‘ઉંહ! કલકત્તાની હવા લાગી લાગે છે. ઘરમાં માણસો તો આખાં ત્રણ, ને એટલાનું કામ કરવા પાછી બાઈ રાખવી પડે, એવી શી જરૂર? પડદા બીબી તો નથી ને!’

દઢ સ્વરે વૃંદાવન બોલ્યો : ‘નહિ, એ નહિ ચાલે. દાદુ આ બોટું કરે છે!’

પુંડી હસીને બોલી : ‘વારૂ, એ અંધડો એમની સાથે કરી લેજો, અત્યારે તો ઘેર ચાલો.’

બંને ચાલતાં હતાં, ત્યાં વૃંદાવન બોલ્યો : ‘આ વખતે કેમ આવ્યો છું, ખબર છે?’

માથું ધુણાવી પુંડીએ એના મોં સામે જોઈને પૂછ્યું : ‘કેમ?’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘તને કલકત્તા લઈ જવા.’

મૂઠી વાળેલા હાથે ગાલ દબાવી પુંડી બોલી : ‘ઓ મા! એ શું! કેવું બોલો છો તમે તે! ત્યાં આવીને હું શું કરવાની?’

ગંભીર સ્વરે વૃંદાવન બોલ્યો : ‘હું જઈને જો કરું છું, તે તું કરજે, ભણવા ગણવાનું શીખજે.’

પુંડી પૂંઠ ફરી ખંધાઈ ભયું હાસ્ય કરી બોલી : ‘કંઈ કારણ? નોકરી કરવાની છે શું?’

વૃંદાવન હસીને બોલ્યો : ‘ભણવા ગણવાનું શીખ્યા એટલે નોકરી જ કરવી પડે એવું કંઈ નથી.’

પુંડીએ ટૂંકા પ્રશ્ન કર્યો : ‘તો પછી?’

વૃંદાવન સ્થિર નજરે એના મોં સામે જોઈ મુરખીવટ ધારણ કરી બોલ્યો : ‘ભણ્યા વગર જ્ઞાન આવતું નથી; ભવિષ્યના જીવનનો વિચાર કરતાં ભણતર એ આપણી પહેલી જરૂર છે.’

પુંડી ચીડ ભર્યા સ્વરે બોલી : ‘શી ખબર, આ બધું શું બોલી રહ્યા છો, મને તો કંઈ સમજ પડતી નથી. મારાથી તો ભણવા ગણવાનું કંઈ નહિ બને. કહે છે કે ત્યાં ગયા પછી મડમ બનવું પડે છે!’

વૃંદાવન હસીને બોલ્યો : ‘ઊજળાં લૂગડાં પહેરવાથી કંઈ મડમ બની જવાતું નથી, બાકી તંદુરસ્તીની નજરે એ જરૂરી છે.’

પુંડી ચીડાઈને બોલી : ‘તો અમે ગામડિયાં શું સદાકાળ માંદલાં જ રહીએ છીએ એમ તમે સમજો છો? કેટલી કલકત્તાની બીબીઓ અમારા જેટલાં મડમ કરી શકશે કહે બોલો? ભણતર ભણતર કોને

કહો છો, અહીં શું અમે ઓછું ભણતર ભણીએ છીએ ? તમારા શહેરની છોકરીઓને રાંધતાં આવડે છે ? ચણા મમરા શેકતાં આવડે છે ?

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ એ બધું ન આવડે તો પણ ભવિષ્યની પ્રજાનું જેથી કલ્યાણ થાય એવું શિક્ષણ એમને મળે છે. પહેલાં માને સંસ્કારી બનાવવી જોઈએ, તો બાળકો સારાં થશે. આપણાં જ છોકરાનો વિચાર કર, પહેલાં તારી જ સાથે એ રહેવાનાં, તે વખતે તું એને શું શિક્ષણ આપીશ ? માત્ર ઘરમાં છાણવાસીદું કરવું ને વાસણ માંજવાં એ સિવાય બીજું તને શું આવડે છે ? ’

એક હાથ જીભ બહાર કાઢી પુટીએ એક વખત વૃંદાવનની સામે નેચું. પછી ધીરે ધીરે મોં ફેરવી લઈ બોલી : ‘ જાઓ, આવું બધું શું બોલો છો ! ’

વૃંદાવન તેજથી બોલ્યો : ‘ હું ખરું જ કહું છું, આપણાં ભાવિ બાળકોને ઉછેરવાની જવાબદારી જેટલી તારી છે, —તેટલી મારી નથી. ’

પુટી નાસી ફૂટી. ફોડતાં ફોડતાં બોલી : ‘ છિ ! ભણી ગણીને છેવટે આ આવ્યું ! બસ, આવી જ બધી વાતો ! જાઓ તમે બહુ ખરાબ છો ! ’

: ૧૭ :

વૃંદાવન આવીને જ્યારે પગમાં પ્રણામ કરીને ઊભો ત્યારે
 વૃદ્ધ હરદયાળ કાગળ કલમ લઈ હિસાબ ગણવામાં
 મગ્ન હતા. ચશ્માંમાંથી આડી નજરે એક વાર નેઈ લીધા પછી,
 ડોસાએ હાથમાંની કલમ નેરથી ચલાવવા માંડી. પૌત્રને મીઠા શબ્દોમાં
 બોલાવવાનું, અને એના નમસ્કારના જવાબમાં આશીર્વાદ દેવાનું
 પોતાનું કર્તવ્ય છે એ વાત તે એકદમ જ ભૂલી ગયા.

થોડીવાર શાંત ઊભો રહી વૃંદાવને કપડાં બદલવા ઘરમાં પ્રવેશ
 કર્યો, ત્યારે ડોસાએ જિંચું જોયું. થોડે દૂર પુંટી તરતનાં માંજેલાં
 વાસણો ગોઠવતી હતી. ધીમા અવાજે તેને પોતાની પાસે બોલાવી
 ડોસાએ પૂછ્યું : ‘બાણુ આમ ઓચિંતા કવખતે ક્યાંથી આવી
 પહોંચ્યા, પુંટી?’

મોં ફેરવી પુંટી બોલી : ‘મને એની શી ખબર ! પોતાને ઘેર
 આવવામાં વળી વખત કવખત શો જોવાનો ?’

ડોસો સ્થિર નજરે થોડી વાર એ કામકાજમાં ગુંથાયેલી સ્ત્રીના
 મોં ભણી નેઈ રહી નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યો : ‘એ ખરું, તોયે પણ —’

વચમાં જ પુટી ચિડાયેલા અવાજે બોલી ઊઠી : ‘તમે જ પૂછી લો ને ! મને પૂછો છો તે હું કંઈ જોષી બોધી છું કે લોકોના મનની વાત જાણીને કહી દઉં ?’

પાસે પડેલા ચોપડા કાગળિયાં વગેરે ગોઠવી લઈ કપડામાં બાંધતાં બાંધતાં ડોસો બોલ્યો : ‘એ પૂછીશ જ તો. તારાથી ખીતે શું હું મૂગો બેસી રહીશ એમ તું ધારે છે ? હાય પારકાં બધાં ભેગાં કરી મેં મારું ઘર ભર્યું છે !’

બરાબર એ જ વખતે વૃંદાવનને બહાર આવતો જોઈ ડોસાએ બાંધેલી પોટલી ફરી ખેંચીને ઉઘાડી નાખી.

વૃંદાવન પાસે આવીને બોલ્યો : ‘હું આમ ઓચિંતો આવી ચડ્યો એ જોઈ તમને બહુ નવાઈ લાગે છે, નહિ દાદુ ?’

ડોસો કંઈ ન બોલ્યો. તો પણ તેનો ચંચળ હાથ ધીમે ધીમે ચોપડાનાં પાનાં ઉથલાવ્યા કરતો હતો. ઓચિંતાના એક પાનાં પર એક ચિત્રે તે હિસાબ કરવા લાગી ગયો. આ એકચિત્રતાની પાછળ કોઈ એક આશા પૂર્ણ રૂપે વિરાજી રહી છે એની વૃંદાવનને બરાબર ખબર હતી. તેમ છતાં, આજની આ વર્તણૂકથી એના મનને કોણ જાણે કેમ આઘાત લાગ્યો.

તે ધીર ગંભીર સ્વરે બોલ્યો : ‘ઘરમાં બોલાવીને માણસનો શું આવી રીતે સત્કાર થતો હશે, દાદુ ? બહારની બળતરા હોલવવા તો માણસો ઘેર દોડી આવે છે !’

ડોસો ગંભીર છતાં વેદના ભર્યા અવાજે બોલ્યો : ‘કોણ કોનું સળું છે ! ન્યારે એકાદ કાગળની ચબરખીની ચે આશા નથી રાખી શકાતી ત્યારે, ખાલી અમથી ખેંચાખેંચ કરી શું કરવા માયા વધારવી ! જિંદગીની ખરી સંધ્યા વખતે ખૂબ માયા ભેગી કરી, પણ સૌને ફક્ત પૈસા સાથે સંબંધ છે, અસ !’

કેવો ભારે અભિમાનનો પ્રવાહ વૃદ્ધના હૃદયમાં ઉછાળા મારી રહ્યો હતો તેની હવે વૃંદાવનને ખબર પડી. તેથી તે હળવે સાથે બોલ્યો: ‘શું કરું કહે, ગયો કે થોડા જ વખતમાં એક મોટરના અકસ્માતની ધમાલમાં પડવું પડ્યું કે કાગળ લખવાનો વખત જ ન મળ્યો!’

આટલું બધું અભિમાન એક પલકમાં ઓગળીને પાણી થઈ ગયું: ‘હાથમાંનું પાનું મૂકી ઈ ડોસો ઉત્સુકતાપૂર્વક તેની સામે નેંઈને બોલ્યો: ‘શું બહુ વાગ્યું હતું, દાદુ, હજી એની પીડા છે ખરી? જાઉં, અભય દાકતરને જરા બોલાવી લાવું!’

આ રોહની સરસ્વતીએ વૃંદાવનના અંતરમાં તૃપ્તિની ભરતી આણી દીધી. મંદ હસીને એ બોલ્યો: ‘હું પોતે અકસ્માતમાં નહોતો સપડાયો, પણ એક છોકરી સપડાઈ ગઈ હતી, એને બચાવવા જતાં મને થોડું અમથું વાગી ગયું હતું. એ તો મરી ગયું.’

ડોસો આ શબ્દો એકે એકે ગળે ઉતારી રહ્યો હતો. નિઃશ્વાસ નાખી એ બોલ્યો: ‘તું એવો જ રહ્યો! પારકાની ખાતર પોતાના જીવને એમ નેખમમાં નાખવાનો હોય? જો તું જ પીસાઈ ગયો હોત તો શી દશા થાત કહે જોઈ? સાંભળ્યું, પુંડી, વિદો કંઈ એવો છોકરો નથી! એ તો જરા મોટરની અડફ્ટમાં આવી જવાથી કાગળ લખાયો નહોતો, નહિ તો મને વીતાડે — એ કંઈ એવો થોડો છે!’

આનંદના અતિરેકમાં ડોસાએ પુંડીને માથે બંધો દોષ ઓઢાડી ઈ નિરાંતનો શ્વાસ લીધો. પુંડી આડી નજરે એના મોં સામે નેંઈ જરા હોઠમાં હસી.

ડોસો ચંચળ અવાજે બોલ્યો: ‘પંડી? આજે ઓચિંતે! ક્યાંથી આવ્યો, કંઈ નેંઈ જો છે શું! પરદેશ કહેવાય, જરા સારી રીતે રહેવું.

પૈસાની કંજુસાઈ કરતો નહિ, આ બુદ્ધના યોગિયામાં જીવ છે ત્યાં લગી આ થોડાક દિવસ તારે ચિંતા કરવાનું કંઈ કારણ નથી.’

વૃંદાવન માથું નીચું ઢાળી બોલ્યો: ‘હું આવ્યો છું પ્રભાને તેડી જવા.’

વિરમયથી આભો બની ડોસો એના મોં સામે જોઈ બોલ્યો: ‘પ્રભાવતી કોણ?’

પુંટીએ એકદમ શરમથી ઢળેલું મોં ફેરવી કહ્યું: ‘ખર નથી દાદુ, આ વખતે આવીને એમણે મારું એ નામ પાડ્યું છે તો!’

બોલી તો નાંખ્યું, પણ પછી તે ત્યાં ઊભી રહી શકી નહિ, નાસી ગઈ.

ડોસો ઉત્સાહમાં આવી બોલ્યો: ‘સરસ કર્યું ભાઈ, ગાલ ભરાઈ જાય એવું નામ પાડ્યું છે. આપણા ગામડાગામમાં છોકરીઓનાં આવાં રસકસવાળાં નામ પડે પણ ક્યાંથી, ને સાંભળવા પણ ક્યાં મળે! અરે એ પગલી! સાંભળ, સાંભળ — એમાં શરમ શાન્તી આવે છે!’

થોડીવાર રાહ જોવા છતાં પણ પુંટીને પાછી ફરતી ન જોવાથી ડોસો ખડખડ હસીને બોલ્યો: ‘છોકરી લાજમાં જ મરી જાય છે. તે હમણાં લઈ જઈને શું કરવું છે, દાદુ, પહેલાં લગન થવા દે, પછી તને ફાવે ત્યાં સાથે લઈને ફરજેને!’

વૃંદાવન ચંચળ કંઠે બોલ્યો: ‘એ નહિ બને, દાદુ, હું હમણાં જ એને લઈ જવાનો છું.’

મોટેથી હસી પડી ડોસો બોલી ઊઠ્યો: ‘લગન પહેલાં સાહેબ મહમ થઈ ‘કોર્ટ’ સીપ’ કરવી છેને ભલે ભાઈ ભલે, તો લઈ જા’

વૃંદાવનનાં આંખ મોં પર લોહી દોડી આવ્યું. એકદમ તે ભાવ

દયાવી દઈને બોલ્યો : ‘ એટલા માટે નહિ, એને નિશાળમાં મોકલવી છે. ’

ડોસો આભો બની ગયો, બોલ્યો : ‘ નિશાળમાં જઈને એ શું કરશે ? ’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ કેમ, બીજી છોકરીઓ જે કરે છે એવું તે કરશે. ભણવા ગણવાનું શીખશે. પિયાનો વગાડશે, ગાયન — સીવવા ભરવાનું કામ — ’

વચમાં જ ડોસો મોટેથી હસી પડીને બોલ્યો : ‘ ત્યારે એમ કહેને, કે પૂરેપૂરી મડમ બનાવવી છે. ’

વૃંદાવન દઢ સ્વરે બોલ્યો : ‘ હું એને લઈ જવાનો જ છું, દાદુ. તમારી મશ્કરીઓથી બીને હું મારું ભવિષ્ય માટીમાં નહિ મેળવું. ’

એકદમ ગંભીર બની જઈ ડોસો બોલ્યો : ‘ એ નહિ બને, વૃંદાવન ! ’

હડ કરી વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ કેમ નહિ બને, દાદુ ? ’

માથું ધુણાવી ચમકતી આંખ ઊઘી કરી ડોસાએ ગંભીર કંઠે કહ્યું : ‘ મારી મનાઈનો ભંગ કરવામાં શું ભારે બહાદુરી દેખાશે, વૃંદાવન ? ’

ઉદાસ ભાવે વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ પણ તમે અયોગ્ય રીતે મનાઈ કરો છો, દાદુ ! ’

ડોસો રૂક્ષ સ્વરે બોલ્યો : ‘ આપ દાદાએ — ચૌદ પેઢીમાં કોઈએ જે નથી કર્યું એ આજે તારે કરવું છે, — મને વગર મોતે મારવો છે ? ’

વૃંદાવન ઉત્તેજિત કંઠે બોલી ઊઠ્યો : ‘ આપદાદા જે જનાવર હોત, ને બકરા ઘેટાંની પેઠે ચાર પગે ચાલતા હોત તો આપણે પણ શું એવું જ કરવું પડત ! ’

ડોસાએ તીજણ સ્વરે ખૂસ પાડી : ‘વૃંદાવન !’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘પોતે જ નાણી ખૂંટીને એવું કરવા નાઓ, પછી એમાં બીજાનો વાંક શો ?’

ડોસો ગંભીર કંઠે બોલ્યો : ‘હું નથી મોકલવાનો વૃંદાવન ! હું બેઠો છું ત્યાં લગી આ બધું જ છે —’

વૃંદાવન ક્રોધે ભરાઈને બોલ્યો : ‘હું લઈ જવાનો જ છું, દાદુ ! નહિ મોકલો તો એવી જંગલી છોકરીને હું નથી પરણવાનો.’

એકદમ ત્યાંથી જતા રહેવાનું કરતાં ડોસાએ કહ્યું : ‘તને કહેવે તે તું કરી શકે છે, વિન્દા, હું કંઈ બોલવાનો નથી. પરંતુ ભવિષ્યમાં મારી આશા હવે તું રાખીશ નહિ. મારી જે કંઈ માલ મિલકત છે તે બધી વેચી ગાળી હું હવે વૃંદાવન જતો રહીશ.’

ઉશ્કેરાઈને વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ભલે નાઓ, તમારી જાણુસ ભાવ — મારે એ નહિ જોઈએ.’

રૂમાલ ખેંચી લઈ ખભા પર નાખી ધબધબ કરી વૃદ્ધ ચાલી નીકળ્યો. નીકળતાં નીકળતાં બોલ્યો : ‘નાણું છું. પારકાં કદી પોતાનાં થયાં નથી. પારકાંને ભેગાં કરી, પોતાં કરી ઉછેરી મોટાં કર્યાં તે આમ ગજો ફાંસો ખાવા ! નહિ, હવે કોઈ ધરાક મળી આવે તો !’

ડોસો ચાલી ગયો.

વૃંદાવન થોડી વાર શતમૂન થઈ બેસી રહ્યો ! પુંટી બારણાની આડમાંથી ધીરે ધીરે બહાર આવી બોલી : ‘દાદુને શું કરવા આમ ગુસ્સે કર્યો, હેં ?’

એ પ્રશ્નનો કંઈ જવાબ દીધા વગર, વૃંદાવને ગંભીર સ્વરે સામો પ્રશ્ન કર્યો : ‘તું મારી સાથે આવીશ કે નહિ ?’

પુંડી નીચું મોં કરી, પગના અંગૂઠા વડે ભોંય ખણવા લાગી. તે મોંએ કંઈ જવાબ દઈ શકી નહિ.

વૃંદાવન ગુસ્સે ભરાઈને બોલ્યો : ‘શું, આવીશ કે નહિ ?’

થોડીવાર ચૂપ રહી પુંડી એકદમ મોં ઊંચું કરી કંઈ બોલવા ગઈ, પરંતુ જરા હોઠ ફફડ્યા એટલું જ. એના મુખમાંથી કંઈ શબ્દો નીકળ્યા જ નહિ.

હતાશ ભાવે જમીન પર હાથ પછાડી વૃંદાવન બોલ્યો : ‘તો નહિ આવે, એમ ને ?’

ચંચળ ભાવે હાથનો નખ ખણતાં ખણતાં પુંડી બોલી : ‘દાદુ ના કહે તો —’

છલંગ મારી ઊઠી ઊભો થઈ વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ભલે, તો પત્યું. આજથી મારી સાથેનો તારો બધો સંબંધ ખલાસ થયો જાણજે.’

બોલી રહ્યો કે તરત જ અભરાઈએથી જમો ખેંચી બગલમાં મારી, નેડા ગમે તેમ પગમાં ચડાવી દઈ ત્વરિત ગતિએ એ ત્યાંથી ચાલી ગયો. થોડી વાર જડ જેમ થંભીને ઊભી રહી, પુંડી બંને હાથે મોં ઢાંકી ઊમરામાં બેભાન જેવી બનીને બેસી પડી.

ખરાબર એ જ વખતે, એક મોટી માછલી હાથમાં લઈ વૃદ્ધ હરદયાળ આવી પહોંચ્યા બારણામાં પગ દેતાં જ તેમણે મોટેથી ખૂસ મારી : ‘જો તો દાદુ, માછલી કેવી લાવ્યો છું ! એટા પરાણિયાએ અઢી રૂપિયાથી એક પાઈ ઓછી ન લીધી, સાળાઓને — હશે, પણ માછલી વગર કંઈ ભાત મોંમાં ચે પેસે ?’

ગભરાઈને આંખનાં આંસુ લૂછી ઊભી થવાનું કરતાં કરતાં પુંડી બોલી : ‘એ તો જતા રહ્યા, દાદુ.’

નિશ્વાસ નાખી ડાસો હાથમાંની માછલી ઊમરામાં ફેંકી દઈ
ધબાક કરતાં ઊમરાની એક બાજુએ બેસી પડ્યો.

પછી એક ચલમ ભરતો ભરતો બોલ્યો : ‘ગયો તો આપણે
પણ વૃંદાવન જઈએ, કેમ પુટી, આવીશ ને ?’

પુટી કંઈ બોલી નહિ, માથું નીચું ઢાળી રડવા લાગી.

વંદાણિયાની પેઠે થાકમણિ ત્યાં દોડી આવી બોલી : ‘વૃંદાવન
આવ્યો છે કલકત્તાથી ! તો ત્યારનું મને કહ્યું કેમ નહિ, પુટી !
ક્યાં છે એ ?’

ડાસો આંગળી ઊંચી કરી બોલ્યો : ‘મારા ઘરમાં હવે એનું
નામ કોઈ લેશે નહિ, મા, એને ને મારે હવે કંઈજ સંબંધ
સગપણ નથી !’

ચમકીને થાકમણિ બોલી : ‘વળી શું થયું ?’

ડાસો ઉદાસ બાવે બોલ્યો : ‘નવું શું થવાનું હતું ! પારકાં કદી
પોતાનાં થયાં છે તે ! ઘરબાર સફેલી લો, હવે વૃંદાવન જવાનું છે.’

તીવ્ર નયને પુત્રીની ભણી જોઈ થાકમણિ પ્રોંઠ કર્કશ સ્વરે
બોલી : ‘કનિયો કર્યો લાગે છે.’

ડાસો રડી પડી બોલ્યો : ‘મેં જ કાઢી મૂક્યો છે. જે કંઈ કહેવું
હોય તો મને સંભળાવજો, પુટીનો દોષ નથી.’

થાકમણિ મનનો ગુસ્સો દાખી બોલ્યો : ‘સાડી વૃદ્ધિ નાહી
લાગે છે !’

ડાસો હાથમાંનો કાગળ એની સામે છૂટો ફેંકી બોલ્યો : ‘હા,
નાહી છે. ન ખમાવું હોય તો જતાં રહો, મારે કોઈની જરૂર નથી.’

ગુસ્સાથી ભડભડ થતી થાકમણિ બોલી : ‘જતીજ રહીશ તો..’

જિંદગી બધી ગાળો ખાઈને તમારી પાસે રહેવામાં લાલ તો બહુ
સારો મળ્યો ! ચાલ પુંટી. ’

પુંટીને ઊંધું ગમ્યું નહિ. જોર કરી એનો હાથ પકડી એને
ખેંચતી ખેંચતી એની મા બોલો : ‘ મરવા અહીં રહીને હવે તું શું
કરવાની છે, ચાલ ! ’

ડોસો કેટલી વાર ફાટી આંખે તેમની પાછળ રસ્તા લણી નોંધ
રહ્યો એની એને યે ખબર રહી નહિ. થોડી વાર પછી ચમકો પડી,
તે નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યો : ‘ હાય વૃંદાવનચંદ્ર ! તને ભૂલ્યો એટલે
આજે મારી આ દશા છે. ”

: ૧૮ :

ધોર વિપત્તિના મુખમાં માણસ કદી પણ એકલો છાતી કાઢી ઊભો રહી શકતો નથી. કોઈ સોખતી મેળવી દુઃખનો અડધો ભાગ વહેંચી નાખવાનું તેને મન થાય છે. સહાનુભૂતિને માટે તેના પ્રાણ તરફડાટ કરવા માંડે છે. તેથી નિકટના સ્નેહીના સ્નેહ-કામળ બાહુ બંધનમાં તે હૃદયના ઊના ઉચ્છ્વાસ ઢાળી દેવા ચાહે છે. બદલામાં અનંત શાંતિસુધા પામવાની એને આશા હોય છે. પરંતુ એ નિકટનું સ્વજન જ જો મોં ફેરવી બેસે, તો પછી એને કશાનું ભાન રહેતું નથી. પછી એ કોઈ સ્નેહ-કર્ણુ આશ્રયની ખોળમાં પોતાનું પારકું જોતો નથી, શત્રુ કે મિત્ર સમજતો નથી.

આપણા વૃંદાવનનીચે એવી દશા થઈ હૃદયના ભયંકર આવેગનો માર્ગ બદલવા એ આવ્યો, ત્યારે નહિ ધારેલો એવો એક પ્રબળ આધાત એને ખમવો પડ્યો. જેને ખૂબ સહજ ભાવે ધરી, અનુકૂળ કરી લેવાનું તેણે ધાર્યું હતું તે તો રહી દૂર-દૂર અતિ દૂર; વધારામાં હૃદયમાં એવો ધા થયો કે બાણથી ધવાયેલા પંખીની પેઠે એ આશ્રય શોધવા દોડ્યો. તેના માનસચક્ષુ આગળ તે વખતે માત્ર એક જ સિંગધ પ્રકાશ હતો, સ્નેહના આશ્રય રૂપે નવું પરિચિત પાલિત કુટુંબ

જ તેને દેખાયું. ચાંદો મેળવવામાં નિષ્ફળ જતાં તે આગિયાના પ્રકાશને વળગવા દોડ્યો.

ઘેલાની પેઠે તે જ્યારે મિ. પાલિતને ઘેર આવી ઊભો ત્યારે અપોર થયા હતા. ફરવા જવાનાં કપડાં પહેરી સૌ હમણાં જ ઘરની બહાર આવી ઊભાં હતાં. નિર્મળા એની સખીની બાજુમાં જ હતી.

વૃંદાવનને આવા રૂપમાં આવેલો જોઈ સૌ જિજ્ઞાસુ આંખે તેને જોઈ રહ્યાં. છેવટે બટકબોલી નિર્મળા શાન્તિનો ભંગ કરી બોલી : ‘આ શું વૃંદાવનબાણુ ? આમ શિકારી કાગડાની પેઠે ક્યાંથી આવી ચડ્યા ?’

ખેદ્યુક્ત વદને વૃંદાવને ટૂંકમાં જવાબ દીધો : ‘દેશથી.’

મિ. પાલિત નવાઈ પામી બોલ્યા : ‘શું કહો છો ! એટલામાં દેશ ગયા’તા ક્યારે !’

મલીન હાસ્ય કરી વૃંદાવન બોલ્યો : ‘આજે જ ગયો હતો.’

ચિંતાતુર ભાવે અમલા બોલી : ‘ખાધું કર્યું છે ખરું ?’

વૃંદાવન બાણી જોઈને બંધનમાં બંધાવા આવ્યો હતો, એટલે જૂઠું બોલી શક્યો નહિ. ખીજ બાણુ મોં ફેરવી તે બોલ્યો : ‘એક રીતે ખાધું છે કહેવાય.’

અમલા બોલી : ‘હં, એ તો સમજી ! ચાલો ઘરમાં, આવો મૂરખ છોકરો કોઈ ન જોયો !’

વૃંદાવન મ્હાન હાસ્ય કરી બોલ્યો : ‘પછી ખાઈશ.’

પછી મિ. પાલિતની તરફ જોઈ એ બોલ્યો : ‘આપની સાથે થોડીક વાત કરવી હતી, વખત છે આપને ?’

મિ. પાલિત પ્રકુલ મુખે બોલ્યો : ‘વાહ ! વખત કેમ નથી, ચાલોને—પરસાળમાં જ બેસીએ.’

અમલા ચીડાઈને બોલી : ‘ના, ના, હમણું વાત બાત કંઈ નહિ. પહેલાં મારી સાથે ચાલો, કંઈ પેટમાં નાખો પછી વાત.’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘પણ વાત બહુ જરૂરી-’

એને બોલતો અટકાવી અમલા બોલી : ‘છો રહી જરૂરી થોડું પેટમાં નાખ્યા પહેલાં હું વાત કરવા દેવાની નથી.’

આભાનો હાથ દબાવી નિર્મળાએ એના કાનમાં કહ્યું : ‘સખી, તારો ‘વર’ આવ્યો ખરો !’

માથું ધુણાવી આભા બોલી : ‘જાંહ ! બહુ બોલકી છે, જા, તારી સાથે નહિ બોલું,’

નિર્મળા હસીને બોલી : ‘તે શું કરવા બોલે? હવે શી જરૂર છે?’

આભા નિર્મળાનો હાથ દાબી એક છાનો ઈશારો કરી બોલી : ‘હવે બોલીશ?’

નિર્મળા બોલી : ‘કેમ નહિ બોલું? અચાર લગી તો ધીમું બોલતી હતી, હવે ખૂબો પાડીશ.’

કોઈ રીતે આ વાચાળ છોકરીને પહોંચી ન શકવાથી આભા ત્વરિત ગતિએ આગળ નીકળી ગઈ.

બહારના ઝોરડામાં વૃંદાવનને ખેસાડી અમલા ઝડપથી ઘરમાં ગઈ અને બીજી જ ક્ષણે એક રકાબીમાં પૂરી, મેવો મીઠાઈ વગેરે ભરીને લઈ આવી બોલી : ‘આજે મેંદો જરા વધારે બંધાઈ ગયો હતો. મને થયું, આટલું કેણુ ખાશે? એમની તો વાત તમને ખબર છે! એક કલાક પછી ખાવાનું એમને મન વાશી થઈ જાય છે, એટલે ફેંકી દેવું પડત.’

વૃંદાવન હસીને બોલ્યો : ‘તો હું જે એવું એક જાનવર છું. મને ખવડાવવું અને ફેંકી દેવું, બેય સરખાં.’

અમલા ગાઠ રવરે બોલી : ‘છિઃ એવું બોલાતું હશે. અમે તારા પર કેટલું વહાલ રાખીએ છીએ, એ સૂલી ગયો, ભાઈ!’

એમની આ વાતચીત અટકાવી પાલિત બોલ્યો : ‘હં, શી વાત કરવાતું કહેતો હતો, વૃંદાવન?’

શુષ્ક હાસ્ય કરી વૃંદાવન બોલ્યો : ‘આજે હું એકલો, નિરાધાર છું.’

સ્નેહ ભરપૂર કંઠે અમલા બોલી : ‘અમને તું પર માનીશ નહિ, વૃંદાવન!’

સાથે સાથે મિ. પાલિત બોલી ઊઠ્યા : ‘આપણે માત્ર બે હાથ ને બે પગ લઈને જ આ પૃથ્વી પર ઊતરી આવ્યાં છીએ, વૃંદાવન! અને જતી વખતે એથી વધારે કંઈ લઈ જવાનાં પણ નથી. એટલે જ્યાં સુધી એ બે તારી પાસે સાન્નંસમાં છે ત્યાં લગી — ભાઈ, હું કહું છું, નિરાશ થવાની જરૂર નથી. આખી દુનિયામાંથી તું ખાલી હાથે પાછો આવે, તો પણ એટલું યાદ રાખજે કે આ ધરનાં ખારણાં તારે માટે કદીયે બંધ નહિ હોય.’

વૃંદાવન ચંચળ બની બોલ્યો : ‘ધન્યવાદ! પરંતુ મારી આશા એ કરતાં ઘણી વધારે છે.’

વયમાં જ અમલા બોલી : ‘કશું એ નહિ. તને ન આપી શકીએ એવું અમારી પાસે કંઈ એ નથી.’

એકદમ ઉત્સાહમાં આવી જઈ વૃંદાવન બોલ્યો : ‘ખરેખર કંઈ જ નથી? તો આપી શકશો એમ? હું કહું કે મારે આભા જોઈએ છે તો? આપો શકશો? અવશ્ય, પોષણની તાકાત ન આવે ત્યાં લગી નથી માગવાનો કેમ, એટલા દિવસ રાહ જોઈ શકશો ને?’

અમલા ત્રાંસી નજરે પતિની સામે જોઈ બોલી : ‘એ બીજા

કોની છે, ભાઈ! એ તો તારી જ છે તો. તારી ચીજ તું લે, એમાં કોને વાંધો હોય !’

વૃંદાવન ચંચળ નયને મિ. પાલિતની તરફ જોઈ બોલ્યો :
‘આપનો પણ શું આ મત છે ?’

ગંભીર ભાવે માથું ધુણાવી મિ. પાલિત બોલ્યો : ‘ના.’

એકદમ વજ્રથી ઘાયલ થયાં હોય તેમ સ્તબ્ધ બની જઈ સૌ મિ. પાલિતની સામે જોઈ રહ્યાં. જેમ તેમ કરી ઊઠી ઊભો થઈ વૃંદાવન બોલ્યો : ‘તો જાઉં છું, નમસ્કાર !’

એને રોકી મિ. પાલિત સહજ શાંત ભાવે બોલ્યા : ‘ઊભા રહો.’

હતાશાનો નિઃશ્વાસ નાખી વૃંદાવન સામેની એક ખાલી ખુરશીમાં બેસી પડ્યો. તેણે ગંભીર બની પૂછ્યું : ‘કેમ ?’

મિ. પાલિત હસીને બોલ્યા : ‘તું જાણે છે કે મારી ધણું વરસની ઈચ્છા જમાઈને વિલાયત મોકલવાની છે !’

વૃંદાવન ફરીને ઊઠીને ઊભો થયો, બોલ્યો : ‘અહીં તે અશક્ય લાગે —’

વચમાં જ મિ. પાલિત બોલ્યો : ‘બિલકુલ અશક્ય નથી. તું જે મારી સૂચના પ્રમાણે ચાલે, તો અધું બને.’

વૃંદાવન ઉત્સુક બની બોલ્યો : ‘શી સૂચના છે ?’

મિ. પાલિત બોલ્યા : ‘વધારે કંઈ જ નથી. હમણાં તું મારે ખરચે વિલાયત જા. પછી, કમાય ત્યારે પૈસા પાછા વાળી આપજે.’

ઉત્સાહ ભરી આંખે જોઈ અમલા સ્નેહકરૂણ સ્વરે બોલી :
‘આમાં ભારે શું છે, ભાઈ !’

આભાની આતુર દષ્ટિ જાણે આના જવાબની અપેક્ષા કરી રહી હતી. હાસ્યમયી નિર્મળા પણ ઉત્સુક બની ગઈ હતી.

વૃંદાવન સ્થિર અંકપિત સ્વરે બોલ્યો: ‘અશક્ય !’

અમલા ગભરાઈને બોલી: ‘ના. ના, જવાબ જરા વિચાર કરીને આપજે, ભાઈ ! કાલે, પરમ દહાડે, ચાર દહાડે —’

મેઘગંભીર કંઠે વૃંદાવન બોલ્યો: ‘ખાલી આગ્રહ મા —’

તેને બોલતો અટકાવી અમલા બોલી: ‘કંઈ નહિ, કંઈ નહિ, તોયે વિચાર કરી —’

વયમાં આભાએ ઉત્તેજિત કંઠે ખૂસ મારી: ‘મા ?’

ઉત્તેજનાથી તેનો કંઠે રૂંધાઈ ગયો. માત્ર પ્રખર દષ્ટિએ તે માની સામે જોઈ રહી.

માત્ર એક વાર આભાની સામે જોઈ વૃંદાવન ઝડપથી ત્યાંથી જતો રહ્યો.

અમલા નિરાશ અને વ્યથાભર્યા કંઠે બોલી: ‘આ શું કયું’
તેં આભા ?’

આભા સતેજ સ્વરે બોલી ગઈ: ‘ખોટું કંઈજ કયું નથી, મા ! માણસોની વિવેકબુદ્ધિ ઉપર હાથ નાખવાનું કરવું એ માત્ર અનધિકાર ચર્ચા છે એટલુંજ નહિ, પણ એને માટે વિશ્વનિયંતાની પાસે પણ જવાબ દેવો પડશે.’

અમલા ભયભીત નજરે પુત્રીની સામે જોઈ બોલી: ‘પરંતુ તારું —’

તીવ્ર ઉલ્કાપાતની પેઠે આભાની આંખો જાણે સળગી ગઈ. તે રૂંધાયેલા કંઠે બોલી: ‘મારે વાસ્તે કોઈની ખેંચાખેંચ કરશો નહિ, ના, — મારાથી એ નથી ખમાતું. પરણવું એજ જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી. બલકુલ, એ એક દ્વાર બંધ થતાં વિશ્વનું દ્વાર મારી આગળ બિઘડી ગયું છે. જીવનગ્યાપી સાધના સાથે હવે હું

આખી દુનિયાની સામે જઈને ઊભી રહી શકીશ. પુરુષના અંતઃપુરની વેચાણ દાસી થઈને રહેવા કરતાં આ ધણું જ સારું છે.’

બોલવું પૂરું થતાં જ, તે વંટોળિયાની પેઠે ત્યાંથી જતી રહી. ખારણાના રખવાળ કાકા કૌવા પંખીએ ચિત્કાર કરી સૌને કહી દીધું કે એની માલીક આજે એને સ્નેહાદર કર્યા વગર જ જતી રહી છે.

ભયભીત કંઈ અમલા બોલી: ‘ઓહ! હવે શું થશે, નિર્મળા! તું જાણે તો છે, છોકરી ખૂબ જ હઠીલી છે. જે પકડે છે તેને જીવ નય તોયે છોડતી નથી.’

ઊંડી ચિંતાના વાદળને બળપૂર્વક વિખેરી નાખવાનું કરતી નિર્મળા બોલી: ‘મારાથી થશે, એટલું માસીયા, કરી છૂટીશ, પછી —’

એનું વાક્ય પૂરું કરવા જ જાણે બોલતા હોય તેમ મિ. પાલિત શાંત સ્વરે બોલી ઊઠ્યા: ‘વિશ્વનિયંતાના લેખ ઉપર કાઈ મેખ મારી શકવાનું નથી, મા, એ જે કરશે તે જ થશે.’

: ૧૯ :

વૃષ્ટ હરદયાળ એક જ ભાવથી જડ જેવા બનીને ખેડા
 હતા. ઊંમરામાં માછલી, રૂમાલમાં અનાજ, જ્યાં જો
 હતું તે ત્યાં જ પડી રહ્યું. કોઈ એ જોયું નહિ, કોઈએ લીધું નહિ.
 એક બિલાડી ગૂપચૂપ આવી માછલીને પકડી ખેંચાખેંચ કરવા લાગી,
 પણ એવડી મોટી માછલીને એ કબજે ન કરી શકવાથી શાંતિથી
 તપસ્વીની પેઠે આસન માંડી બેસી ગઈ. એક કાગડો છાપરા પર
 બેસીને ડોક વાંકી કરી જોતો હતો. હવે હિંમત કરી એ ઊતરી પડ્યો.
 ઈચ્છા તો માછલીને એક બે ચાંચો મારી લેવાની હતી. પરંતુ પેલા
 ધ્યાનમગ્ન તપસ્વીથી એ ધુટતા સહન થાય એવી નહોતી. એ એનો
 સામનો કરવા સાવધ બની ટટાર થઈ. એટલે વધારે પડતી હિંમત
 કરવી એ છેક મૂર્ખાઈ ભરેલું છે એમ સમજી બુદ્ધિશાળી કાક મહાશય
 નાસી ગયા.

ધીમે ધીમે સૂર્યનો તડકો ચડતો જતો હતો. તોયે ડાસો
 જડવત હતો. ગોખર ગોવાળ દૂધ દેવા આવ્યો ત્યારે ગાળ ખાધી.
 ગણેશ ભોઈ ઉછીના લીધેલા રૂપિયાનું વ્યાજ દેવા આવ્યો, તે ખૂંચો
 પાડી થાક્યો પણ જવાબ જ ન મળ્યો; રામ વાઘરીનો છોકરો

સીતાક્ષણ દેવા આવ્યો તે માર ખાઈ રડતો રડતો પાછો ગયો. આખી ફળીમાં તે દિવસે સૌને, થોડું ઘણું ડોસાના દિલના તોફાનનો ભોગ થવું પડ્યું.

સમાચાર થાકમણિના કાને પહોંચતાં વાર ન લાગી.

સાંજ થવાને થોડી વાર હતી. થાકમણિ આવીને ઘર વ્યવસ્થિત કરવા લાગી. પરસાળમાં વાળી ખૂડીને દુકાન ગોઠવી દીધી. પછી છરી લઈ માછલી સમારવા બેઠી.

ડોસો ઉત્તેજિત ભાવે બેઠીને બેઠો થઈ બોલ્યો : ‘ઘણું થયું, મા, રહેવા દો, ફેંકી દો માછલી.’

માથું ધાલી થાકમણિ માછલી સમારતી જ રહી. ડોસો એકદમ પોતાના ગાલ પર ને મોં પર થપાટો લગાવતો બોલી બેઠો : ‘કાઈ નથી, તારું કાઈ નથી. એકલો મંશાણુમાં બેઠો છે, — હવે શું કરવું છે જીવને, મરી જા.’

સાથે સાથે એના ગાલ પર થઈને શ્રાવણુ ભાદરવો વહેવા લાગ્યો. થાકમણિ મોટેથી બોલી બેઠી : ‘ખરી સંધ્યા વેળાએ માણસ આમ રડતો હશે ! શું કરો છો આ !’

ડોસો જુરસામાં હાથ હલાવી બોલ્યો : ‘મને ફાવશે તે કરીશ, મારી મરજીની વાત છે. હું સમી સાંજે ઘરમાં મરણપોક મૂકીશ. એમાં કોઈને શું ! ન ખમાતું હોય તો આવે છે શું કરવા ?’

થાકમણિ આગળ કંઈ બોલી નહિ. તે બહાર જતી રહી. ડોસો ચકળ વકળ થતી આંખે એક વખત ચોતરફ જોઈ ચલમ ભરવા બેઠો.

ઝોચિંતી પાછળથી મધુર કંઠે પુંટીએ ખૂસ મારી : ‘દાદુ !’

હૃદય તે તરફ ઢળી પડવા ગયું તો પણ ડોસાએ ગાંભીર્યની લગામ વડે એ ભાવ દબાવી દીધો.

પુંડી પાસે આવી બોલી : ‘શું ખાધું, દાદુ ?’

માં બગાડી ડોસો બોલ્યો : ‘ગમે તે ખાધું, તારે એ જાણીને કામ શું છે ?’

પુંડી સરળ હાસ્ય કરી બોલી : ‘એનો અર્થ એ કે કંઈ ખાધું નથી.’

ઉત્તેજિત કંઈ ડોસો બોલ્યો : ‘કેમ જાણે, તમે નહિ હો તો લોકોને ચાલતું જ નહિ હોય.’

પુંડી બોલી : ‘ખાધું નથી, એ તો ખરું ને !’

ડોસો દાંત દેખાડી બોલ્યો : ‘તને કાણ કહે !’

પુંડી સહજ સરળ ભાવે બોલી : ‘કહેવાની એ શી જરૂર છે ! તમને જોઈને જ ખબર પડી જાય છે !’

ચલમના લાંબા લાંબા દમ લેતો લેતો ડોસો બોલ્યો : ‘નથી ખાધું, હવે ખાવાનું છે.’

ગભરાઈને એક બે ડગલાં આગળ વધી પુંડી બોલી : ‘જાઉં, દેવતા સળગાવી આવું, મા આવીને કંઈ રાંધી આપશે.’

હુકા સાથે જ હાથ જોડી ડોસો બોલ્યો : ‘તમને પગે લાગું, હવે ખુદ્દા પર આટલી દયા ન કરશો. મારું કામ હવે હું જાતે જ કરી લઈશ.’

એ શબ્દોને બિલકુલ ગણકાર્યા વગર પુંડી છાણાં લઈ રસોડા તરફ ચાલી. હુકા ફેંકી દઈ ડોસો ઝડપથી આગળ ધસ્યો, અને પુંડીને ધક્કો મારી પોતે જ ચૂલો ચેતવવા બેસી ગયો.

પુંડી માં બગાડી બોલી : ‘બલે, તો આવડે તો કરોને. હાથે દાઝ્યા છો, તો પછી તમારી વાત છે.’

ડોસાએ જવાબ દીધો નહિ. તે દીવાસળી લઈ દેવતા સળગાવવા બેઠો.

એક તો ભીનાં લાકડાં, તેમાં પાછી અનાવડત — એટલે દેવતા સળગ્યો જ નહિ. પુટી હસીને બોલી : ‘સરસ આવડે છે. આખો દિવસ મથીને ચે બે ચૂલો ચેતાવી શકો તો મારું નામ પુટી નહિ !’

કંઈ પણ બોલ્યા વગર ડોસો પહેલાંની પેઠે જ લાકડાં સળગાવવા મથવા લાગ્યો, એવામાં થાકમણિએ આંગણમાં આવી ખૂસ મારી : ‘રોજ રોજ કેવી એટી થતી જાય છે તું, પુટી ! ચૂલો સળગાવે છે એમાં ચે તને શરીરે વીંછી ચડતાંતા, કેમ ? તારું થશે શું ?’

પુટી હસીને બોલી : ‘વાહ રે ! હું તો સળગાવવા જતી’તી, પણ એમણે જવા ન દીધી. મને ધક્કો મારી જતે સળગાવવા બેસી ગયા !’

થાકમણિ ગુસ્સાથી રાતી પીળી થઈ બોલી : તે શું કરે ? તું ઝોછી એટી મૂઠં છે તે ? સળગાવવા જતાં હાથપગ સળગાવી બેસે — ભોગવવું તો મળી એમને જ પડે ને, એટલે તને શેના ચૂલામાં પેસવા દે ? જરા ખસો તો, આ કંઈ તમારું કામ થોડું છે !’

ચપળતા પૂર્વક બિંબો થઈ જઈ ડોસો બોલ્યો : ‘ના, આજે શરીર સાતું નથી. ચણા મમરા ખાઈ ને ચલાવી લઈશ. નકામાં લાકડાં બાળીને કામ શું છે ?’

પુટી બોલી : ‘વાહ વાહ ! ત્યારે અમે શું ખાઈશું ?’

ડોસો બંને હાથતા અંગૂઠા હલાવીને બોલ્યો : ‘ટીકા !’

એટલામાં થાકમણિએ દેવતા સળગાવી દીધો. એ બેઈ ડોસો ઝડપથી કોઠીમાંથી બોમો ભરી ચોખા લઈ આવ્યો, અને એક લોટો પાણી ભરી તપેલીમાં સરર કરતું રેડી દીધું.

પુટી બોલી : ‘ઓ મા ! આવી રીતે ચોખા ધોવાતા હશે ? ખસો બાળુએ !’

પરંતુ ડોસાએ ખસવાના કંઈ ચિહ્ન દેખાયા નહિ. હાથ વડે અંદરથી ચોખા હલાવી ઈઈ એકદમ તપેલી નમતી પકડી. ઉતાવળથી

પાણી કાઢવા જતાં, ધણુ ચોખા જમીન પર વહી ગયા. આડી નજરે એક વાર પુટીની સામે જોઈ લઈ, ડાસો એ એકદમ વીણવા લાગી ગયો.

પુટી બોલી : ‘પોતાને આવડે પણ નહિ, બીજાને કરવા દેવું પણ નહિ, ખરું બાઈ!’

રસોડાની અંદરથી થાકમણિ બોલી : ‘તું જ લઈ લેને, શાઓની પેટે બડબડ કરે છે તે!’

પુટી પાસે આવી બોલી : ‘ના, એ આપવાના પણ નહિ, અને આમ છોકરાંની પેટે રમત કર્યા કરવાના.’

રસોડામાંથી બહાર આવી થાકમણિ એને ધમકાવતી બોલી : ‘સામે બિભી રહીને નહિ આપે, નહિ આપે કરવાથી શું વળવાનું છે? લઈ લેને હાથમાંથી.’

ડાસો તે વખતે પણ તપેલીમાં હાથ ફેરવ્યા જ કરતો હતો । પુટી હસીને બોલી : ‘પહેલું આ શું થાય છે એ જો, ને પછી કહે. આમ અમથો અમથો હાથ ફેરવવાથી ચોખા ધોવાઈ જતા હશે!’

આમ બોલી તે મોઢે છોડા દાખી હસવા લાગી.

થાકમણિ એને ધમકાવતી બોલી : ‘લે લે, જરા શરમ રાખ. એમણે કદી ક્યું છે તે આજે આવડે! આવું બધું બૈરાંનું કામ કંઈ તમને શોભે, આપી દો. છોડી દો!’

ડાસો ગંભીર સ્વરે બોલ્યો : ‘છોડી દઉં તો કેમ ચાલશે? હવે મારે જ કંઈ વગર કંઈ છૂટકો છે?’

થાકમણિ બોલી : ‘જે જે જણીઓ જીવતી બેઠી છે, ને તમારે શા દુઃખે રાંધવા બેસવું પડે?’

ડાસો ગરમ થઈ જઈ બોલ્યો : ‘મારી મરજી તમે લોકો જન-મારો રાંધી દેવાનાં છો—એટલે તમે શું સમજો છો?’

થાકમણિ આતો કંઈ જવાળ દેવો જ ઠીક ન લાગ્યો. તે ન બોલી. પણ પુંટી ન સમજી. તે હસતી હસતી બોલી : ‘તમે તો રાંધો, પણ એ ખાય કોણ ?’

ડોસો લાલચોળ આંખો તેની સામે ફેરવીને બોલ્યો : ‘હું આપું તો ને ?’

પુંટી બોલી : ‘નહિ આપો તો ક્યાં જશો ? પણ વાત એમ છે કે તમારું રાંધેલું મોંમાં યે નહિ પેસે. શિયાળ ખાય કે ફૂતરું ખાય તો યે એને ઊલટી થઈ જાય — હોવે !’

ઘોટા પાડી થાકમણિ બોલી : ‘પુંટી ? — માર ખાઈને મરવું છે, અભાગણી !’

એકદમ ફરીને ઊભો રહી ડોસો બોલ્યો : ‘આગ્યાં પાછાં માપણું કરવા । મારામારી કરવી હોય તો જાઓ, મારા ઘરની બહાર જઈને કરો. મારાથી એ પોલીસ થાણાની પંચાત સહન નહિ થાય.’

રીસમાં હોઈ પુલાવી પુંટી બોલી : ‘ઘડીએ ઘડીએ જા, જા શું કરવા કરો છો — જાઉં છું — એમાં વળી શું ભારે છે ? જેના ઘરમાં ખાવા ભાત નથી, એના પુકૂરમાં ઠંડું પાણી તો છે !’

થાકમણિએ તપી જઈને ખૂસ મારી : ‘પુંટી !’

દોડતી ઘરમાંથી ભાગી જઈ પુંટી બોલી : ‘હવે ગુસ્સે થવાની જરૂર નહિ પડે, મા. તમારી સૌની વળગણ બલા હવે ટળી !’

ડોસો ધ્રૂજતે કંઠે બોલ્યો : ‘પાછી આવ, પુંટી, પાછી આવ.’

પુંટી પાછી ફરી ઊભી રહી બોલી : ‘હવે શું કામ છે, દાદુ, હાથે પગે છૂટા થઈ જાઓ. વંદાવનનાં દર્શનમાં હવે તમને કોઈ આહું નહિ આવે.’

ડોસો ગુસ્સે થઈ બોલ્યો : ‘બધાંએ નિમકહરામ પાક્યાં ! એમને

માટે હું અધું ખોઈ ખેડો, પણ એમને કશી પડી નથી. એવું થઈ જાય છે — કે આમ કરીને ગળું પીસી — ’

આમ બોલતાં બોલતાં ડોસાએ એય હાથે પોતાનું જ ગળું જોરથી પકડ્યું. પુંડીએ દોડી આવી એને રોક્યો.

ડોસો બોલવા લાગ્યો : ‘ મારું અધું જે લેવું હોય તે લઈ લે, પણ મને તમે અધા જવા દો. ’

ડોસાના પગમાં માથું પછાડતી પછાડતી પુંડી બોલી : ‘ એ કરતાં તો મને બલકે વળગણને ફેંકી દો, ને હાથે પગે છૂટા થાઓ, દાદુ ! હું જ જાઉં છું ! ’

પુંડીનું આંસુભર્યું મોં લાડથી પોતાની જાતી સરસું ખેંચી લઈ ડોસો બોલ્યો : ‘ ખાલી ગુસ્સે શું કરવા થાય છે, પુંડો ! મારું બીજું કોણ રહ્યું છે ! કહે તમારા પર જરી રીસ નહિ કરું તો કોની ઉપર કરીશ ? ’

પુંડીએ મોં ઊંચું કરી કહ્યું : ‘ મારું એ તો બીજું કોણ છે, દાદુ ? તમારી જ ખાતર તો મેં અધાને જવા દીધાં છે. ’

રીસ પછીનું મિલન, મિલન પછીનો આનંદ, તિરસ્કાર પછીની વિરલ સ્નેહધારા — આ જ નિયમથી આ મર્ત્ય જગત ધડાયું લાગે છે. માણસના કડવા મનમાં તૃપ્તિનો એક પ્રવાહ વહેવડાવવાની ઈશ્વરની આ એક અપૂર્વ કળા છે. નહિ તો આ પૃથ્વીનું કારાગૃહ અસહ્ય બની જાય !

: ૨૦ :

એક દિવસે બપોરે ત્રણ વાગ્યાના સુમારે એક દેખાવડેક યુવાન વૃંદાવનની ઓરડી આગળ આવી જોરજોરથી સાંકળ ખખડાવવા લાગ્યો. અંદરથી વૃંદાવને વારંવાર જવાબ દેવા છતાં પણ સાંકળ ખખડતી બંધ થઈ નહિ. તેથી ચીડાઈને વૃંદાવન જોરથી બારણું ઉઘાડી નાખી બહાર આવી બોલ્યો : ‘બહુ અકલ લાગે છે ! બારણું તોડી નાખ્યું !’

બીજી જ ક્ષણે કોઈ અપરિચિત વ્યક્તિને જોઈ એ શાંત સ્વરે બોલ્યો : ‘આપ કોણ છો ? આમ કેમ બારણું ખખડાવતા હતા !’

યુવાન ભોંકા પડી જઈ બોલ્યો : ‘જી, માફ કરશો. એ મારી બૂલ થઈ ગઈ છે. આપનું જ નામ વૃંદાવનબાબુ ?’

તીક્ષ્ણ દષ્ટિએ યુવાને પગથી માથા સુધી નિહાળી લઈ વૃંદાવન બોલ્યો : ‘આપને શું કામ છે ?’

યુવાન પ્રકુલ મુખે બોલ્યો : ‘જી, જરા કામ છે. આમ અહીં ઊભા ઊભા કંઈ વાત થાય, જનાબ ? ચાલો, અંદર આવો.’

વૃંદાવન કંઈ ઉત્તર આપે તે પહેલાં યુવાને તેને ધક્કો મારી ઓરડીમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી પથારી પર લાંબો થઈને સૂઈ પડી

બોલ્યો : ‘વાહ ! લાગો છો તો શોખીન ! ખેસો, ખેસો, ઊભા કેમ રહ્યા, પેલી ખુરસી રહી — ખેંચી લો, ખેંચી લો !’

પોતાના જ ઘરમાં આમ મેમાન થવાથી વૃંદાવન ખૂબ જ આશ્ચર્ય પામી ગયો. યંત્રચાલિતની પેઠે યુવાને બતાવેલી ખુરશી ખેંચી લઈ તે મૂઠ્ઠની પેઠે બેસી પડ્યો.

યુવાન ખૂબ ઉત્સાહમાં આવી બોલ્યો : ‘આજે આકાશ ખૂબ સ્વચ્છ છે. ચાલોને, થોડું બહાર ફરી આવીએ !’

વિચિત્ર માણસની વિચિત્ર રીતભાત જોઈ ઉત્તરોત્તર વધુને વધુ આશ્ચર્ય પામી વૃંદાવન બોલ્યો : ‘માફ કરજો આપની સાથે મારો આ પ્રથમ જ પરિચય —’

વચમાં જ યુવાન બોલ્યો : ‘વાહ ! આ પાંચ પાંચ મિનિટ તો તમારી પથારીમાં મેં સૂઈને કાઢી, તોયે કહો છો કે હું અપરિચિત છું. માફ કરજો, જનાબ, તમે બહુ ખલુખોદિયા છો.’

અંતરમાં ખરેખર ખૂબ લાગી આવવા છતાં પણ એ ભાવ દબાવી દઈ વૃંદાવન બોલ્યો : ‘હું પણ, જનાબ, તમારા જેવો સ્પષ્ટ બોલનારો છું. માફ કરશો, તમે બહુ અસભ્ય અને નીચ છો !’

એકદમ ફૂટી પડી યુવાન વૃંદાવનના ખભા પર જોરથી એક ધબ્બો મારી બોલ્યો : ‘ઝવેરી, ખરા ઝવેરી, મહાશય, તમે ખરેખરા ઝવેરી છો. દો તાળી, દોસ્ત !’

વિસ્મયથી આમો બની વૃંદાવન એના મોં સામે જોઈ રહ્યો. આ યુવાનની વર્તણૂકથી તે ખરેખર ગુસ્સે થવું કે એને મગ્ગકર્મા ઉઠાવી દેવી, એની એને સમજ પડી નહિ. યુવાન એનો હાથ પકડી જોરથી હલાવતો હલાવતો બોલ્યો : ‘આવો, આવો, શેકહેન્ડ તો કરીએ. લો, હવે ઝટપટ કપડાં પહેરી લો. શું પહેરશો — આ શર્ટ

કે આ કોટ ? મારી પેઠે આ પંખળી જ પહેરો તો સાફ. હં, ને
જોડા ક્યાં મૂક્યા છે ? ચાલો, હવે મોડું ન કરશો.'

વૃંદાવન ચંત્રચાલિતની પેઠે એ માણસની પાછળ પાછળ ચાલતો
બોલ્યો : ' પણ આપણે ક્યાં જઈએ છીએ ? '

યુવાન ઝટપટ બોલ્યો : ' હમણાં તો આ રસ્તે, પછી જે નક્કી
થાય તે ખરું. ચાલો હં, ખૂબ મોડું થઈ ગયું. '

છાત્રાલયની બહાર એક સુંદર મોટર રાહ જોતી ખડી હતી.
યુવાન ઉતાવળે વૃંદાવનનો હાથ પકડી તેમાં જઈ બેઠો.

પરંતુ વૃંદાવન એટલી સરળતાથી તેનું અનુસરણ કરી શક્યો
નહિ. એકદમ પાછો હઠી એ બોલ્યો : ' ક્યાં જવું છે એ નહિ કહો
તો હું અહીંથી એક ડગલું ચે ખસવાનો નથી. '

યુવાન હસીને બોલ્યો : ' આમ આટલા ગભરાઓ છો શા સાફ !
એ કહેવા વાસ્તે તો લઈ આવ્યો છું તમને. આમ જીદ ન કરો — છિ !
જતા આવતા લોકો આપણને જોઈ રહે, એ કંઈ સારું દેખાય !
આખરેનો ચે ખ્યાલ નથી ? ચાલો. '

વૃંદાવન બોલ્યો : ' આમ ભૂતની પેઠે ક્યાં લગી ગળે વળગી
રહેવું છે ? '

હો હો કરી હસી પડી યુવાન બોલ્યો : ' તમારું અનુમાન કેવું
વિચિત્ર છે ! '

વૃંદાવન બોલ્યો : ' આ જન્મે તો મારે ગળેથી ઊતરે એમ
લાગતું નથી. '

યુવાન પહેલાંની પેઠે હસતો હસતો બોલ્યો : ' ખરું કહ્યું. તમારા
જેવો લાયક તો માણસ મને આજ લગી કોઈ મળ્યો નથી. '

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘કહું છું શનિ દેવ, જરા થોડી વાર રહીને વળગ્યા હોત તો ન ચાલત ?’

યુવાન ગંભીર બની બોલ્યો : ‘ના. છટકવા દીધા તો ફરી તમે હાથમાં સપડાતા નથી એ મને ખબર છે. કહેનારે મને ખોટું તો નથી કહ્યું — એવું જ દેખાય પણ છે.’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘મારા પર એટલી મહેરબાની. કાણુ છે એ તમને કહેનારું ?’

યુવાન માથું ધુણાવી બોલ્યો : ‘ઉંહ ! એ નહિ કહી શકું, મારે માર ખાવો પડે.’

વૃંદાવન મગ્નક ભર્યા કંઠે બોલ્યો : ‘ત્યારે તો તમને પણ મારે મૂડે એવું કાંઈ છે ખરું !’

યુવાન કહે : ‘છે જ તો ! શેરને માથે સવા શેર આખી દુનિયામાં છે.’

વાત વાતમાં તેઓ રેસગ્રાઉન્ડ પર આવી પહોંચ્યા. યુવાન તેને થોભવાનું કહી ઝડપથી અંદર જતો રહ્યો.

લગભગ કલાકેક વીતી ગયો, તોયે અંદરથી યુવાન પાછો ન આવ્યો. તેથી ‘બલા ટળા’ સમજી નિરાંતનો દમ ખેંચી વૃંદાવને ચાલવા માંડ્યું.

એક દરવાન તેની પાસે આવી નમ્રતાપૂર્વક તેનો રસ્તો રોકી બોલ્યો. નવાઈ પામી વૃંદાવને પૂછ્યું : ‘શું કામ છે ?’

ફરી નમ્રતાપૂર્વક સલામ ભરી દરવાન બોલ્યો : ‘ગોલ એન્ડ હેરિસન કંપનીના માલિકે આપને જવાની ના કહી છે, બાણી !’

વૃંદાવન આભો બની એની મોં સામે જોઈ રહ્યો, બરાબર એ જ વખતે આપણો પેલો યુવાન હસતો હસતો તેની પાસે આવી બોલ્યો : ‘મોડું થયું જોઈ જરા મુંઝાઈ ગયા હતા કેમ ?’

ઢાયા દબેલું મોં ઊંચું કરી વૃંદાવને કહ્યું : ‘પણ છે શું એ તો કહો. આમ કોઈને નજરકેદ રાખવાનો હેતુ શા છે?’

યુવાન હસીને બોલ્યો : ‘તમે નજરકેદી કદાપિ નથી જ, પણ સ્નેહના કેદી તો છો જ.’

ઉત્તેજિત વૃંદાવન ચીડ ભર્યા અવાજે બોલ્યો : ‘પૂછું છું કે આ તે ખ્રિષ્ટિશ્વ રાજ્ય છે કે કંઈ બીજું?’

યુવાને હસીને જવાબ દીધો : ‘ખ્રિષ્ટિશ્વ રાજ્ય છે, એ વાતમાં બિલકુલે સંશય નથી. હવે ચાલો, સિનેમા જોવા જવાનું છે.’

અનીચ્છાએ અને ચીડમાં વૃંદાવન મોટરમાં એક બાજુએ ચૂપ થઈને બેસી રહ્યો. એ જોઈ યુવાન મંદ મંદ હસવા લાગ્યો. પરંતુ તેણે તેને વધુ ચીડવ્યો નહિ.

સિનેમા આગળ આવીને ગાડી ઊભી રહી. યુવાને ચંચળ દષ્ટિએ પળવાર પોતાના કાંડા ધડિયાળ પર નજર કરી લીધી, પછી બોલ્યો : ‘અડધો કલાક છે. ચાલો, જરા કંઈક પેટમાં નાખીએ.’

વૃંદાવન માથું ખંજવાળી બોલ્યો . ‘પણ —’

યુવાન બોલ્યો : ‘વળી પણ શું?’

વૃંદાવન નીચું જોઈ બોલ્યો : ‘હું પૈસા લાગ્યો નથી ! મારે સિનેમા નથી જોવો, હું જાઉં છું.’

યુવાન હસીને બોલ્યો : ‘એમાં ગભરાઓ છો શા સારું ? દાન લેવું નહિ પડે, પાસ છે, અને ખાવાનું કદી કંઈ ખરચ થશે તો છૂટા પડતી વખતે હું માગી લઈશ. બસ?’

‘લા મિઝરેબલ’નું સનસનાટીથી ભરપૂર ચિત્રપટ જોવા આતુર નરનારીઓથી તે દિવસે સિનેમાની તમામ બેઠકો ભરાઈ ગઈ હતી. એક સ્પેશ્યલ બોક્સને ચાવી દીધેલી હતી.

ચંચળ ઉત્સુક આંખે પળવાર લોકોની સામે જોઈ યુવાન બોલ્યો :

‘ખૂબ ભીડ છે, અહીં ક્યાંયે બેસવાની સવડ દેખાતી નથી. તમે રહો, પેલી બોક્સ ઉઘડાવીએ.’

નવાઈ પામી એના મોં સામે જોઈ વૃંદાવન બોલ્યો : ‘પાસ ઉપર આટલો આગ્રહ થઈ શકે !’

યુવાન ઉદાસ ભાવે બોલ્યો : ‘જોઈ એ તો ખરા, થાય છે કે નહિ !’

યુવાન ચાલ્યો ગયો.

વૃંદાવન ખુલ્લી પરસાળમાં આંટા ફેરા કરવા લાગ્યો.

ખેલ પૂરો થઈ ગયા પછી વૃંદાવને યુવાનની સામે ફરી કહ્યું : ‘હું તમને ઝોળખી ન શક્યો.’

યુવાન કૃત્રિમ વિરમય બતાવી બોલ્યો : ‘વાહ ! જરાયે નહિ !’

ગંભીર કંઠે વૃંદાવને કહ્યું : ‘તમે જ વિચારી જુઓને, તમે જરાયે તમારી ઝોળખાણ પડવા દીધી છે ?’

યુવાન ચીપી ચીપીને બોલ્યો : ‘કેમ, હું શનિદેવ છું !’

વૃંદાવન શરમિંદો બની બોલ્યો : ‘તમે મોટા માણસ છો, તેથી મારી એ ભૂલ મનમાં ધરી નથી. આવા મોટા માણસ છતાં—’

વયમાં જ યુવાન મોટેથી હસી પડી બોલ્યો : ‘વાહવા ! તમને તો બહુ સરસ ભાષણ કરતાં આવડે છે ને શું ! હું બહુ મોટા માણસ છું, કેમ ? તમારા કરતાં દોઢ બે હાથ ઊંચો હોઈશ !’

હસવાનો પ્રયત્ન કરી વૃંદાવન બોલ્યો : ‘એથીયે વધારે !’

ફાટી આંખે યુવાન બોલ્યો : ‘શું કહો છો ! તો તો ઉંચો તાડ કહોને !’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘તમે બને મગ્ગ કરો. ગોલ હેરિસન કંપનીનો ફરવાન જેના એક શબ્દ પર મરી પડે, સિનેમાનો મેનેજર જેના

હાથની મૂઠીમાં છે, તેને કોઈ સાધારણ માણસ કહે તે તો હું કેમ માની લઉં !’

યુવાન હસીને બોલ્યો : ‘એ લોકો પગાર ખાય છે, એટલે કામ કરે છે ?’

વૃંદાવન નવાઈ પામી બોલ્યો : ‘શું કહો છો, એ લોકો પગાર ખાય છે ?’

યુવાન બોલ્યો : ‘ધંધો કરીએ એટલે લોકોના સંબંધમાં આવવું જ પડે. ઘોડોડોમાં, ગોલ એન્ડ હેરિસનના નામે ટિકીટો વેચું છું, એટલે લોકો માન રાખે છે. અહીં પણ એમ જ છે.’

નવાઈ પામી એની સામે નેઈ વૃંદાવન બોલ્યો : ‘જુગારનો ધંધો !’

યુવાન હસીને બોલ્યો : ‘છ કરોડ રૂપિયા રોકવા પડ્યા છે, એથી ઓછા ચાલે નહિ.’

વૃંદાવન ગંભીર કંઠે બોલ્યો : ‘મને આ બધી વાતો કહેવામાં તમે ખૂલ કરી છે.’

યુવાન હસીને બોલ્યો : ‘પરંતુ બાગીદારની આગળ કંઈ વાત કુખાવવી ન નેઈએ.’

આભો બની પળવાર તેના મોં સામે નેઈ રહી વૃંદાવન બોલ્યો : ‘શું કહો છો તમે ?’

યુવાન બોલ્યો : ‘જે છે તે કહું છું, આજથી તમે અમારા બાગીદાર છો.’

વૃંદાવને પોતાની પાછળ કે બાજુએ કોઈ ખીજ વ્યક્તિ ભળી હશે એમ ધારી નેયું. પરંતુ કોઈ દેખાયું નહિ. ત્યારે તેણે આતુરતા-પૂર્વક પૂછ્યું : ‘કોને કહો છો, મને ?’

‘હા, મારા એકલાથી હવે ભાર ઉપાડાતો નથી; બધી બાબતોએ નજર રાખવા જતાં, એકે બાબત નજર રહેતી નથી. એટલે તમને સાથે લીધા છે.’

વૃંદાવન બોલ્યો : ‘પણ હું તો તદ્દન અપરિચિત છું. હું વિશ્વાસવાત નહિ કરું એની કંઈ ખાતરી મળી છે?’

યુવાન આ વખતે ફરી પાછો પહેલાંના રસિકતાભર્યા સ્વરે બોલ્યો : ‘જમીન છે, ભાઈ, જમીન છે. ધંધાદારી માણસ આગળ પાછળ જોયા વગર કંઈ પગલું ભરે ખરો?’

: ૨૧ :

થોડા દિવસ પછી એક મનિઓર્ડરનું ફારમ હાથમાં લઈ
વૃદ્ધ હરદયાળ પુંડીની પાસે આવી બોલ્યો : 'મારા રૂપિયા એ નથી
લેતો. પુંડી, આ મનિઓર્ડર પાછું વાળ્યું છે.'

થોડીવાર સ્તબ્ધ બની બેસી રહી પુંડી વૃદ્ધને સાન્ત્વન
આપવાના બહાને બોલી : 'વખતે એ ત્યાં નહિ હોય, તેથી એ પાછું
આવ્યું છે.'

અભિમાનથી ફારમ પુંડીના મોં આગળ લાવી ધરી ડોસો
બોલ્યો : મને શું તમે લોકો એવો મૂરખો સમજો છો? લે જો,
આ શું લખ્યું છે? પોસ્ટ ઓફિસના માણસે જ સાફ સાફ લખ્યું
છે કે? માલીક લેવાની ના પાડે છે એથી પાછું મોકલ્યું છે.'
'એને શું?'

શું જવાબ દેવો તે ન સમજવાથી પુંડી માથું નીચું ઢાલી
આમળાં સમારતી રહી.

થોડીવાર શ્તમૂત બેસી રહી ડોસો પોતાના મનથી બોલવા
લાગ્યો : 'ચૈસા ન લીધા તો કંઈ નહિ, સાફ થયું. એટલા રૂપિયા

અચ્ચા. કેટલા દુઃખે માથાનો પરસેવો નિતારી પૈસા કમાવાય છે, એની હવે ખબર પડશે. શું કામ છે મારા પૈસા લઈને !'

તો પણ પુંટી કંઈ જવાબ દઈ શકી નહિ, શબ્દોના દાવપેચમાં વખતે ડાસો વધારે ચીડાઈ જાય એ ખીકે તે ચૂપ જ રહી.

ડાસો એકદમ ઊભો થઈ બોલ્યો : ' હું જાઉં છું જોઈ લઈશ. આટલી ચાલાકી પોસ્ટ ઓફિસના નોકરોમાં, એમ ! લુચ્ચાઓ પૈસા લેઈને ઠગાઈ કરે છે ! કેમ, એક દિવસ વધારે મનિઓર્ડર નાખી મૂક્યું હોત તો શું બગડી જત એમના બાપનું ! એ રીસમાં પૈસા લેવાની ના પાડે છે, એટલું થે સમજવાની બુદ્ધિ કોઈના મગજમાં નથી ! બે દહાડા પછી ગુરસો ઊતરી જતાં જાતે જ એ આવીને લઈ જાત. જોઈ છું એ બદમાશો કેવા છે. '

ઉશ્કરાટમાં ડાસો બહાર નીકળી પડ્યો.

થાકમણિ આવીને બોલી : ' આવડું એક આમળાં કાપવાનું સોંપ્યું એમાં તને આખો દિવસ થવાનો કે, પુંટી ! ખરી કામઢી છોકરી પાકી તું ! '

હાથમાંની છરી ફેંકી દઈ પુંટી બોલી : ' આવી રીતે મારાથી તો કામ નહિ બને, બાપુ, તું જાતે જ કરી લે. '

આભી બની થાકમણિ થોડીવાર તેના મોં સામે જોઈ રહી બોલી : ' વળી તને શું થયું ? '

હડ હડ હડ તૂટી પડવાની તૈયારીમાં આવેલી આંખો ખીજ દિશાએ ફેરવી લઈ પુંટી બોલી : ' થાય વળી શું ? મારી મરજી, મારાથી નહિ બને. '

છરી ખેંચી લઈ પોતે જ આમળાં કાપવા બેસી જઈ થાકમણિ બોલી : ' મૂઈ છોકરી, દાદુનાં લાડમાં આળસુની સરદાર બની ગઈ છે ! મનમાં તો એવું થાય છે — '

ગુસ્સાથી લાલ થઈને પુંટી વચમાં જ બોલી : ‘ મનમાં એવું બધું થાય છે તો પાર પાડી દેને, આ તારી સામે જ તો ખેડી છું ! ’

ચોટલો પકડી એને સામે ખેંચી, ધડાક કરતો એક મૂકો એની પીઠ પર લગાવી દઈ, થાકમણિ ગર્જના કરી બોલી : ‘ બસ, ચૂપ રહે, હરામખાદી, બસ, કહું છું, ચૂપ રહે ! ’

આ વખતે ઘરમાં પેસતાં પેસતાં વૃદ્ધ હરદયાળ ખૂબ આનંદભર્યા અવાજે બોલ્યો : ‘ આખીને આવ્યો, પુંટી, ફરી મનીઓર્ડર કરી આવ્યો છું. સાળાઓ એવા ખેશરમ છે, — આ શું મા, આને મારી ? ’

થાકમણિ બોલી : ‘ ન મારું ? કેવી મોંઘાટ જવાબ દે છે ? એક આટલું સમારવા આપ્યું તેમાં સાત કલાક થયા ! કંઈ કહેવા ગઈ તો આ છરી ફેંકી દઈ બેઠી ગયાં. છોકરીને વળી આટલું કેમ પાલવે ! ’

સામે પડેલાં કાપેલાં આમળાં આંગણમાં વેરવાનું કરતાં ડાસો બોલ્યો : ‘ જહનમમાં ગયાં એ આમળાં ! કેટલા દિવસથી ના કહું છું, કોઈ માનતું નથી, ગાંઠના પૈસા ખરચી આ રોગ ઘરમાં લાવવાની શી જરૂર ? ’

પરંતુ પોતે જ તે દિવસે સવારમાં બેઠીને આમળાંવાળી દાળ ખાવાની વાત કરી હતી એ સાવ ભૂલી ગયો. એ યાદ આવતાં પુંટી એકદમ બોલી પડી : ‘ નાખી ન દેશો, નાખી ન દેશો, દાદુ. આમળાં વગર તે કંઈ ખાવાનો સ્વાદ આવે ! તમે ચે કેવા છો ! માએ ક્યાં મારી છે, એ તો જરા લાડમાં લાલરંગ કરી આપ્યો છે ! ખાવાનું થઈ જવા આવ્યું છે, એટલામાં તમે નહાઈ આવો ! ’

આમ કહી મોં દાખી હસી પુંટી તેલ અને ટુવાલ લેવા ગઈ.

મૂઠાં બની એને જતી નેઈ રહી ડોસો બારણામાં જ એધ્યાનપણે
બેસી પડ્યો. થોડીવાર પછી એ તળાવ ભણી ચાલી નીકળ્યો.

સ્નાન કરીને આવતાં મોઢું થયું નેઈ, થાકમણિએ પુત્રીને
નેવા મોકલી: પુત્રીએ પુરૂર પર આવીને નેયું તો ડોસો ગુપચૂપ
પાળ પર બેઠો બેઠો પાણી તરફ નેઈ રહ્યો હતો, હજી એ એમણે
પાણીમાં પગ દીધો નહોતો.

પુત્રી પાસે આવી બોલી: ‘ક્યારના આવ્યા છો, દાદુ, ને
હજી નહાયા નથી!’

ડોસાએ એને ઇશારાથી ચૂપ રહેવાનું કહી પાસે બોલાવી.
બસીને પાસે આવી પુત્રીએ પૂછ્યું: ‘શું કહો છો?’

ડોસાએ મૂંગા મૂંગા જ આંગળીના ઇશારે પાણી ભણી નેવાનું
કહ્યું. થોડી વાર અહીં તહીં નેયું, છતાં કંઈ સમજ ન પડવાથી
પુત્રી બોલી: ‘ક્યાં, શું છે? હું તો ક્યાં એ કશું દેખતી નથી.’

ઝોઠ પર આંગળી મૂકી ડોસો બોલ્યો: ‘ચૂપ — આસ્તે!
પેલા લાકડાની બાજુમાં ને. ચાલો, અહીં બેસ, દેખાશે.’

ડોસાના કહેવા પ્રમાણે બેસીને પુત્રીએ પાણી ભણી નેયું.
પછી ખૂબ ઉત્સાહમાં બોલી ઊઠી: ‘ઝોઠ! કેવડી મોટી માછલી
છે, દાદુ!’

ડોસાએ એને માથું ધુણાવી કહ્યું: ‘ચૂપ! નાસી જશે, આટલી
બૂમો પાડે છે તે! એને ઝોળખે છે, પુત્રી?’

પુત્રી આભી બની માથું હલાવી બોલી: ‘ના રે!’

ડોસો બોલ્યો: ‘હેં! શું કહે છે? આ જ પેલી વૃંદાવનની

માછલી ! ધણા વખત પહેલાં એક દિવસ એણે મારા કહેવાયા પકડેલી છોડી દીધી હતી એ ?

પુંટી મોં ફેરવી બોલી : ‘ એ તો કયા જમાનાની વાત થઈ, આજે એ માછલી ક્યાંથી હોય ! ક્યારની જાળમાં પકડાઈ મર્યા હશે. ’

ડોસો ચંચળ આંખે જોઈને બોલ્યો : ‘ ના, ના, તું શું જાણે ? આ એ જ માછલી છે, હું ક્યારનો જોતો આવું છું. ’

: ૨૨ :

તે દિવસે અપોર પછી ડોસાને જરા આનંદમાં જોઈ, થાકમણિ એની પાસે આવી બોલી : ‘લોકોની આગળ હવે મોં દેખાડવું ભારે થઈ પડ્યું છે બાબા !’

જિજ્ઞાસુ આંખે એના મોં સામે જોઈ ડોસો બોલ્યો : ‘કેમ, શું થયું છે તે ?’

થાકમણિ બોલી : ‘સૌ કહે છે કે આવડી મોટી હેડબા જેવડી છોકરીને ઘરમાં રાખી ડોકરીને ગળે કાળિયો કેમ બેસે છે ?’

એકદમ ગંભીર થઈ જઈ ડોસો બોલ્યો : ‘શું કરું, કહે ! મનમાં ઘણું હતું, કે પહેલું જ લગન જોવાની એમના ચાર હાથ ભેગા કરી દઈ નિરાંતે બેસું. પરંતુ કંઈને બદલે કંઈ થઈ ગયું. નસીબે વચમાં પાણી નાખ્યો !’

થાકમણિ બોલી : ‘પછી એની કંઈ ખબરે કાઢી નહિ, બાબા !’

વૃદ્ધ ટટાર થઈ બોલ્યો : ‘ખીજ કંઈ રીતે ખબર કઢાય કહે ? એ ગયો ત્યાર પછી મેં પાંચ પાંચ તો એને કાગળ લખ્યા, જવાબ જ નથી. બે બે વખત તો મનીઓર્ડરથી રૂપિયા મોકલ્યા; મારે ખબર કાઢવામાં હવે બાકી શું છે ?’

થાકમણિ બોલી: 'જાતે ત્યાં ગયા હોત તો?'

ડોસો ઉસ્કેરાઈને બોલ્યો: 'શું હું જાઉં એની ખુશામત કરવા? ના, કદી નહિ જાતે. એને પાછા આવવું હોય તો આવે, નહિ તો ચુલામાં ગયો.'

જલ અહાર કાઢી થાકમણિ પછી દેરીનો જાપ જપવા લાગી.

ડોસો પણ કંઈક નરમ થઈ બોલ્યો: 'ના, હું નહિ જવાનો. પછી તમારે જેટલો કહેવો હોય એટલો નિર્દય કહેજો.'

થોડીવાર બંનેમાંથી કોઈ જ કંઈ બોલ્યું નહિ.

પાલવનો છેડો ખેંચતી ખેંચતી થાકમણિ બોલી: 'પેલા મહોલ્લાનો હાથ કહેતો હતો કે પદ્મપુરમાં કોઈ પાત્ર છે.'

અહીં સુધી બોલ્યા પછી થાકમણિએ તીરછી નજરે ઘડીક ડોસાની સામે જોઈ લીધું, પરંતુ એના મોં પરનો ભાવ બિલકુલ બદલાયો ન જોઈ તેણે શાંત સ્વરે આગળ બોલવા માંડ્યું: 'કહે છે કે પહેલાં એનું એક વખત લગ્ન થયું હતું, અને એ સ્ત્રી એક છોકરાને મૂકી મરી ગઈ છે.'

ગંભીર કંઠે વૃષ્ઠે પૂછ્યું: 'ઉંમર કેટલી છે?'

નિરાંતભર્યા કંઠે થાકમણિ બોલી: 'કહે છે કે ઉંમર એવી વધારે નથી થઈ. આપણી જ પાલટીનું ઘર છે.'

ડોસો બોલ્યો: 'તો એ આશરે પચાસ સાઠ હશે?'

એના સ્વરમાં કંઈ વિચિત્રતા જોઈ બીજે થાકમણિ બોલી: 'મને બરાબર ખબર નથી. હાથ કહેતો હતો કે તમારી દીકરી ખૂબ શરીર લેતી જાય છે, ખેન, દઈ દોને.'

ડોસાએ ક્રોધમાં ખૂસ મારી: 'પુંડી?'

દૂર જમફળી હોવાથી ખૂસ પાડી પુંડીએ જવાબ દીધો: 'આવું, દાદુ.'

પાલવમાં કેટલાંક કાચાં જમફળ લઈ એક અડધા પાકા જમફળને
અચકાં ભરતી પુંડી ડોસાની પાસે આવી બેઠી રહી.

ડોસો ગુસ્સામાં ગર્જના કરી બોલ્યો : ‘આવડી મોટી છોકરી
થઈને આ ઘેર તે ઘેર ભમતી કેમ ફેરે છે, હું ?’

આભી બની પુંડી એના મોં સામે જોઈ રહી !

દાંત ભચરડી ડોસો બોલ્યો : ‘જોઈ કેવી રહે છે, જાણે કશું
જ સમજતી નથી !’

માતાને મધ્યસ્થ સમજી પુંડી બોલી : ‘હે, મા ! હું કદી એ
કોઈને ઘેર જઈ છું, કેમ તું કંઈ બોલતી નથી !’

કર્કશ કંઠે ડોસો બોલ્યો : ‘જતી નથી તો હાથુએ જોઈ કેવી
રીતે ? તું આવડી મોટી થઈ તોયે તારું ભટકવાનું બંધ થયું નહિ !
હવે જો ગઈ છે તો ગળું પકડી ઘરમાંથી કાઢી મૂકીશ. અને એ એ
કહી દેજે કે એ મોટી થઈ છે કે નાની થઈ છે એમાં હાથુને શું ?
આજકાલ કરતાં એ વરસથી રૂપિયા લઈને ખેડો છે, બ્યાજ ભરવાની એ
દાનત નથી — રહે, એની મગ દેખાડું છું !’

થાકમણિ બોલી : ‘લોકો તો જે જુએ તે કહે. એમાં એમનો
વાંક શી રીતે કઢાય !’

મા અને દાદુની વાતચીતનો બરાબર ભાવ સમજમાં ન આવી
શકવાથી પુંડી, લાજથી લાલ મુખે, અડધું ખાધેલું જમફળ ધીમે ધીમે
આંગળીવડે ખોતરવા લાગી.

પાસે પડેલી વાંસની લાકડી હાથમાં લઈ સટ કરીને એ જમીન
પર પછાડી અવાજ કરી ડોસો બોલ્યો : ‘જુદો વર તૈયાર થયો છે,
પરજીવાનું છે. તારી માને એ વગર ગળે ધાન બિતરતું નથી. પરજીને
છોકરાંની મા થઈશ, તોયે તને અક્કલ આવવાની નથી !’

પુંડીએ ઊંઘ કરી જીભ બહાર કાઢી મોંદું બગાડ્યું.

ડોસો હસીને બોલ્યો : ‘મારી સામે મોંદું બગાડવાથી શું
વળવાનું છે ! તૈયાર થા, હમણાં લેવા આવે છે. જુઓ, સાંભળો,

તમારી છોકરી ગમે એવડી મોટી થઈ હોય, અને તમારા ગળે ભલે ધાન ન ઊતરે, પણ હું વિન્દા સિવાય ખીજા કોઈના હાથમાં એને સોંપવાનો નથી. એમ કરતાં પછી એને જનમારો કુંવારી જ રહેવું પડે, તો યે મારે કબૂલ.

અત્યારે કંઈ કહેવાનો સમય નથી એ જોઈ કંઈ પણ બોલ્યા વગર, થાકમણિ ધીમે ધીમે ત્યાંથી ઉઠીને ચાલી ગઈ.

ડોસાએ પુંટાને પોતાની પાસે ખેંચી લઈ કહ્યું : ‘આટલાં બધાં જમફળ ક્યાંથી લઈ આવી, હું પુંટી ? આપને, એકાદ ખાઉં તો ખરો !’

પુંટી લજ્જાથી નમેલું મોં દાદુના ખોળામાં છુપાવી દઈ બોલી : ‘હું ક્યાંયે લગ્ન કરવાની નથી, દાદુ, માને કહી દો.’

મોટેથી હસતાં હસતાં ડોસો બોલ્યો : ‘હું યે તને શાનો જવા દઈશ પણ ?’ આ ઘરડે ઘડપણ તું મારો આશ્રય છે, તને ખોઈ ખેસી છેવટે શું મારે રસ્તા પર જઈને ઊભા રહેવું ? ના, ના, તું જ મારી છે—મારી જ રહેવાની છે. જોઈ, ક્યું જમફળ મીઠું છે ! આ, નહિ ?’

વાક્ય પૂરું થતાં થતાં જ હરદયાળે ખેચ હાથે પુંટીનું મુખ ઊંચું કરી તેને ચુંબન કર્યું. પુંટી જોરથી દાદુના ખોળામાં પડી મોં છુપાવવા છુપાવતી બોલી : ‘જાઓ, મોટા થઈ ને !’

થોડીવાર પછી મોં ઊંચું કરી ફસ કરતી હસી પડી પુંટી બોલી : ‘ત્યારે તો એ જ વાત નક્કી થઈ ને દાદુ, કેમ—હ ?’

પુંટીની આતુરતા જોઈ ડોસો હસીને બોલ્યો : ‘કંઈ વાત, બાઈ ?’

પુંટી આજસ મરડીને બોલી : ‘આ—મારું—ક્યાંયે—લગ્ન—નહિ લેવાય. કેમ, હું ?—ખોતોને.’

ડોસો તેના ગાલ પકડી હલાવી બોલ્યો : ‘ક્યાં યે નહિ, દિદિ. એક વૃંદાવન સિવાય, ખરું ને ?’

મોં ફેરવી પુંટી બોલી : ‘જાઓ, હું ન જાણું !’

: ૨૩ :

અભાગિયો પૈસાદાર થઈ ગયો છે, ખખર પડી, પુંડી ?
મારા પૈસા હવે એ નહિ લેવાનો. ભણે, તો હું એ હવે આપવા નહિ
જાઉં.

કલકત્તા જેવી જગાએ ખિચારો વંદાવન રીસનો માર્યો પોતાના
ખરચના રૂપિયા પાછા મોકલી દઈ, બહુ દુઃખ વેઠી દિવસો કાઢતો
હશે એમ ધારી વૃદ્ધ હરદયાળે ફરી તેને મનીઓર્ડર કર્યું હતું. આજે
એ ખૂબ સ્નેહ અને વિચાર પછી મોકલેલા રૂપિયા પણ પાછા
આવ્યા, એ જોઈ હૃદયમાં વેદના થવાથી કાતર બની, વૃદ્ધ હરદયાળ
પાગલની પેઠે ગંભીર સાદે ઉપર પ્રમાણે શબ્દો બોલ્યો.

થોડીવાર ચૂપ રહી પુંડી બોલી : ‘માણસ કેમ આવું કરતો
હશે, એ જ મને નથી સમજતું !’

ડાસો ઉશ્કેરાઈને બોલ્યો : ‘કીડીને ધાન પૂરનારો જાગ્યો છે
એટલું નથી સમજતી ! ખવડાવી પીવડાવી મેં નેધણિયાંને માથું જીયું
કરતાં શીખવ્યું છે: હવે મારો શો હિસાબ ? હાસ્તો, કળજગનો એ
ધર્મ છે !’

પુંડી મૂંગી મૂંગી માથું ધાલી જોતી રહી.

ડોસો એને ધમકાવીને બોલ્યો : ‘કેમ આમ ચૂપ બેઠી છે ! બાપની બેઠી હો તો સામી બાબી એનો પક્ષ લઈ બે અક્ષર બોલ. આમ મનમાં મનમાં મને ગાળો દેવા કરતાં મોઢે ચોખ્ખું સંભળાવી દેવું સારું !’

નીચી ઢાળેલી આંખો બંધી કરી પુંટી બોલી : ‘હું કોઈ નોયે પક્ષ લેતી નથી, દાદુ !’

ડોસો ખૂબ ઉશ્કેરાટમાં બોલી બહ્યો : ‘ઓહો ! છોકરીઓને આટલું જૂઠું પણ બોલતાં આવડે છે ! હું નજરે નેહિં છું કે તું નિસાસા નાખે છે, ને પાછી કહે છે કે હું કોઈનો પક્ષ ખેંચતી નથી — હું ગાળો દેતી નથી !’

પુંટી આંસુભરી આંખે બોલી : ‘હું તો મારા ફૂટલા નસીબની જ ચિંતા કર્યા કરું છું, દાદુ. નિસાસો નખાઈ જતો હોય તોયે એમાં જ. તમને હું ગાળ દઉં ખરી ?’

ડોસો બોલ્યો : ‘કેમ ન દે, હેં ? હું તારો કાણુ ? બનાવડી જ સંબંધ ને ! એ તારું ઘરનું માણસ છે. એનાં કરતૂક નેહિં હાડેહાડ લાગી ગઈ ને તને કહેવા આવ્યો, ત્યારે તારો નસીબની ચિંતા કરવાનો વખત થયો ! કેમ, કહે હવે કોનું નસીબ ફૂટેલું છે ! મેં તને શું દુઃખ દીધું છે, કહે !’

પુંટી કંઈ બોલી નહિ !

ડોસો વધારે ગુસ્સે થઈ બોલ્યો : ‘બોલવાનું હોય તો તું બોલેને ! તમે લોકો બધાયે નિમકહરામ છો, મારું નસીબ જ એવું છે, મરવા વખતે બધા નિમકહરામીઓની જમાત ભેગી કરી સંસારમાં ફસાયો. હાસ્તો, બાપુ, મારે એવી શી પડી છે ? પેતાનાં હતાં તે રહ્યાં નહિ, પછી પારકાંને લઈને આ ખેંચાખેંચી કરવાથી શો ફાયદો ?’

ડોસાની આંખોમાંથી પાણી પડવા લાગ્યું.

ગમરાઈને ઊભી થઈ જઈ, પુંટી પોતાના પાલવના છેડા વડે એનું મોં લૂછતી લૂછતી બોલી : ‘ પારકાંની ચિંતા કરીને હવે શું કરવું છે, દાદુ ! ન લે, તો ગયો. હવે ન મોકલશો. ’

ઉકરાઈને ડાસો બોલ્યો : ‘ શું, તું એમ ધારે છે કે હું ફરી મોકલીશ ? કદાપિ નહિ ! આ સોગન ખાઈને કહું છું કે જો ફરી એને રૂપિયા મોકલું તો મારું નામ હરહયાળ નહિ. તું જોજો પુંટી, આ વખતે પરતાઈને એ પગમાં આવી પડશે તોયે હું એના સામું જોવાનો નથી ! ’

ધરમાંથી બહાર આવી થાકમણિ બોલી : ‘ ન આપવા હો તો ન આપજો, એમાં વળી આટલા સોગન બોગન શા ! ’

ડાસો ખૂમ પાડી બોલ્યો : ‘ આપવા ન આપવા મારી મરજીની વાત છે. નહિ આપું, જા, એમાં તારા બાપને શું ! તારાથી ન ખમાતું હોય તો જતી રહે. ’

થાકમણિ બોલી : ‘ મારા જવાથી જો છોકરો પાછો આવતો હોય તો હમણાં જતી રહું. ધરની અલાબલા ટળે એટલે બસ. ’

દાંત દેખાડી ડાસો બોલ્યો : ‘ બસ, એટલામાં મિનજળ જતો રહ્યો ! એ બાપ ! પારકાંને ખવડાવવા પીવડાવવામાં આટલી પીડા માથે પડતી હશે એની ક્યા સાળાને ખબર હતી ! આ નાકલીંટી બેચી, જો હવે કદી પારકાં પોષેલાંનું નામ જીએ લઉં તો ! ’

થાકમણિ કંઈ બોલી નહિ.

ડાસો બોલ્યો : ‘ બધાયે ચૂપ ! આવે વખતે બે શબ્દો કહી કાઢી રીત ઉતારે એવું ન મળે ! દૂધ પાઈને ઉછેર્યા એટલા બધાયે મારે તો ઝેરી સાપ પાક્યા છે. ’

પુંટી ઢળેલી દષ્ટિ એકદમ ઊંચી કરી બોલી : ‘ હું તો કહું છું કે એક વખત ત્યાં જઈ આવોને, દાદુ ! ’

બ્રૂમ પાડી ડોસો બોલ્યો : ‘ શું કરવા, શું કરવા, કહે જોઈ ?
એ ઝવેરીના બેટા રતનને પગે લાગવા જઈ ! હું ? એવું શું આજ
તૂટી પડ્યું છે માથે ! ઝાહ — તારાથી ન રહેવાતું હોય તો તું જા. ’

ધીરજથી પુટી બોલી : ‘ પણ ગયા હોત તો સાઈ થાત, દાદુ ! ’

દાંત દેખાડી ડોસો બોલ્યો : ‘ શી રીતે — કહે તો ખરી ! પડદા
પાછળથી મને જૂતું મારી રહ્યો છે એટલેથી તને સંતોષ થતો નથી
લાગતો, હવે હું એની સામે જઈને જૂતું ખાઈ આવું એવી તારી
ઈચ્છા છે. વાહ ! ખરી મારી વાલેશરી તો ! ’

થાકમણિ બોલી : ‘ તમે ન જાઓ તો કોઈને — ’

ગુસ્સામાં ઊભો થઈ જઈ ડોસો બોલ્યો : ‘ ગયા ગયા. તને બહુ
મન હોય તો તું જાતે જ મોકલને. હાય ! મારે તો ઘરમાં ને બહાર
બધે દુઃખ ! વાઈ, તે મને શી એવી પડી છે, તે જાઈ, એ તો કહે ! ’

થાકમણિ બોલી : ‘ છોકરો જરા અભિમાની છે એટલે તમે ગયા
હોત તો પીગળીને પાણી થઈ જાત. ખરું કહું છું, એ કંઈ એવો
સ્વારથી નથી. ’

મેં ફેરવી લઈ ડોસો બોલ્યો : ‘ વાહ ! એ એવો અભિમાની
છે તો એમાં મને શું ! અભિમાનને ઘોઈ ઘોઈને પીએ ! હું કેમે
જવાનો નથી. નથી જવાનો — નથી જવાનો — કોઈને મોકલવાનો
યે નથી ! ’

બોલવું પૂરું કરતાં જ ડોસો ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયો. મા
અને દીકરી મૂંગી મૂંગી બેસી રહી.

થોડીવાર પછી હાંફેળો ફાંફેળો પાછો આવી ડોસો ખૂબ
ઉશ્કેરાટમાં બોલી ઊઠ્યો : ‘ કહું છું આજે આ બધું છે શું ! મા ને
દીકરી એક બીજાનાં મોં સામે જોઈ બેસી રહેશે એટલે મારું પેટ
ભરાઈ જશે, કેમ ? રાંધવું કરવું નહિ પડે શું ? ’

નિઃશ્વાસ નાખી ઊઠીને ઊભી થતાં થાકમણિ બોલી: ‘આટલા વહેલા કોઈ દિવસ તમે ખાવા ખેદ છો કે આજે ખાવાનું કહો છો. ! તમારી તો વાત જ અદ્ભુત છે !’

ડોસો કંકશ અવાજે બોલ્યો: ‘હું જાણું ને, તું એવું જ કહેવાની. હા બાઈ હા, હું ભૂત ! સારાં માત્ર ખે જાણું છો, તું ને તારી દીકરી.’

થાકમણિ બોલી: ‘મેં એવું ક્યાં કહ્યું છે ! ખોટા ખોટા ગુસ્સે થઈ જાઓ છો !’

ડોસો બોલ્યો: ‘હારતો, ઘરડો થયો, મારું બધું ખોટું — ભાત કોળિયો પેટમાં નાખવા મળવાનો છે, કે જાતે જ ચૂસો ફૂંકવા પેસવું પડશે ?’

નવાઈ પામી થાકમણિ બોલી: ‘અત્યારમાં ખાવું છે ?’

પુંટી ઓચિંતી મોં ઝાંચું કરી બોલી: ‘કલકતા જવાના હશે !’

ચંચળ આંખે એની સામે જોઈ ડોસો બોલ્યો: ‘હું શું કરવા જઈ ત્યાં ! આ તો શહેરમાં એક કેસ છે, ખે પાંચ જણ વળગ્યા છે એટલે એ કામે જવાનું છે. ગામમાં રહીએ તો ગામનાં માણસોનાં સુખ દુઃખ પણ જોવાં પડે.’

આ પછી કોઈએ કંઈ જ પૂછ્યું નહિ. પુંટીએ ગભરાઈ ને રસોડું ખોલી ચૂલામાં ઊંચાડો ભર્યો.

પુકરમાં ફૂંકી મારી આવી થાકમણિ ખે તપેલીઓમાં દાળ ભાત મૂકી દઈ શાક સમારવા બેઠી.

જતાં પહેલાં પુંટીની સામે જોઈ હરદયાળ બોલ્યા: ‘તારે શું શું જોઈશે, પુંટી ? એક તો પારસી સાડી, ખરું ને ?’

થોડીવાર મૂઠની જેમ તેમના મોં સામે જોઈ રહી પુંટી એકદમ ફેંક કરતી હસી પડી; પછી બોલી: ‘હમણાં તો દાદુ, કહેતા હતા કે કલકતા નથી જવાતો !’

ડોસો મોં બીજી તરફ ફેરવી લઈ બોલ્યો : ‘કાણુ જાય છે કલકત્તા ?’

પુંટી હસીને બોલી : ‘તો મારે શું જોઈએ છે, શું નથી જોઈતું એ પૂછવાનું કારણ ? અહીં પારસી સાડી ક્યાં મળે છે તે ?’

ડોસો ગળું સાફ કરી બોલ્યો : ‘કેમ નહિ મળે ? શહેરમાં સેંકડો મળે છે. તારે કેટલી જોઈએ કહે ?’

પુંટી કંઈ બોલી નહિ.

તીક્ષ્ણ દષ્ટિએ પુંટીના મોં સામે જોઈ ડોસો બોલ્યો : ‘જાઉં છું કેસમાં. હાર કે જિત બેમાંથી એક તો થશે જ. જીત થાય તો કિનુ સરદાર કાલીઘાટ પર માનસિક પૂજા કરવા જવાનું કહેતો હતો, એટલે જો એ સાથે ખેંચી જાય તો જવું થે પડે ને ! મને જો પાછા વળતાં મોહું થાય, તો કોઈ ચિંતા ન કરશો.’

બોલ્યા પછી, ડોસો ખરેખર કોઈ ગુનેહગારની પેઠે ત્યાંથી જતો રહ્યો.

પુંટી હાથ જાંચા કરી બોલી : ‘એવું મન ફેરવી નાખજો, ભગવાન ! દાદુના પ્રેમાળ હૃદયને હવે વધારે આઘાત ન થવા દેજો પ્રભુ ! એમની સાથે જ એ પાછા આવે એવું કરજો !’

: ૨૪ :

પોરે જિતકુમાર ઓફિસમાં આવીને બોલ્યા : ‘ચાલો, ચાલો, ઘડી ફરી આવીએ. આટલી મજુરી કરે તો માણસ જીવતો રહે કે!’

હાથમાંની કલમ હાથમાં જ રાખી વૃંદાવન બોલ્યો : ‘તમે જાઓ, મારે જરા કામ છે.’

જિતકુમાર હસીને બોલ્યો : ‘વાહ, નવાઈની વાત. તમે આટલા કામ પાછળ ગાંડા કેમ છો, કહેશો?’

આ વખતે નિર્મળાએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તે બોલી : ‘બીજું તો બીજું, પણ મને રસ્તા પર રાહ જોતી મેલીને, તમે દોસ્તની સાથે વાતોમાં પડી ગયા!’

જિતકુમાર હસીને બોલ્યો : ‘શું કરું! તેં એવા બાંધ્યા છે કે એમને કોઈ રીતે બહાર નીકળવાનું જ મન થતું નથી, એટલે ખેંચાખેંચ કરું છું. એમનું કામ જ પૂરું થતું નથી. સાફ સાફ કહે છે—સૂર્યના અજવાળામાં નીકળવાની મને ટેવ નથી.’

નિર્મળા હસીને બોલી : ‘સાચી વાત છે, વૃંદાવનબાણી!’

ઓફિસના ઓરડામાં નિર્મળાએ પ્રવેશ કર્યો ત્યારનો વૃંદાવન :
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

સ્તબ્ધ બની બેઠો હતો. હવે ઉત્તર દેવા માટે માથું ખંજવાળતો બોલ્યો : ‘ના, પણ હાથમાંનું કામ પૂરું થયા વગર કેવી રીતે ઉડાય ? પરંતુ તમે—’

જિતકુમાર તેના અધૂરા વાક્યના જવાબમાં બોલ્યો : ‘આ જીવનની નાવિક જ એ છે, એની તમને ખબર નથી ?’

મંદ હસીને નિર્મળા બોલી : ‘એમની વાત સોળે આના ખોટી છે, વૃંદાવન બાબુ. સ્ત્રીએ કદી સુકાન હાથમાં લીધાનું સાંભળ્યું છે તમે !’

વૃંદાવન મૂંગો મૂંગો માથું નીચું ઢાળી બોલ્યો હતો.

તેનો હાથ પકડી ખેંચી જિતકુમાર બોલ્યો : ‘પરંતુ એ તો તમે સગે કાને સાંભળ્યું તે વૃંદાવન, કે ઓરડામાં પગ દેતાં જ ધમકાવવા માંડે છે. માટે ઝટપટ નીકળી પડો, નહિ તો આજે નસીબમાં કેટલુંય મોગવવાનું લખેલું છે.’

વૃંદાવનના હૃદયની અંદર તે વખતે સમુદ્રનાં મોજા ઉછળવા લાગી ગયાં હતાં. આ જ નિર્મળા આભાની સખીને ! સુખદુ ખની સંગાથી ! જિતકુમાર એનો પતિ હશે ? તો શું—તો શું કંઈ નહિ, ચોક્કસ એમ જ છે. પત્નીના આગ્રહને માન આપવા ખાતર જ જિતકુમાર આજે મારી તરફ આ વણમાગ્યું દયાદાન કરી રહ્યો છે. બદલો—તે આગળ વિચાર કરી શક્યો નહિ.

ખૂબ આવેગથી ભરેલા કંઠે તે બોલી ઊઠ્યો : ‘ભૂલ થઈ, એનું પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે. જાઉં, બનતી ઉતાવળે એ કરી નાખું.’

આમ બોલી એ ગાંડાની પેઠે ઝડપથી બહાર નીકળી ગયો. નિર્મળા અને જિતકુમાર સ્તબ્ધ બની, વિસ્મયથી આભાં બની, એક બીજાના મોં સામે જોઈ રહ્યાં. કોઈ કંઈ બોલી શક્યું નહિ કે વચમાં પડી શક્યું નહિ.

થોડીવાર આ અવસ્થામાં રહ્યા પછી નિર્મળા નિઃશ્વાસ નાખી બોલી : ‘ શું થયું ? ’

જિતકુમાર ખિન્ન વદન ફેરવી બોલ્યો : ‘ પટકાઈ ગયો છે, બીજું શું ? ’

નિર્મળા ગભરાઈને બોલી : ‘ જાઓ પકડી લાવો. ’

માથું હલાવી જિતકુમાર બોલ્યો : ‘ મારી એટલી તાકાત નથી; એની આગળ એકે યુક્તિ ચાલતી નથી. ’

નિર્મળા બોલી : ‘ હવે — સખીનું શું થશે ? ’

જિતકુમાર બોલ્યો : ‘ બીજું એક જણ છે ને ! ’

ઉદાસ લાવે નિર્મળા બોલી : ‘ ધૂળ ! સહિયરને એ તો આંખના કણાની પેઠે ખૂંચે છે. એનાં એ વેણુ ન સહી શકવાથી અસીમખાણનું વિલાયત જવાનું તો અંધ થઈ ગયું, પણ મેં તો સાંભળ્યું છે કે કોઈ ચૂસ્ત વૈષ્ણવના અખાડામાં એ દાખલ થઈ ગયા છે. ’

જિતકુમાર મોટેથી હસીને બોલ્યો : ‘ કેમ સેવાદાસીની સાથે શ્રી લવ (મુક્ત પ્રેમ) કરવા મળે એની વેતરણમાં છે શું ! ’

નિર્મળા તપી જઈને બોલી : ‘ જાઓ, આવા દુઃખને વખતે મગ્નક મશ્કરી શોભતી નથી. ’

જિતકુમાર નિર્મળાની ધમકીથી મૂઢ જોવો બની બોલ્યો : ‘ શી ખબર, સ્વભાવ જ એવો મશ્કરો થઈ ગયો છે. ’

વચમાં જ તીખા અવાજે નિર્મળા બોલી : ‘ બિલકુલ વિચાર જ કરતા નથી. ’

થોડીવાર શાંત રહી એકદમ નિર્મળાને ખેંચતાં ખેંચતાં જિતકુમારે કહ્યું : ‘ જાણી ખૂટીને જે દુનિયાનો ભાર તેં માથે ઓઢાવ્યો છે, તેને, ગમે તેટલું કરું તોયે હું વહી લઈ જઈ શકું તેમ નથી. જેનું એ કાંમ છે, તે એ કરશે. ચાલો આપણે જઈએ. ’

આ તરફ ખેદયુક્ત હૃદયે ભમતો ભમતો વૃંદાવન ન્યારે છાત્રા-
લયમાં આવી ઊભો, ત્યારે બહાર જવાની તૈયારીમાં ઊભેલા એક યુવક
પાસે આવી કહ્યું : ‘ઓ ! વૃંદાવન બાબુ કે ! કોઈ તમને ખોળતું હતું.’

કોણ જાણે કેમ વૃંદાવનના હૃદયમાં એકદમ કંઈક થઈ ગયું,
ખેદભરેલી આંખો ઊંચી કરી તેણે પૂછ્યું : ‘કોણ કોઈ ઓળખીતું હતું !’

યુવકે જવાબ દીધો : ‘ના ! કોઈ ડોસો હતો; ગામડામાંથી
પહેલી જ વાર આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું. તમારી વાત ખૂબ ફરવી
ફરવીને પૂછતો હતો. ચહેરો કાળો, ને ડાબા કાનની પાસે એક
મસો હતો.’

ગભરાઈને વૃંદાવને પૂછ્યું : — ‘નામ, નામ કંઈ કહ્યું છે !’

યુવક ચિંતાતુર કંઠે બોલ્યો : ‘કહ્યું તો હતું ! શું કહ્યું — અરે,
ના — ના — હરદયાળ પાલ. તમારા કોઈ સગા થાય છે શું ? અરે,
આ શું ! નામ સાંભળતાં જ નાહો કેમ ? ડોસો જે બરાબર આમ જ
નાહો હતો — છે શું ?’

: ૨૫ :

૨ આબ્યા પછી વૃદ્ધ હરદયાળે કર્કશ કંઠે ખૂમ મારી :
‘પુંડી, એ...પુંડી, સાંભળ તો ખરી.’

પુંડી દોડતી સામે આવી બોલી: ‘શું કહો છો, દાદુ?’

ડોસાએ ખૂમ પાડી કહ્યું: ‘હું જાઉં તો એ તરત પાછો આવવાનો,
મને માથે લઈને નાચવાનો, કેમ, ખરું ને?’

વિસ્મયથી આભી બની તેના મોં સામે જોતી પુંડી બોલી:
‘શું થયું તે?’

ડોસો તિરસ્કાર પૂર્વક બોલ્યો: ‘શું નથી થયું એ પહેલાં કહે
ને! ભગવાન ગોકુળમાં અંધારું કરી મથુરામાં જઈને રાજ થયા છે.

પુંડી હસીને બોલી: ‘તો ખોટું શું થયું છે? તમે રાગના
રાગ થયા!’

ખૂબ ક્રોધથી તિરસ્કાર કરી ડોસો બોલ્યો: ‘પણ તું રાણી
થઈને લટકમટક કરતી ફેરે એ વાત ભૂલી જાણે. એને તારી
જરૂર નથી.’

ઓચિંતો છાતીમાં દુઃખનો આઘાત અનુભવવા છતાંયે પુંટીએ તે બાવ સમાવી લઈ હસતે મોઢે કહ્યું : ‘ભલે તો, રાણી થઈને શું કામ છે, સદાકાળ દાસીવૃત્તિ કરતી આવી છું, હવે રાણીપદું કરવું કેમ પાલવે ?’

દાંત બચરડી ડોસો બોલ્યો : ‘તું મર, બળ્યા મોંની, બલા ટળે.’

ડોસાના પગની ધૂળ માથે ચડાવી પુંટી બોલી : ‘આ સમી સાંજે એ જ આશીર્વાદ આપો દાદુ, કે એમની બધી અલાબલા મારે માથે લઈ હું વહેલી વહેલી મરી પરવારું.’

ધમકાવીને ડોસો એને મારવા દોડ્યો : ‘કેમ મોઢે ચડ્યું બોલે છે તું ! હું તારું મરણ તારું ?’

ઝાકળથી ભીંજેલાં પાંદડાંના જેવી આંખો ઊંચી કરી પુંટી બોલી : ‘જીવતી રહીને, દાદુ, હું તો માત્ર તમારી ચિંતાઓમાં જ વધ રો કર્યા કરું છું. એ કરતાં મરી જઈ તો સારું.’

ડોસો ધબકરતો બારણાની એક બાજુએ બેસી પડ્યો. બરાબર આ જ વખતે થાકમણિ કપડાં ધોઈને ઘેર આવી. કાખમાંથી પાણીનો ભરેલો ઘડો ઉમરા પર મૂકી, શરીર પરનું કપડું ઠીક કરતી કરતી તે બોલી : ‘હજી દીવો કર્યો નથી, પુંટી ? આવડી મોટી છોકરી થઈ, તારામાં તે વૃદ્ધિ શુદ્ધિ ક્યારે આવશે ?’

ડોસો ઊકળીને બોલ્યો : ‘જુદ્ધિ સૌમાં સરખી છે ! ધંકલી ધંકલીને જો મને મોકલ્યો ન હોત તો આટલી બળતરા ખમવી ન પડત. !

થાકમણિ બોલી : ‘કેમ, શું થયું તે, વૃંદાવન છે તો ખુશીમાંને !’

ડોસો બોલ્યો : ‘ખૂ...બ ખુશીમાં છે. નોકરી કરે છે, વિલાયત જવાનો છે, મડમને પરણવાનો છે — હવે શું બાકી રહ્યું !’

થાકમણિ ગંભીર થઈને બોલી : ‘તમારી તો વાત જ બધી એવી છે — શુંમાંથી શું બોળી કાઢો છો. વિલાયત જાય ને મડમને

પરણે — વૃંદાવન એવો છોકરો છે ! અને નોકરી મળી છે, તો સારું થયું. હું આવતી પૂનમે સત્યનારાયણની પૂજા કરાવીશ. ’

કોથે ભરાઈને ડાસો બોલ્યો : ‘ એની સાથે સાથે પોતાના પીંડ બાંધવાની યે ગોઠવણ કરી રાખજો. જે વિલાયત જાય છે એ વળી પૂજાખૂખમાં માનતો હશે. ’

થાકમણિ આબી બની ડાસાના મોં સામે નોંઘી રહી. પુંટી ગળું સાફ કરી બોલી : ‘ જેને જ્યાં ગમે ત્યાં જાય, દાદુ, એમાં આપણને શું ? ’

થોડીવાર ચૂપ રહી ડાસો એકદમ માથું હલાવી બોલી બોલ્યો : ‘ હારતો, એમાં આપણને શું ! આપણે તો હવે એનું નામ પણ જાહેર આણવાના નથી. એ કોણ — માથે ઓઢેલી પારકી પંચાત, બીજું શું ? પાણી લાવ પુંટી, પગ ધોઈ. ’

કલાકેક પછી હાથમાંની માળા એકદમ ખોળામાં નાખી ડાસો બોલ્યો : ‘ હજુને બોલાવી પદ્મપુરના પેલા પાત્રની ખબર કાઢી હોય તો, કેમ ? ’

મા કંઈ જવાબ દે તે પહેલાં જ વંટોળિયાની પેઠે દોડી આવી પુંટી બોલી બોલી : ‘ એ નહિ બને, દાદુ, એ કરતાં તો મારું ગળું દાબી મારી નાખો એ સારું. ’

દાંતિયાં કરી થાકમણિ બોલી : ‘ શું કરે છે, આ પુંટી, લગનની વાતમાં જરા લાજ શરમ પણ નથી રાખતી ! ’

પુંટી ગંભીર અવાજે બોલી બોલી : ‘ હિંદુની છોકરીનાં કેટલાં વખત લગન થાય છે, મા ? ’

થાકમણિ આબી બની જઈ બોલી : ‘ શું લગન કરે છે, પુંટી ! મગજ ખસી ગયું લાગે છે તારું, તારાં વળી ક્યારે લગન થયાં છે ! ’

પુંટી ફક્ષ કંઠે બોલી : ‘તમે એમ વાત ઉડાવશો એ નહિ ચાલે, દાદુ સાક્ષી છે.’

ડોસો ફાટી આંખે એની સામે જોઈ રહી બોલ્યો : ‘સાક્ષી ? હું ?’

તેજસ્વી કંઠે પુંટીએ કહ્યું : ‘હા, તમે.’

અતિ વિસ્મયમાં ડોસો હાથમાંની માળા પગે વીંટાળતો વીંટાળતો બોલ્યો : ‘ક્યારે ખેન, મને તો કંઈ યાદ આવતું નથી !’

પુંટી ગર્જના કરતી બોલી : ‘હાથમાં માળા લઈને જૂઠું ન બોલશો. દાદુ, ભગવાનની વાશી ફૂલમાળા તમે જાતે જ અમારાં ગળામાં પહેરાવી દઈ કહ્યું હતું કે આજે તમારાં લગન થઈ ગયાં ! મંત્ર ભણી થયેલાં લગન કરતાં આ લગન ઘણાં ભારે છે. કારણકે આ લગનના સાક્ષી ભગવાન પોતે છે.’

એકાએક ભૂતકાળની સ્મૃતિનું બારણું ઊઘડી જતાં ડોસો બોલ્યો : ‘બોલ્યો છું, ખેન, એ દિવસે જે શબ્દો બોલ્યો છું, તે આજે પણ બોલવા તૈયાર છું. એક વખત નહિ, પણ સો વાર એ વાત કાઢીને કહીશ કે એ જ લગન તમારાં સાચાં લગન છે. કારણકે તે મારા હૃદયની ઈચ્છા છે, તો પણ સમાજ—લોકો કંઈ આ ડોસાનો એ બકવાટ માની લેવાના નથી. ખેન. એટલે, જરા બીક લાગે છે !’

ડોસાના પગમાં આજોટી પડી પુંટી બોલી ઉઠી : ‘તો આપણે હવે આ સમાજમાં, આ લોકોમાં રહીને શું કામ છે, દાદુ ! જ્યાં સમાજની ફરિયાદ સંભળાય જ નહિ, જ્યાં જવાથી સમાજની હવા શરીરે લાગે જ નહિ, ત્યાં ઘણા દિવસથી તમે જવું જવું તો કરો છો. તો ચાલોને, ત્યાં જ જતાં રહીએ, જઈશું ને ?’

ડોસાનું મુખ આ શબ્દો સાંભળી ભારે ઉત્સાહથી પ્રદીપ્ત થઈ ગયું. અંતરની વ્યાકુળતા બહાર બિલકુલે પ્રકટ થવા દીધા વગર,

નિઃશ્વાસ નાખી તેણે કહ્યું : ‘આ ઉંમરે બધું છોડીને તું આવીશ, પુંટી ! ભોગની તૃષા છીપે તે પહેલાં જ તું ત્યાગનો આશ્રય લઈશ ?’

પુંટી ખેદથી મલીન વદને બોલી : ‘આનંદથી લઈશ, દાદુ-નામનો તો કંઈ તફાવત છે નહિ. એ યાદ આવશે તો ઈશ્વરનું ધ્યાન થઈ શકશે. દિલનું દુઃખ જોઈ દયાળુ દેવ જાતે જ દોડી આવશે. તમે જ તો કહ્યા કરો છો, દાદુ, કે ઈશ્વર માણસનું મન તપાસે છે. પૂરેપૂરા વ્યાકુળ પ્રાણથી જે પ્રાર્થના કરે છે તેની પ્રાર્થના ઈશ્વર નિષ્કળ જવા દેતો નથી. ચાલોને, કાલે જ જતાં રહીએ.’

થાકમણિ બોલી : ‘બધીયે વાતમાં તારે ઉતાવળ, પુંટી ! એ તે કંઈ બને ? ઘરખારનો, માલમિલકતનો કંઈ બદોબસ્ત કરવો પડે, કે બસ, જવાનું કહ્યું એટલે જતા રહેવાય ?’

નિઃશ્વાસ નાખી ડોસો બોલ્યો : ‘બદોબસ્ત હવે કોને માટે ? બધું ખતમ કરીને જઈશ.’

પુંટી બોલી : ‘ના દાદુ, એ નહિ બને. વખતે એ કોક દિવસ પાછા આવે તો બધું વાપરશે. આપણે તો બીજા માગીને ચે ચલાવીશું, ચિંતા શી છે !’

નવાઈ ભરી આંખે એના મોં સામે જોઈ ડોસો બોલ્યો : ‘હજી ચે તને એના પર આટલો પ્રેમ છે, પુંટી, એણે તારું શું રૂડું કર્યું છે તે ?’

પુંટી હસીને બોલી : ‘ભલે ન કર્યું, તેથી શું ! હિંદુની દીકરી છું તે હિંદુની વહુ છું, પતિ ઉપર પ્રેમ નહિ થાય તો બીજા કોના ઉપર થશે ! એકને છોડી, એ ભલે દશને પરણે, મારી સંભાળ લે કે ન લે, પણ દિલદિલથી મને ખાતરી છે કે તે મારા છે, મારા સિવાય બીજા કોઈના નથી.’

ડોસો બોલ્યો : ‘ ખરી તું તો, બહેન ! ’

મક્કમ સ્વરે થાકમણિ બોલી : ‘ એ ખરું જ કહે છે, બાબા !
હિંદુની છોકરીએ આ કરતાં વધારેની આશા રાખવી એ જ ખોટું
છે ! એ જ ઠીક છે, ચાલોને, કાલે જ નીકળી જઈએ. ઘરખારમાં જે
પતવવાનું છે તે તો હું આજે જ પતવી નાખીશ. ’

નિઃશ્વાસ નાખી ડોસો બોલ્યો : ‘ તું ચે ગાંડી થઈ કે, મા !
ઠીક તો ! ’

: ૨૬ :

નિતે ગોવાળે એક બારે મોટું પોટલું ગરદન પર બિંચકી સાવી પારણામાં આવી ખૂમ મારી : ‘દાદા ક્યાં ગયા ?’

ડોસાએ ઉત્સાહમાં કહ્યું : ‘આવ્યો બાઈ, હું કેટલી ચિંતા કરતો હતો કે આટલું મોટું કેમ થયું ! રસ્તામાં શું દીકરાની વહુ તો નહોતી મળીને !’

ગાલમાં હસીને નિતે બોલ્યો : ‘એ મૂરખી ન મળી એ સારું જ થયું છે, દાદા મશાય, નહિ તો આમ આવવા દે ખરી ? તમારી પાટલી ઉધડાવત ત્યારે જ છોડત.’

ડોસો હસીને બોલ્યો : ‘ખરું બાઈ, બહુ તોફાની લાગે છે ! જોજો બાઈ, ભીંતોને પણ કાન હોય છે, વખતે સાંભળી જશે તો બારે પડશે. તોયે—આટલું મોટું કેમ થયું ?’

નિતે પારણામાં બેસી પડી બોલ્યો : ‘જરા હુકો આપજો, દાદા, આટલું ચાલતાં ચાલતાં તો ખૂબ થાકી ગયો છું. ગોર મહારાજને ઘેર ગયો હતો ખરોતે !’

હુકો ઉતારી દઈ, તમાકુની ડાબી લેતાં લેતાં ડોસાએ કહ્યું : ‘શું કહ્યું એમણે — આવવાના છે ને ?’

હાથ લાંબો કરી તમાકુ લઈ, હુકાની રાખ ઠાલવતાં ઠાલવતાં નિતે બોલ્યો : ‘મારી સાથે જ આવત. પણ મેં ઠાકારજીને લાવવાનું કશું ખરું ને, એટલે જરા મોકું થયું છે — આ આવે.’

ગોરના ગજાનો ખોખારો સાંભળી નિતે છેલ્લા શબ્દો બોલ્યો.

વૃદ્ધ હરદયાળ ગભરાઈ ને બોલ્યો : ‘ક્યાં ગઈ એ પુંટી ? જરા દીવો ધરને, બધાં ગયાં ક્યાં ! પગ ધોવા લોટો પાણી તો દેવું નેઈ શે !’

ગોર બોલ્યા : ‘કંઈ નહિ, કંઈ નહિ, તમે ગભરાશો નહિ. હાથમાંથી ઠાકારજીને પધરાવીશ ત્યારે હાથપગ તો ધોવાના છેને; બોલો, શું કામ હતું ?’

ઝટપટ પોતે જ બારણાની એક તરફ પાણી છાંટી દઈ ડોસો બોલ્યો : ‘અહીં, અહીં, આ જગાએ પધરાવો. આજે પુંટીના લગન લેવાનું નક્કી કર્યું છે.’

બતાવેલા સ્થળે સિંહાસન સમેત શ્રી નારાયણશિલાને પધરાવી વૃદ્ધ ગોરજી આશ્ચર્યચકિત નયને ચારે તરફ જોતા જોતા બોલ્યા : ‘પુંટીનાં લગન છે—ક્યાં, કંઈ તૈયારીઓ તો દેખાતી નથી; ને વર ક્યાં છે ?’

નિતેએ આણેલી પોટલી ઉઘાડતાં ઉઘાડતાં વૃદ્ધ હરદયાળ બોલ્યો : ‘તૈયારીઓ એવી શી કરવાની હતી, હમણાં કરી દઉં છું. હરદયાળને ઘેર તૈયારીની બજારે કદી પણ કોઈ કામ અટકી પડ્યું નાણું છે ? લ્યો આ વર !’

આમ બોલતાં બોલતાં ડોસાએ પોટલીમાંથી એક જામી બહાર કાઢી ગોરજીની સામે મૂકી.

જરા અસ્વસ્થ બની ગોર બોલ્યા : ‘મારી મશ્કરી કરવા ધારી છે, હરદયાળ ?’

ડોસાએ હાથ નેડી જવાબ દીધો : ‘ જી; એ તે કદી બને! — હું તો જનમનો તમારો દાસાનુદાસ છું. ’

છખી હાથમાં લઈ ગોર બોલ્યા : ‘ નેઉં, નેઉં. આ તો આપણો વૃંદાવન લાગે છે! જીવતો જગતો માણસ બેઠો છે, ને આ નકલ પર મન કેમ ચોંટયું, હરદયાળ? ’

ડોસો કરગરતો બોલ્યો : ‘ જી, જીવતા જગતા માણસને લાવી ન શક્યો, એટલે આ નકલથી કામ ચલાવી લેવાનું નક્કી કર્યું છે. આ પાણી, પગ ધુઓ! ’

ધીર ગંભીર સ્વરે ગોર બોલ્યા : ‘ એ તો ઘોઉં છું, પણ આમ કંઈ લગન ન થાય, હરદયાળ! ’

ડોસો બેબાકજો બની બોલ્યો : ‘ કેમ ન થાય, ગોર! ’

ગોર હસીને બોલ્યો : ‘ નકલથી કદી કામ થાય નહિ! ’

ડોસો ધીર અવાજે બોલ્યો : ‘ માફ કરજો ગોર! પરંતુ હું તો હમેશાં નેઉં છું કે મૂળ વસ્તુને છોડી નકલની જ સાથે તમારે કામ હોય છે. મંધના અભાવે ગોળ, કોઈ ચીજના અભાવે જવ. એ બધાની વાત જવા દઈએ; તો આ શ્રી નારાયણશિલા — એ ય શું છે કહો! નકલરૂપે અસલની પૂજા કે બીજું કંઈ? ’

નવાઈ પામી ગોર બોલ્યા : ‘ આ બધું ટોની પાસેથી શીખ્યા, હરદયાળ? બાકી વાત તો સાચી છે. બીજા આ વાત કબુલ ન કરે, પણ હું તો કરીશ. સંસારમાં સંસારી બનીને હરહમેશ નકલથી જ કામ ચલાવી, આપણે મૂળ વસ્તુને ભૂલી ગયા છીએ. ’

હરદયાળ બોલ્યો : ‘ તો હવે કંઈ વાંધો રહ્યો નહિ, ગોર! ’

ગોર હસીને બોલ્યા : તર્કની દૃષ્ટિએ તમે આજે જીત્યા છો, હરદયાળ, એટલે આ કામ પતાવવા હું બંધાયેલો છું. પરંતુ પૂછું છું :

કે આટલી ઉતાવળ શાની છે? હજી થોડા દિવસ ખમી લોને. સાચેસાચી મૂળ વસ્તુને લાવી કામ પતાવી શકાય તો સાફ નહિ?'

હરદયાળ બોલ્યો : 'મૂળને છોડી નકલની પાછળ પાછળ ભ્રમવામાં જ મારી નિંદગી પૂરી થઈ. એટલે હવે એ નથી ગમતું. તેથી નક્કી કર્યું છે કે કાલથી મૂળની શોધમાં નીકળી પડવું. વૃંદાવન-ચંદ્રની જેવી ઇચ્છા?'

સ્થિર શાંત વદને ગોર બોલ્યા : 'તમે સુખી થાઓ એવા મારા આશીર્વાદ છે હરદયાળ! હવે હું સમજ્યો કે અધા મૂળનું જે મૂળ છે તેણે તમારા અધા દોષો સાફ કરી નાખ્યા છે. ખીવાનું કારણ નથી, તૈયારી કરો, હું આ કામ કરાવું છું.'

વિવાહના મંત્ર લખુતા લખુતા ગોર બોલ્યા : 'સ્ત્રી — આચાર કેવા રીતે થશે, હરદયાળ! છેડો પણ કોની સાથે અંધારો?'

શાંત કંઈ હરદયાળ બોલ્યા : છેડો ભલે છૂટો જ રહ્યો, મહારાજ! આ જન્મે કદાચ એ છૂટો જ રાખવાનું થશે. સદ્ભાગ્ય કદી આવે, ને દયાળુ ભગવાન કૃપાદષ્ટિ કરે, તો બાકીનું તો એ પોતે જ સાચવી લેશે. નહિ તો એ વૃંદાવનચંદ્રના પગમાં જ એને મૂકી દઈશ.'

ગોર બોલ્યા : 'તો એમ, આજે હું તમારી એકે વાત નકારવાનો નથી, હરદયાળ!'

માળા પહેરાવતી વખતે હરદયાળ બોલ્યો : 'આ માળા વળી કોની ડોકે નાખીશ, પુંટી, તું જ પહેરી લે. જો તક મળે તો સુકાયેલી માળા કાઢી વૃંદાવનચંદ્રના પાદપદ્મમાં ધરી દેજે!'

મંત્રપાઠ પૂરો થયા પછી, પુંટીએ જમીન પર ઢળી પ્રણામ કર્યા.

વૃદ્ધ ગોરે પુંટીના માથા પર હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપ્યા : 'આવું અદ્ભુત લગ્ન મેં કદી કોઈ કરાવ્યું નથી બહેન, પરંતુ આજે કાણુ બાણુ

કેમ એ બધા વખત કરતાં મને વધારે આનંદ થાય છે, હું બુદ્ધો પ્રાણીય
ખરા દિલથી તને આશીર્વાદ આપું છું બહેન, તારો મનોરથ પૂરો
થશે. મારા હૃદયની અંદરથી કોઈ બુમ પાડીને સંભળાવી રહ્યું છે કે
તારા હૃદયનું ધન મેળવી દેવા માટે જ લીલામય પ્રભુની લીલા છે. ’

બીજે દિવસે આખા મહોલાનાં માણસો તેમને વૃંદાવનને માર્ગે
વિદાય લેવા દોડ્યાં. ડોસાના હૃદયમાં આજે આનંદની ભરતી ચડી
હતી. એ તરંગમાં આસપાસનાં સૌએ મુગ્ધ હતાં. મૌખિક આત્મીય-
તાથી દેખાવ ખાતર જ વિદાયનાં આંસુ પાડવા આવેલાં એ બધાં, આજે
ખરેખર જ રડી પડ્યાં.

ટિકીટ કઢાવી ત્રણે જણ પશ્ચિમમાં જવા માટે પ્લેટફોર્મ પર
આવીને ઊભાં, તે વખતે નજીકનાં સગાનાં વિયોગથી વ્યથાથી સૌનાં
હૃદય દુઃખી બની ગયાં.

ગાડી આવી પહોંચી. સામેના એક ડબ્બા ભણી ડોસાએ પગ
ઉપાડ્યો, ત્યાં તો પાછળથી ડગલો ખેંચી પુંટી બોલી : ‘ જવાનું
હવે નહિ થાય, દાદુ, કોણ આવ્યું છે એતો જુઓ. ’

ડોસો બહાવરો બની પાછળ જોવા જાય છે ત્યાં તો, વૃંદાવન
દોડતો આવી એના પગમાં આજોટી પડી બોલ્યો : ‘ મને માફ કરો,
દાદુ ! ’

પળવાર સ્તબ્ધ બની ઊભા રહી ડોસાએ બળપૂર્વક પોતાની
દુર્બળતાને દૂર હટાવી દીધી, પછી ધીરે ધીરે પુંટીનો હાથ વૃંદાવનના
હાથમાં મૂકી દઈ એ બોલ્યો : ‘ ખરે વખતે તું આવી પહોંચ્યો ભાઈ,
આ લે. તારી છેડાગાંઠ છૂટી ન રહી, પુંટી, મારા આશીર્વાદ છે, તું
સુખી થા. ’

પોતાનું અવ્યવસ્થિત મન કંઈક વ્યવસ્થિત કરી લઈ પુંટી બળ કરી બોલી : ‘ તમે, દાદુ ? ’

ગાડીનું આરણું ઠેલી અંદર પ્રવેશ કરતાં કરતાં ડોસો બોલ્યો : ‘ નકલમાંથી તને તારી મૂળ વસ્તુ મળી ગઈ છે, પુંટી. તું પાછી જા. પરંતુ, મેં તો આજ લગી નકલને વળગી રહી બખ્યાંજ કર્યું છે. એટલે નકલ છોડી, આજે એ બધા મૂળનું જ મૂળ છે તેને મેળવવા માગું છું ! સુખી રહો ! ’

ડોસાને રોકવાનું વૃંદાવનને સૂઝ્યું નહિ. તે સ્તબ્ધ વિસ્મયથી મૂઢ બની પુંટીનો હાથ પોતાના હાથમાં બેરથી પકડી રાખી માત્ર બેઈ રહ્યો. તેના હૃદયની તમામેતમામ કોમળ વૃત્તિઓ તે વખતે તેની આંખોમાંથી બહાર રેલાઈ આવવાનું કરતી હતી.

નિર્જીવ ટ્રેન તેમના હૃદયની વ્યથાને શું સમજે ? ધરતી ધ્રુજવતી તાલે તાલે જાણે તેમની મગ્નક ઉડાવતી હોય તેમ તે દોડતી પ્લેટફોર્મ-માંથી બહાર નીકળી ગઈ.

: ૨૭ :

પ્રેમના રાજ્ય વૃંદાવનમાં અનંત પ્રેમનો પ્રવાહ વહી ગયો. હોવા છતાં, કોણ જાણે કેમ બાળકોનું ટોળું આજે રસ્તે જતા એક ડોસાની પાછળ ગાંડો ! ગાંડો ! એવી બૂમો પાડતું એક બીજને હાથથી તાળીઓ આપતું દોડી રહ્યું છે. ખરખરડા વાળવાળા એ ડોસાની લાલાશ પડતી આંખોમાં સતત વહેતો અશ્રુપ્રવાહ છે. માત્ર બાળકો જ શા માટે, અનેક આઘેડ વયના રસ્તે જતા મુસાફરો પણ એના ભાવ જોઈ ચમકીને ઊભા રહી જાય છે. ચોતરફથી મશ્કરીના તીવ્ર ચાખખા અવિરત પડ્યા જ કરે છે તોયે, ડોસો કોઈનીયે તરફ નજર કરતો નથી, અથવા કોઈની યે સાથે વાત કરતો નથી. શૂન્ય નજરે ઉદાસ હૃદયે, એ માત્ર રસ્તા પર ફર્યા કરે છે.

એક દયાળુ વ્રજવાસી કંઈકે મિષ્ટાન્ન લઈ ડોસાની પાસે આવ્યો. એકાએક પોતાનો રસ્તો રોકાયો જોઈ, ડોસો શૂન્ય દૃષ્ટિએ એના મોં સામે જોઈ રહ્યો.

પેલો માણસ સ્નેહકોમળ સ્વરે બોલ્યો : “ ખા લો, ખેટા ! ”

આભો બની ડોસો માત્ર એના મોં સામે જોઈ જ રહ્યો, બીજી જ ક્ષણે તે ચિત્કાર કરી બોલી ઊઠ્યો : ‘ હા ! વૃંદાવનચંદ્ર, તું ક્યાં છે ! ’

એને સાન્ત્વન આપતાં પેલો માણસ બોલ્યો : “પહેલે ખાલો, પિછુ દર્શન મિલેગા.”

શન્ય નજરે ડોસો એના મોં સામે નોંધ રહ્યો. આ શબ્દો ડોસાએ તેને જ ઉદ્દેશીને કહ્યા હતા, તેની એને ખબર નહિ પડી હોય. એક લઙ્કુ લઈ તે માણસે ડોસાના મોં આગળ ધર્યો. મોં ફાડી તે ખાવા જતાં ડોસાએ એકદમ મોં ફેરવી લીધું. અને ફરીથી ઉન્મત્તની પેઠે તે ખીજ દિશાએ નાસી છૂટ્યો. નાસતાં નાસતાં એ ખૂસ પાડી બોલ્યો : ‘ના, ના, ખૂબ ખાધું છે, હવે નથી ખાવું. હવે બધું છોડી દીધું છે. ઓ હો હો! બધુંયે તજીને, વૃંદાવનને તજીને, તારે બારણે દોડી આવ્યો છું, પરંતુ તું કેવો નિર્દય છે! હજીયે એ માયા મને વળગાડી રાખી છે! આટઆટલા દિવસ થયા, મને કયાંય દર્શન થયાં નહિ!’

પેલો માણસ એની પાછળ દોડી આવી બોલ્યો : ‘કાહે શોચતે હો ભાઈ! તેરા વૃંદાવનચંદ્ર મિલ જાયેગા!’

કાન ખડા કરી સાંભળતાં સાંભળતાં ડોસો બોલ્યો : ‘મળશે? મળશે? ક્યાં? કઈ તરફ? એ આવ્યો છે એમ? એટલે તો કહું છું કે એ મારા વગર રહી શકે જ નહિ. ક્યાં છે, રહે, જોવા દે! હાય હાય! ક્યાં, કોઈએ નથી! શા માટે આ પ્રપંચ, પ્રભુ!’

રસ્તે જતો કોઈ એક વૈષ્ણુવ એકતારા પર ગાતો હતો —

‘મેં તો તને જીવનમાં માગ્યો નથી,

તેં મને અસાગીને માગ્યો છે.

મેં તો બોલાવ્યો યે નથી, તેં

હૃદયમાં આવીને જાતે દર્શન દીધાં છે!’

એકચિત્તે ડોસો થોડીવાર એ ગીત સાંભળી રહ્યો.

પછી એકદમ ગાંડાની પેઠે દોટ મૂકી એણે ગાનારનો હાથ પકડી લીધો.

વિસ્મયથી આભો બનો એના મોં સામે જોઈ એ માણસ બોલ્યો : ‘ઓ...મારો હાથ દુઃખે છે, છોડી દો !’

પણ ડોસાએ હાથ છોડ્યો નહિ. ઊલટું વધારે જોરથી પકડ્યો; ને કહ્યું : ‘આ શું ગાય છે તું ?’

શાંત અવાજે વૈષ્ણવ બોલ્યો : ‘કેમ, ભગવાનના ગુણગાન !’

એક તીવ્ર સ્વેષ ભર્યા કંઠે ડોસો બોલ્યો : ‘આટલું બધું જૂઠાણું ચલાવી તું તારા ભગવાનની કીર્તિ વધારવા ઇચ્છે છે ?’

વૈષ્ણવ શાંત આંખે ડોસાના મોં સામે જોઈ ગંભીર મધુર અવાજે બોલ્યો : ‘જૂઠું જરાયે નથી ભાઈ, નર્ત્ય સભ્ય છે. પ્રભુ ખૂબ દયાળુ છે !’

પગ ઠોકી ગર્જના કરી ડોસો બોલ્યો : ‘કદાપિ નહિ !’

મધુર હાસ્યથી તેનો ગુસ્સો ઉતારવાના હેતુથી વૈષ્ણવ બોલ્યો : વિશ્વાસ ‘રાખો.’

જૂઠા પાડો ડોસો બોલ્યો : ‘શું — આપણે ના માગીએ તોયે આપણને માગે છે એ આવું હળહળતું જૂઠાણું હું કેવી રીતે માનું ? તો તો પછી આટઆટલા દિવસથી હું એ ખેટા વૃંદાવનને માટે આકુળ વ્યાકુળ થઈ રહ્યા કરું છું તોયે એ આવીને બિલો કેમ નથી રહેતો ? ધારે તો એનો વેશ લઈતેયે એ તમારો દયાળુ પ્રભુ દર્શન દઈ શકે.’

વૈષ્ણવ બોલ્યો : ‘વિશ્વાસ રાખો; ભાઈ ! પ્રભુ એમ પણ કરી શકે છે.’

ડોસો ગુસ્સે થઈને બોલ્યો : ‘ના, ના, ના, હું આ કદાપિ માનવાનો નથી. એનામાં એ તાકાત હોય તો એ એવું કરતો કેમ નથી ? આવતો કેમ નથી ?’

વૈષ્ણવ બોલ્યો : ‘તમે શું પ્રભુનું વૃંદાવન સમજી સ્મરણ કરો છો? એ ભાવે તમે એને બોલાવ્યો છો?’

મોટેથી હાસ્ય કરીને ડોસો બોલ્યો : ‘અરે, કંઈ સેંકડો વાર! આવ્યો ત્યારનો ગાંડાની પેઠે હૃદયનો ભાર એ તમારા દયાળુને પગે ફેંકી દઈ ભાગ્યો ફરું છું. પરંતુ એવો નિર્દય છે, એ, કે કાન જ ધરતો નથી!’

વૈષ્ણવ ધીમેથી સ્નેહપૂર્વક બોલ્યો : ‘મારી સાથે ચાલો.’

ઝડપથી એનો હાથ છોડી દઈ પાગલ ડોસો ક્રોધથી કંપતા અવાજે બોલ્યો : ના, ના, હું નથી આવવાનો. તમે લોકો ચોર છો, બધા જ ચોર છો. એક મોટો છેતરવાનો ધંધો જ લઈને તમે બધા ખેડા છો ને દુનિયાને છેતરો છો!’

વૈષ્ણવ માથું નમાવી બોલ્યો : ‘અરું કહો છો ભાઈ! બધા જ ચોર છે, આપણે બધા જ ચોર છીએ. તમે ચોર છો હું ચોર છું, આખી દુનિયા ચોર છે.’

થોડીવાર આભો બની વિસ્મયથી તેના મોં સામે જોઈ રહી, પછી ડોસો આપોઆપ બોલી ઊઠ્યો : ‘શું કહ્યું? હું ચોર છું?’

વૈષ્ણવ હસીને બોલ્યો : ‘તમે જ વિચાર કરી જુઓને, ભાઈ! નથી તમે ચોર? જેને હૃદય ને મન ધરવા આવ્યા હતા, તેને ધર્યું છે?’

માથું હલાવી ડોસો બોલ્યો : ‘કેવી રીતે ધરે! મારું હૃદય એ છોકરાના રૂપથી જ ભરાઈ ગયું છે; જરાએ ખાલી જગા રહી હોય તો એને યાદ કરું ને! એને ખેસાડવા જેવી આટલી અમથી જગાથે આ હૃદયમાં નથી.’

વૈષ્ણવ બોલ્યો : ‘તમારા વૃંદાવનની દ્વારા જ એને જુઓ. વિચાર કરો કે એ જ એ છે.’

નેર શેરથી માથું હલાવી ડોસો બોલ્યો : ‘ એ કેવી રીતે બને ?
એની ખાતરી શી ? ’

વૈષ્ણવ હસીને બોલ્યો : ‘ ચાલો, બતાવું. ’

બાણે અડધો જગતો, અડધો બાંધતો હોય એવી રીતે ડોસાએ
એનું અનુસરણ કર્યું. જતાં જતાં મોઢે એ બોલ્યા જ કરવા લાગ્યો :
‘ એવું કર, રે ! એવું કર. બધું છોડીને હું તને મળવા આવ્યો છું,
મને ગાંડો કરીશ નહિ, પ્રભુ ! મને ગાંડો કરીશ નહિ, તારું ચાંદમુખ
દેખાડી મારું વૃંદાવનનું ઘેન ઉતારી દે, પ્રભુ ! ’

હમણાં જ ગોવિંદજીના મંદિરનાં દ્વાર બંધકાં છે. હજી કાંઈ
પ્રવેશ કરી શકતું નથી. ગાંડાની જેમ ડોસો વૈષ્ણવની સાથે દ્વાર
પર આવીને બેસો.

વૈષ્ણવ બોલ્યો : ‘ તમે જાઓ, બાઈ, મારાથી નહિ અવાય. ’

શૂન્ય નજરે ડોસાએ તેના મોં સામે જોયું—શી ખપ્પર એ શું
સમજ્યો. પછી એકદમ તે આગળ ધસી ગયો.

એક જણ ડોસાનો રસ્તો રોકવા આવ્યો, પણ બીજી જ ક્ષણે
માનપૂર્વકે બેસી રહી ગયો. પ્રેમના આવેગથી સાગર બણી ધસી-
મસી જતી નદીને રોકવાની તેનામાં હિંમત અને શક્તિ નહિ હોય
એમ લાગે છે.

બે હાથ પહોળા કરી ડોસાએ મંદિરની અંદર પ્રવેશ કર્યો.

તેણે બોલવા માંડ્યું : ‘ ક્યાં છે તું વૃંદાવનચંદ્ર ! તારું ચાંદમુખ
નિહાળવા હું મારું સર્વસ્વ છોડીને અહીં દોડી આવ્યો છું. દર્શન દો
પ્રભુ, દર્શન દો ! ના, ના. તું હવે મારી સામે આવીશ નહિ, વૃંદાવન !
પેલું કાણુ બેઠું છે સિંહાસન પર ? કાણુ એ ? વૃંદાવન ! વૃંદાવન !
આશું કરે છે મૂરખા ? પેલું વળી કાણુ ? જશોદા ! જશોદાના બોળામાં

આ કોણ લપાયું છે! મનચોર, માખણચોર! મધુરી શી મોરલી મોઢે
અડકાડી છે ને મારી સામે નોઈ રહ્યો છે! ના, ના, આ તો મારો
વૃંદાવન છે! વૃંદાવન? વૃંદાવન? નીચે ઊતર, અભાગિયા, નીચે ઊતર.
તારું અકલ્યાણ થશે! છિ—છિ, શું તું છે? ઊતર, નીચે ઊતર, શું
નહિ ઊતરે? તો ઊભો રહે!’

કોધે ભરાઈ ડોસો પૌત્રને શિક્ષા કરવા દોડ્યો, ત્યાં એકદમ
જમીન પર પડ્યો. ભક્તિથી આશ્ચુત કંઈ તે બોલી ઉઠ્યો :
‘આટલા દુઃખ પછી આટલી દયા કરી, પ્રભુ! કેવો મારો ભ્રમ!
તને મેં મારો વૃંદાવન ધાર્યો હતો. ના,—ના, એ તું નથી વૃંદાવન,
એ છે મારો

ચાંદમુખ !

ગુરુકુલ
કાંગ્રી

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

शरदभाष्य, कविवर टागोर
डॉ. नरेशचंद्र सेनगुप्त, आशावतासिंहा
प्रभावतीदेवी सरस्वती, नीरूपमादेवी
तथा आर्यचंद्र वंदोपाध्यायनी
नवी वार्ताओं, तथा नवसुखाओं।

धरमभाष्य (आर्यचंद्र) ३। ४-१२
समाधी भाग १-२ (नीरूपमादेवी) ६- ४
लाडली (आशावता सिंहा) ३- ०

प्रभावतीदेवी

स्नेह सिंदूर २- ०
प्रियमिलन २- ८
यागदत्ता ४-१२
स्वयंसिद्धा भाग १-२ ६- ०

टागोर

गपसप २- ०
नगरलक्ष्मी ३- ८
विलावरी ३- ८
आनंदी ३- ८
गुप्तधन २- ८
लाभभूषण ३- ८
लासी ३- ८

डॉ. नरेशचंद्र सेनगुप्त
प्रमलक्ष्मी भाग १-२ ३। ४-१२
प्रमसगार्ध " " ४-१२
दीक्षीपनी मा ४- ४
पुत्रवधु ३- ०

शरदभाष्य

पथेरदाशी भाग १-२ ६- ८
सावकी मा ३-१२
विप्रदास ४- ८
गुहदाह ५- ०
शुलहा २- ८
ज्ञानदा ३- ८
अनुराधा २- ०
शरदवाणी २- ०
अदीदीदी २- ०
शरदवंदना ३- ०
यादमुष ३- ८
कुण वती ३- ०

अन. अम. ठक्करनी कंपनी

१४०, प्रिन्सेस स्ट्रीट, मुंबई २.